

КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ: ЗАПОБІГАННЯ ПЛАГІАТУ

ВАКУЛЕНКО В. Л., кандидат економічних наук, завідувач відділу аспірантури

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: vakulenko@nubip.edu.ua

БОЯРЧУК С. В., кандидат сільськогосподарських наук, доцент,

завідувач відділу докторантури та атестації наукових кадрів

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: boiarchuk.serhii@nubip.edu.ua

Анотація. *Вирішення проблеми академічної доброчесності та запобігання застосуванню академічного плагіату є одними із ключових в освіті та науці. Сьогодні дані питання є предметом дослідження як зарубіжних, так і вітчизняних науковців, оскільки особливості щодо запобігання застосуванню академічного плагіату є багатогранним і складним явищем. У дослідженні було використано загальнонаукові (узагальнення, порівняння, індукція і дедуція) та емпірико-теоретичні методи (аналіз, синтез). Використання системно-структурного аналізу дало можливість розмежувати основні аспекти академічної доброчесності та академічного плагіату. Встановлено, що під академічною доброчесністю розуміється сукупність етичних принципів і статутних правил, якими повинні керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та проведення наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень. З'ясовано, що під плагіатом розуміють оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору. На основі проведеного дослідження з'ясовано, що необхідно створити такі умови навчання, щоб у здобувачів освіти не було причин вдаватися до механічного копіювання тексту, привласнювати чужу інтелектуальну власність, не порушувати авторські права. Результати можуть бути спрямовані на подальше дослідження процесу імплементації принципів академічної доброчесності в ЗВО з метою запобігання застосуванню плагіату.*

Ключові слова: *академічна доброчесність, запобігання академічного плагіату.*

Актуальність (Introduction). Питання академічної доброчесності є досить актуальним в українській освіті. Останніми роками українська наукова та освітня спільнота все більше звертається до питань академічної доброчесності, запобігання академічного плагіату та впровадження міжнародних академічних стандартів. Розвиток інформаційних технологій, процеси глобалізації в освіті, полегшення доступу до великого масиву даних, досліджень і публікацій актуалізували потребу у формулюванні та дотриманні морально-етичних принципів, щодо використання інформації в академічній сфері. Сприйняття принципів академічної доброчесності як глибинних цінностей суспільством та всіма учасниками

освітнього та наукового процесів є запорукою того, що українська освіта і наука позбудуться наслідування, народяться нові ідеї та знання і будуть рівноправно включені в глобальний процес наукової комунікації.

Навчальні заклади всього світу дотримуються основних принципів академічної доброчесності, які визначені в документі «Кодекс честі». Україна лише робить перші кроки в розробці цього документу та вивчає досвід відомих американських та європейських університетів. Оскільки Україна обрала європейський шлях розвитку, порушувати принципи академічної доброчесності неприпустимо, і це те, про що важливо розповідати студентам і вчити їх використовувати в житті справедливі академічні

принципи, тому актуальним є дослідження ключових аспектів академічної доброчесності та запобігання академічного плагіату.

Аналіз останніх досліджень і публікацій (Analysis of recent researches and publications). Тематику дослідження ключових аспектів академічної доброчесності та запобігання академічного плагіату досліджує значна чисельність науковців. Зокрема, наукові праці О. О. Резвана, Н. П. Волкової, С. П. Кожушка, Л. Логойди, Н. Брауна, Р. Янсена, А. К. Досенка, присвячені аналізу академічної доброчесності та особливостей підвищення якості інтелектуальних текстових продуктів й запобігання застосування в них академічного плагіату.

Мета (Purpose). Метою роботи є дослідження ключових аспектів академічної доброчесності та запобігання академічного плагіату. Для досягнення мети визначено наступні завдання: 1. проаналізувати принципи академічної доброчесності; 2. дослідити Інтернет-платформи для обміну науковими публікаціями; 3. визначити види академічного плагіату. При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз.

Результати дослідження (Results). Актуальність проблеми академічної доброчесності для сучасних закладів вищої освіти підтверджується постійною увагою світової спільноти до загальноновизнаних глобальних цінностей чесності, відповідальності, довіри, поваги та справедливості [1].

Під академічною доброчесністю розуміється сукупність етичних принципів і статутних правил, якими повинні керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та проведення наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень. На рисунку 1 відображено принципи академічної доброчесності, яких повинні дотримуватися педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники, а також здобувачі освіти.

До нормативно-правової бази, яка регулює академічну доброчесність належать наступні законодавчі акти: Конституція України, Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Закон України «Про авторське право і суміжні права», Закон України «Про освіту», Закон України «Про вищу освіту», Етичний кодекс ученого України, Бухарестська декларація етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європі, Європейська хартія дослідників, Європейський кодекс дослідницької доброчесності та інші нормативно-правові документи.

Педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники	Здобувачі освіти
1. <i>Принцип академічної доброчесності.</i> У власній педагогічній діяльності, у наукових дослідженнях, практичній роботі тощо від представників університетської спільноти вимагається порядність, чесність. Порушення даного принципу не лише підриває репутацію ЗВО, а й применшує цінність освітніх та наукових ступенів, які здобуваються в даному навчальному закладі.	
1. посилання на джерела інформації у разі використання ідей, тверджень, інформації;	
2. надання достовірної інформації про результати науково-дослідної та власної педагогічної (науково-педагогічної, творчої) діяльності;	
3. контроль за дотриманням академічної доброчесності здобувачами освіти;	
4. самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання (до осіб з особливими освітніми потребами ця вимога застосовується з урахуванням їх індивідуальних потреб та можливостей);	
2. <i>Принцип законності.</i> Дотримуються Конституції, положень законів України та інших чинних нормативних документів про авторське право, що регулюють науково-педагогічну діяльність.	
3. <i>Принцип взаємної довіри.</i> Довіра до університетського середовища заохочує вільний обмін ідеями та інформацією, сприяє співпраці та вільному виробленню нових ідей. Учасники освітнього процесу не повинні розголошувати особисту інформацію, отриману під час спілкування чи надання освітніх послуг, доступу до особистих справ, а також використовувати її у власних цілях без згоди співрозмовника.	
4. <i>Принцип чесності та порядності.</i> У викладацькій діяльності, у наукових дослідженнях, практичній роботі тощо представники університетської спільноти зобов'язані діяти чесно, бути відвертими і ні в якому разі не фальсифікувати твердження, уникати хабарництва, протидіяти будь-яким формам корупції тощо.	
5. <i>Принцип академічної свободи.</i> Член університетської спільноти вільний у виборі об'єктів і методів дослідження, може висловлювати та поширювати будь-які ідеї та погляди, критикувати ідеї, погляди та діяльність інших. Обмеженням академічної свободи є чинне законодавство та професійна етика. Дискримінація та покітання у зв'язку з критичними або суперечливими висловлюваннями є неприйнятними.	
6. <i>Принцип відповідальності.</i> Члени університетської спільноти повинні нести відповідальність за результати власної діяльності та не ухилятися від взятих на себе зобов'язань.	

Рис. 1. Принципи академічної доброчесності

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [2].

© Вакуленко В. Л., Боярчук С. В.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

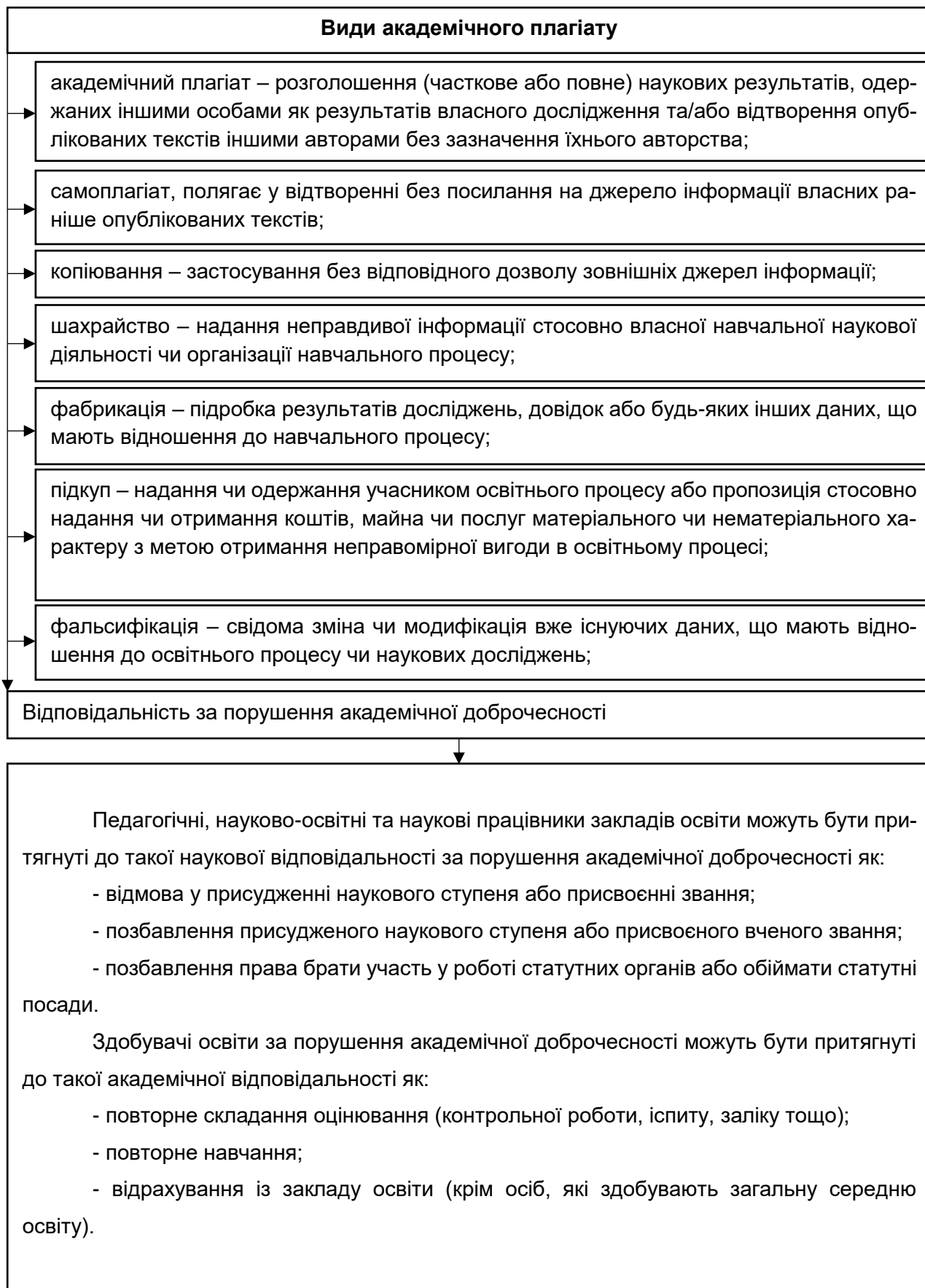
На рисунку 2. відображено основні види порушень академічної доброчесності педагогічними, науково-педагогічними та науковими працівниками, а також здобувачами освіти, та яку відповідальність можуть понести члени університетської спільноти за порушення академічної доброчесності [2].

У відповідності до статті 69-й чинного Закону України «Про вищу освіту», яка має назву «Права інтелектуальної власності та їх захист» у пункті 6-му зазначено, що «ЗВО та наукові установи реалізують заходи із запобігання академічному плагіату». Чинний Закон України «Про вищу освіту» однозначно засуджує академічний плагіат, однак не дає його визначення і загалом є доволі лаконічним у даній проблематиці [3].

Вважаємо за необхідне розрізняти ступені академічної недоброчесності – від елементарної безграмотності до свідомого і організованого порушення авторського права. У відповідності до статті

41-й Конституції України відзначено: «Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності». Згідно з статтею 54-ю Конституції України, «Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з диференційованими видами інтелектуальної діяльності».

Однак у 54-й статті Конституції України прямо відзначено: «Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може застосовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом». Водночас ці конституційно закріплені права громадян України все ще недостатньо асекуровані і захищені чинними законами України, включаючи і профільне законодавство [4].

Рис. 2. Основні види порушень академічної доброчесності

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [2; 5]

Законом України «Про авторське і суміжні права» у статті 50-й, пункт в) з 23 грудня 1993 року було чітко визначено плагіат як порушення авторського права: «плагіат – оприлюднення (опублікування), повністю або частково, чужого твору під іменем особи, яка не є автором цього твору» (Про авторське, 1993). Варто відзначити, що усі інші пункти даної статті, присвячені іншим формам порушення авторського права, які не мають належних відповідників у законах України, присвячених освіті і вищій освіті. До даних пунктів належать: а) який засуджує будь-які дії, які порушують особисті майнові та немайнові права у сфері авторського права і суміжних прав; д) який засуджує навіть дії, що формують загрозу таких дій, а також пункти щодо піратства; (б) ввезення на територію України примірників творів без дозволу автора; (г) «будь-які дії для свідомого обходу технічних засобів захисту авторського права і (або) суміжних прав»; (е), «підроблення, зміна чи вилучення інформації, зокрема в електронній формі» тощо [2].

Багато досліджень щодо плагіату пропонують ідеї та рамки, у яких можна діяти для того, щоб запобігти випадкам академічного плагіату. Ліск Б. підкреслює, що запобігання академічного плагіату слід розглядати не як війну між педагогічними, науково-освітніми та науковими працівниками закладів освіти та здобувачами освіти, а як можливість для міжкультурної взаємодії та зростання. Тому запобігання академічного плагіату повинно базуватися на «принципах хорошого викладання». Вважаємо, що для того, щоб успішно запобігти плагіату, потрібен чіткий, структурований підхід.

Парк К. описує підхід, згідно з яким кілька зацікавлених сторін в навчальному закладі беруть на себе відповідальність і беруть участь у процесі виявлення плагіату, де даний підхід значною мірою базується на чітких правилах стосовно процесу реєстрації та звітування про випадки плагіату та покарання винних відповідно до їхнього правопору-

шення. Тому перше порушення призводить до менш серйозних наслідків, ніж друге, третє чи четверте порушення академічної доброчесності. Одночасно в ході навчального процесу здобувачі освіти дізнаються про правила формування посилань і застосовують практичні стратегії для запобігання плагіату в академічному письмі. Ландау Д., Друен П. і Аркурі Д. і Оксфордський центр розвитку персоналу наголошують на важливості навчання навичкам академічного письма та мистецтву перефразування, щоб студенти розвивали свою академічну доброчесність та остерігались застосовувати академічний плагіат. В процесі проведення наукових досліджень здобувачі освіти користуються різноманітною науковою літературою, тому вважаємо з-за необхідне розглянути платформи, де відображені результати авторської наукової діяльності [6].

Інтернет-платформи для обміну науковими публікаціями визначаються складовою сучасної науково-дослідної інфраструктури в соціальних комунікаціях, що вміщує в себе певну кількість інструментів, методів і засобів, що впроваджуються та реалізуються в мережі Інтернет. Інтернет-платформа зазвичай реалізує своє призначення для обміну результатами власної авторської наукової діяльності, що має неофіційний характер: наприклад, рецензування статті, невеликий відгук, архівування власних наукових здобутків, розповсюдження наукової літератури (як правило, власної чи за згодою колег) тощо. На рисунку 3. відображено основі інтернет-платформи для обміну науковими публікаціями [7].

Інтернет-платформи для обміну науковими публікаціями

1. Semantic Scholar - пошукова система академічних текстів, яка працює на основі штучного інтелекту.
2. Google Scholar - безкоштовна пошукова система, яка індексує повнотекстові документи та метадані різного виду наукової літератури (публікації, книги, науково-технічні звіти тощо).
3. Open Access Button - інструмент для пошуку повнотекстових наукових публікацій, які опубліковано у відкритому доступі. Пошук можна здійснювати за назвою статті, URL, DOI тощо.
4. Core - агрегатор відкритих наукових публікацій.
5. Base - одна з найбільших пошукових систем академічних текстів у світі. Base надає доступ до понад 240 мільйонів документів від понад 8 000 постачальників контенту..
6. Unpaywall - плагін для пошуку публікацій відкритого доступу.
7. PubMed – це платформа, через яку надається доступ до бібліографічної бази статей з медичних наук MEDLINE, створеної Національною медичною бібліотекою США.
8. ERIC – всеохоплююча та легка у використанні бібліографічна та повнотекстова база даних у галузі педагогічних наук.
9. OUCI - пошукова система та база даних наукових цитувань.
10. Connected papers – візуальний інструмент, який допомагає дослідникам відшукати наукові публікації суміжні до певної теми шляхом побудови графа.
11. ArXiv –найбільший безкоштовний архів електронних публікацій наукових статей та їх препринтів.

Рис. 3. Інтернет-платформи для обміну науковими публікаціями

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [8].

Отже, вважаємо за необхідне, створити такі умови навчання, щоб у здобувачів освіти не було причин вдаватися до механічного копіювання тексту, привласнювати чужу інтелектуальну власність, не порушувати авторські права. Важливо розуміти негативність подібних явищ, знатися на законодавстві, усвідомлювати міру відповідальності, дотриму-

ватися академічної етики та доброчесності, знати закони реалізації своїх прав і вимоги щодо виконання зобов'язань.

Висновки і перспективи (Discussion). Проведений аналіз матеріалу дозволив дійти висновку про те, що ключові аспекти академічної доброчесності та запобігання в застосуванні плагіату в академічних текстах є найважливішою практичною потребою з-за сучасних кон-

дицій. Вважаємо за необхідне дотримуватися чітких правил та норм академічної доброчесності в ЗВО, прозора та послідовно імплементувати на практиці академічні норми і правила, розробляти, роз'яснювати та належним чином розглядати випадки порушення академічної доброчесності. Реалізація принципів академічної доброчесності особливо необхідна у період війни, яка триває на території України, одним із основних завдань науково-педагогічних працівників є підтримання студентів та асекурація якісного освітнього процесу у ЗВО, а доброчесність повинна стати основою освітньої і наукової діяльності.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що висновки та рекомендації, розроблені авторами та запропоновані в статті, можуть бути використані для забезпечення формування навичок академічної доброчесності та в запобіганні застосування плагіату в академічних текстах. Подальші перспективи дослідження можуть бути сфоровані на дослідження процесу імплементції принципів академічної доброчесності в ЗВО з метою запобігання застосування плагіату.

Список використаних джерел

1. Rezvan O. O., Volkova N. P., Kozhushko S. P., Marusynets M. M. Problems of academic dishonesty in higher education: ways of its preventing and eliminating. *Revista ESPACIOS*. 2020, 41(28), pp. 194-206.

2. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII (Редакція станом на 05.01.2022) / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3792-12> (дата звернення 17.10.2022).

3. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII / Відомості ВРУ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18> (дата звернення 17.10.2022).

4. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База да-

них «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 17.10.2022).

5. Logoyda L. Academic plagiarism: impact of academic integrity on the quality of higher pharmaceutical education. *Медична освіта*. 2019, pp. 44-51. DOI:10.11603/me.2414-5998.2019.3.10647.

6. Brown N., Janssen R. Preventing plagiarism and fostering academic integrity: a practical approach. *Journal of Perspectives in Applied Academic Practice*, 2017, 5 (3) pp. 102-109. DOI:10.14297/jpaap.v5i3.245.

7. Досенко А. К. Комунікаційні платформи: ідентифікація терміна. *Серія: Соціальні комунікації*, 2019, № 4 (40). С. 93-97.

8. О:NAUKA. Цифрові інструменти для науковців. 2022. URL: <https://nauka.gov.ua/information/tsyvrovi-instrumenty-dlia-naukovtsiv/> (дата звернення 17.10.2022).

References

1. Rezvan, O. O., Volkova, N. P., Kozhushko, S. P., Marusynets, M. M. (2020). Problems of academic dishonesty in higher education: ways of its preventing and eliminating. *Revista ESPACIOS*, 41(28), pp. 194-206 [in English].

2. Pro avtorske pravo i sumizhni prava (1993). [On copyright and related rights]: *Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 № 3792-XII (Redaktsiia stanom na 05.01.2022) / Vidomosti VRU*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3792-12> [in Ukrainian].

3. Pro vyshchu osvitu (2014). [On higher education]: *Zakon Ukrainy vid 01.07.2014 № 1556-VII / Vidomosti VRU*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18> [in Ukrainian].

4. Konstytutsiia Ukrainy (1996). [Constitution of Ukraine]: *Zakon vid 28.06.1996 № 254k/96-VR // Baza danykh*

«Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian].

5. Logoyda, L. (2019). Academic plagiarism: impact of academic integrity on the quality of higher pharmaceutical education. *Medical education*, pp. 44-51. DOI:10.11603/me.2414-5998.2019.3.10647 [in English].

6. Brown, N., Janssen, R. (2017). Preventing plagiarism and fostering academic integrity: a practical approach.

Journal of Perspectives in Applied Academic Practice, 5 (3) pp. 102-109. DOI:10.14297/jpaap.v5i3.245 [in English].

7. Dosenko, A. K. (2019). Komunikatsiini platformy: identyfikatsiia termina. [Communication platforms: identification of the term]. *Seriia: Sotsialni komunikatsii*, № 4 (40). pp. 93-97 [in Ukrainian].

8. O:NAUKA. (2022). Tsyfrovi instrumenty dlia naukovtsiv. [Digital tools for scientists]. Available at: <https://nauka.gov.ua/information/tsyfrovi-instrumenty-dlia-naukovtsiv/> [in Ukrainian]

KEY ASPECTS OF ACADEMIC INTEGRITY: PREVENTING PLAGIARISM

Vakulenko V. L., Boyarchuk S. V.

Abstract. *Solving the problem of academic integrity and preventing the use of academic plagiarism is one of the key issues in education and science. Today, these issues are the subject of research by both foreign and domestic scientists, since the specifics of preventing the use of academic plagiarism are a multifaceted and complex phenomenon. The research used general scientific (generalization, comparison, induction and deduction) and empirical-theoretical methods (analysis, synthesis). The use of system-structural analysis made it possible to distinguish the main aspects of academic integrity and academic plagiarism. It has been established that academic integrity means a set of ethical principles and statutory rules that should be followed by participants in the educational process during learning, teaching and carrying out scientific (creative) activities in order to ensure trust in the results of studies and/or scientific (creative) achievements. It has been found that plagiarism means the publicizing (publication), in whole or in part, of someone else's work under the name of a person who is not the author of this work. On the basis of the conducted research, it was found that it is necessary to create such learning conditions so that students of education have no reason to resort to mechanical copying of the text, to appropriate someone else's intellectual property, not to violate copyright. The results can be directed to the further study of the process of implementation of the principles of academic integrity in higher education institutions in order to prevent the use of plagiarism.*

Keywords: *academic integrity, prevention of academic plagiarism.*

ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОПЕДАГОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ ЯК ДИДАКТИЧНОЇ ОДИНИЦІ У ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ / ПЕДАГОГІВ

ОСАДЧЕНКО І. І., доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та реабілітації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: osadchenkoinna@nubip.edu.ua

Анотація. У статті на основі аналізу наукових джерел схарактеризовано психопедагогічну ситуацію як дидактичну одиницю у підготовці майбутніх соціальних працівників / педагогів. Дидактичну одиницю розглянуто як найменшу частину навчальної інформації, яка необхідна для сприйняття, аналізу та засвоєння майбутніми соціальними працівниками/ педагогами. З точки зору системного підходу, ключовою одиницею технології ситуаційного навчання функціонує навчальна психопедагогічна ситуація, яка є складовою змісту навчання та його дидактико-організаційною ознакою. Стверджено, що психопедагогічна ситуація є найменшою дидактичною одиницею в контексті підготовки майбутніх соціальних працівників/ педагогів. Зроблено логічний наголос на слові «найменший», не претендуючи на універсальність психопедагогічної ситуації як дидактичної одиниці в дидактичній сфері професійної підготовки. Що стосується використання технології ситуаційного навчання у підготовці майбутніх соціальних працівників/ педагогів, то важливим показником її ефективності є тісний зв'язок теорії з практикою, що виникає внаслідок мобільного аналізу широкого кола проблем (інформації) практичної діяльності. Проте розв'язання проблеми – це ще не завершена робота: студенти – майбутні соціальні працівники/ педагоги – мають сприймати реакцію оточуючих на їхні дії, розуміючи, що можливі різні рішення за умови, що ризик прийняття рішень залишається за ними, а не за викладачем, інтерпретуючи наслідки ухвалення поспішних рішень або самостійних роздумів про виконану роботу. Доведено, що в умовах такої підготовки надзвичайно важливою стає підготовленість (компетентність) самого викладача: він має бути заздалегідь досвідченим практиком у сфері соціальної роботи та соціальної педагогіки та людиною з високим рівнем аналітичного мислення, адже він повинен не тільки заздалегідь знати ймовірні варіанти правильного вирішення ситуації, але й мобільно реагувати на варіанти студентів.

Ключові слова: психопедагогічна ситуація, дидактична одиниця, професійна підготовка, майбутні соціальні працівники/ педагоги, технологія ситуаційного навчання.

Актуальність (Introduction).

Інноваційна концептуальність сучасних університетів вимагає пошуку нових, певним чином адаптованих до відомих технологій навчання. Однією з таких технологій навчання вважаємо технологію ситуаційного навчання як адаптовану з вищої економічної освіти в контекст підготовки майбутніх соціальних працівників / педагогів. Її суть, на нашу думку, полягає в тому, що викладач в освітньому процесі закладу вищої освіти (далі – ЗВО) створює запозичені із професійної

практики проблемні ситуації, які студенти – майбутні соціальні працівники / педагоги – повинні ретельно проаналізувати (індивідуально, у парах, групах, колективно) і ухвалити оптимальне рішення в конкретних умовах. Перевагою технології ситуаційного навчання є те, що навчальні дії студентів у процесі аналізу професійної (психопедагогічної) ситуації мають бути ідентичними або максимально подібними до реальних подій у майбутній професійній діяльності. Однак, щоб об-

рати найефективніший спосіб професійно-орієнтованого навчання у ЗВО маємо деталізувати кожен компонент та елемент цього процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). Також розглядаємо технологію ситуаційного навчання як різновид специфічного «навчального руху» – аналізу і синтезу теоретичних основ, набутих студентами та перевірених на практиці, але на заняттях, а не у виробничих умовах (під час різного виду навчально-виробничих практик). В. Бондар зазначає, що для ефективного використання в навчанні у ЗВО методу сходження (руху) і синтезу на основі теоретичної системи необхідно: а) визначити елементарну структурну одиницю (примітка: таку одиницю автор називає «клітиною») освітнього процесу та її відповідне відображення в теорії; б) простежити, як розвивається окрема, елементарна «клітина» навчального процесу на основі вирішення внутрішніх і зовнішніх протиріч у структурі обраної технології навчання; в) на цій основі показати всю різноманітність зв'язків і відносин, що виникають у освітньому процесі з урахуванням його змісту, методів і форм [3, с. 26]. Під такою елементарною структурною одиницею дослідники (Н. Баландіна [1], В. Бондар [3], І. Осадченко [8–9], О. Петрук [11] та ін.) розуміють «дидактичну одиницю». Незважаючи на постійне використання терміну «дидактична одиниця» у науково-дидактичному просторі, нами не виявлено його тлумачення у довідкових джерелах. Це призводить до необхідності з'ясування сутності категорії «дидактична одиниця», зокрема щодо змісту дидактико-організаційної системи навчання у ЗВО у контексті професійної підготовки майбутніх соціальних працівників / педагогів. Для цього, насамперед, необхідно визначити стан дослідженості специфіки такої підготовки та особливостей її дидактичної одиниці у наукових працях.

Наразі дослідники (О. Бартош [2], М. Довга [7], А. Дуля [5], М. Житинська

[6], Г. Михайлишин [7], Л. Романовська [13] та ін.) ґрунтовно вивчають професійну підготовку майбутніх соціальних працівників / педагогів як соціально-освітню проблему, що включає процес соціального управління, сприяння та соціальний захист прав молодого покоління у країнах Європи: Німеччині, Великій Британії, Франції, Польщі, Австрії, Швеції та ін. Я. Співаком визначено, що така підготовка базується на соціальних вимогах та концептуальних підходах, на основі яких вона здійснюється з урахуванням суспільних вимог [14]. Відтак зміст освіти у цих країнах побудований винятково на аналізі професійних ситуацій, акцентованих на соціальних запитах державного рівня.

Обґрунтовано науково-теоретичні та практичні засади системи професійної підготовки майбутніх соціальних працівників / педагогів до роботи з окремими категоріями людей, наприклад із незахищеними категоріями населення. Зазначено у результаті досліджень Я. Юрків, що система професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів і соціальних працівників до роботи із соціально незахищеними категоріями населення становить сукупність взаємопов'язаних елементів: цільово-результативного, теоретико-методологічного, суб'єктно-об'єктного, екологічного, змістовного та технологічного, що реалізуються шляхом ефективного аналізу професійних ситуацій [15]. Сучасні вимоги до кваліфікації майбутніх соціальних працівників / педагогів окреслюють науковий складник їхньої професійної підготовки. Встановлено, що ефективними технологіями науково-дослідної підготовки соціальних працівників у вищій школі є: а) кейс-технологія (дозволяє шляхом колективного творчого обговорення на прикладі реальної ситуації, що включає оригінальний практичний досвід, розробити конкретні практичні уміння і навички у студентів), б) контекстне навчання (передбачає опанування студентами великого обсягу навчальної інформації без збільшення часу навчання за рахунок

зміни механізмів її засвоєння, структури інформації, форм її подання), диференційоване навчання (створюються умови, що дозволяють кожному студенту розкрити його потенційні можливості для науково-дослідної роботи), розвиток критичного мислення (розвивається вміння науково мислити для вирішення нетривіальних професійних завдань), проекти (спрямовані на формування умінь студентів комбінувати формальні знання із практичним досвідом) (Р. Журенко, О. Повідайчик [12]). Як бачимо, спільною основою цих технологій та систем професійної підготовки майбутніх соціальних працівників / педагогів є професійна ситуація, використовувана у навчанні. Однак бракує досліджень конкретного аналізу дидактичної одиниці у підготовці майбутніх соціальних працівників/ педагогів, якою вбачаємо психопедагогічну ситуацію, зважаючи на виконання професійних обов'язків безпосередньо у закладах освіти чи дотично до них.

Мета (Purpose). Мета дослідження – на основі аналізу наукових джерел та емпіричного матеріалу охарактеризувати психопедагогічну ситуацію як дидактичну одиницю у підготовці майбутніх соціальних працівників / педагогів.

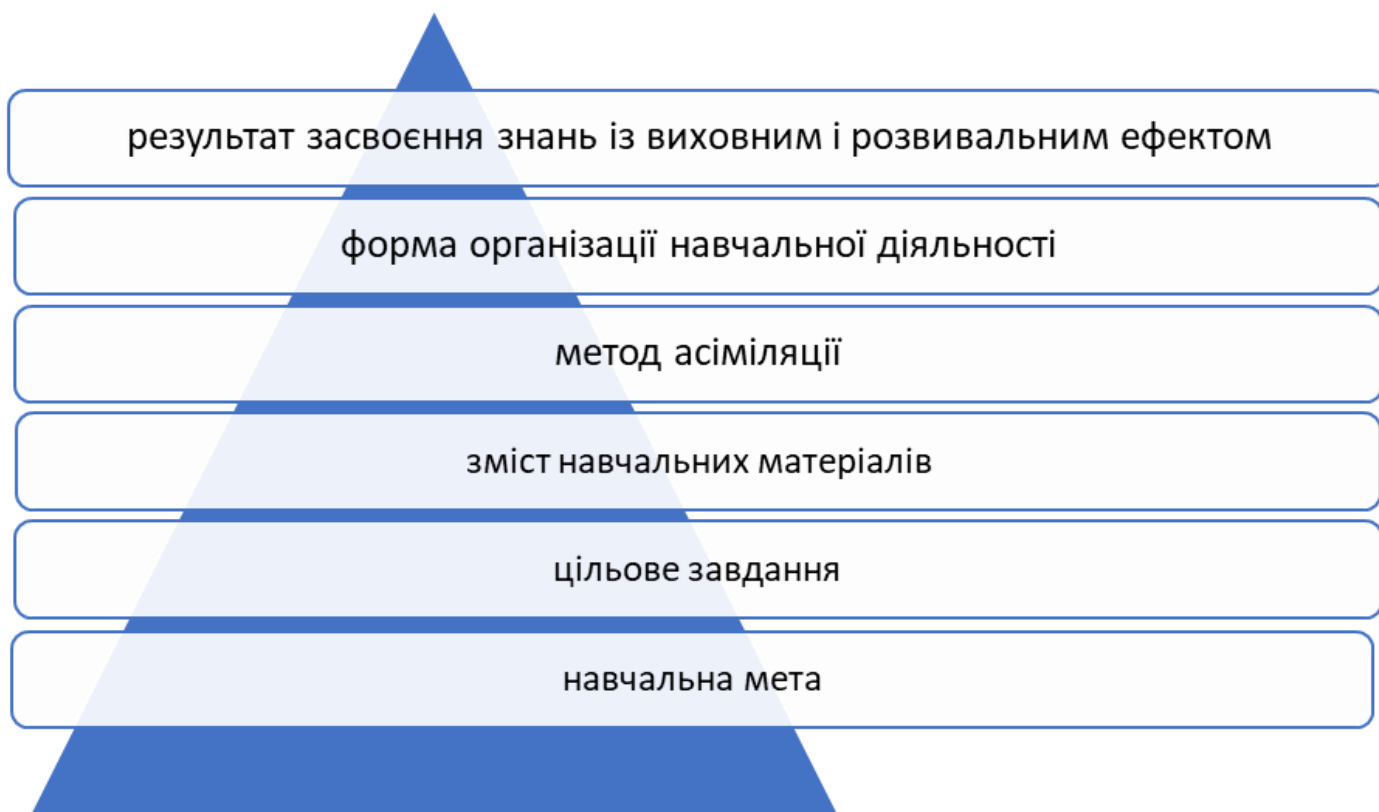
Методи (Methods). Автором статті окремо здійснено докладну характеристику застосування технології ситуаційного навчання та її дидактичної одиниці у освітньому процесі у ЗВО [8–9]. У публікації використано низку теоретичних методів науково-педагогічного дослідження: аналіз, синтез, порівняння й узагальнення наукових джерел для визначення особливостей професійної підготовки майбутніх соціальних працівників / педагогів, здійснення характеристики психопедагогічної ситуації як дидак-

тичної одиниці їхньої професійної підготовки. Використано також метод моделювання для візуалізації окремих аспектів характеристики психопедагогічної ситуації як дидактичної одиниці у підготовці майбутніх соціальних працівників / педагогів.

Результати (Results). Передусім, зазначимо, що під психопедагогічною ситуацією розуміємо обставини, які виникають у навчальному процесі і без правильного вибору виходу з яких неможлива подальша ефективна діяльність жодного з його учасників. Навчальна психопедагогічна ситуація, у нашому випадку, є конкретним навчальним завданням, змістом якого є психопедагогічна ситуація.

З'ясуємо, чи можна вважати психопедагогічну ситуацію (навчальну ситуацію) як дидактичну одиницю у підготовці майбутніх соціальних працівників / педагогів?

Загалом на сучасному етапі розвитку дидактики вищої освіти, на думку П. Гусака, помітне прагнення дослідників виокремити дидактичну одиницю, яка переводить навчальний процес на технологічний рівень. У такий спосіб «осередкова організація навчального процесу» може якісно змінити всю систему педагогічного процесу [4, с. 17]. Ідею незмінності структури порівнюваних дидактичних явищ В. Бондар переніс на структуру методу навчання, обґрунтувавши його як мікродію у навчанні і прийнявши процес навчання як дидактичну одиницю, запропонувавши таку структурну композицію: а) навчальна мета; б) цільове завдання; в) зміст навчальних матеріалів; г) метод асиміляції; ґ) форма організації навчальної діяльності; д) результат засвоєння знань із виховним і розвивальним ефектом [3, с. 70] (рис. 1).

Рис.1. Структура дидактичної одиниці як навчальної мікродії (за В. Бондарем)

Дидактична одиниця («навчальна одиниця», «одиниця навчального процесу», «осередок», «ланка» тощо) виступає як абстрактна модель навчального процесу і оснащується різноманітним змістом для конкретного предмета, навчального завдання чи методу тощо. Зазначене повстало з теорії укрупнення дидактичних одиниць (УДО) Ерднієва. Зведена дидактична одиниця – це локальна система понять, об'єднаних на основі їх змістових зв'язків, що утворюють комплексно впізнавану одиницю [3, с. 36].

Найменшою дидактичною одиницею процесу навчання майбутніх соціальних працівників / педагогів може бути будь-яка форма організації навчання: семінар, екскурсія, лекція, практичне чи лабораторне заняття, оскільки вони також мають мету, призначення, зміст, методи і засоби навчання, форми організації навчальної діяльності, результати навчання студентів. Лише при чіткому уявленні про структуру дидактичної одиниці навчального процесу, на думку В. Бондаря, навчальне заняття можна побудувати як

набір навчальних осередків, з яких воно складається [3].

А. Остапенко, трактуючи навчальний процес як набуття особистістю знань, умінь і навичок, аналізує його з різних позицій, за різними ознаками, зокрема, характеризуючи навчальну ситуацію як частину освітнього процесу. Методика навчання характеризується ним як індивідуальний процес для кожного викладача, що складається з низки навчальних психопедагогічних ситуацій, необхідних для досягнення тієї чи іншої навчальної мети [10, с. 67]. Автор не вживає термін «дидактична ситуація», однак, порівнюючи його думки з цього приводу з зазначеними вище авторами, можна зробити висновок про тотожність аналізованих понять.

Окрему навчальну проблему – дидактичну одиницю – у рамках навчального блоку досліджує А. Остапенко. На її думку, дидактична одиниця враховує й дрібніші дидактичні елементи, наприклад текст завдання, що є це не лише дидактичною одиницею, а й універсальною ди-

дактичною одиницею, що дозволяє поєднати два найважливіші напрями у навчанні. Крім того, обґрунтовуючи вибір чи формулювання, приміром, тексту завдання як навчальної одиниці, автор визначає особливості умов сучасного навчання: структурно-функціональний об'єкт навчання, що зберігає свої основні властивості та функції [10, с. 6].

Таким чином, сукупність дидактичних одиниць становить загальний зміст навчання відповідно до освітньої програми спеціальності 231 «Соціальна робота». Отже, дидактична одиниця – це найменша частина навчальної інформації, яка необхідна для сприйняття, аналізу та засвоєння студентам – майбутніми соціальними працівниками / педагогами.

Вважаємо, що в умовах такого навчання вкрай важливою стає підготовка (компетентність) самого викладача: він має бути досвідченим практиком соціальної роботи та людиною з високим рівнем аналітичного мислення, адже він має не лише знати заздалегідь можливі варіанти правильного вирішення психопедагогічної ситуації, а також мобільно реагувати на варіанти студентів. У контексті використання технології ситуаційного навчання у підготовці майбутніх соціальних працівників / педагогів важливим показником її ефективності є тісний зв'язок теорії з практикою шляхом надання широкого спектру практичних завдань (інформації) за короткий проміжок часу. Проте вирішення проблеми – це ще не завершена робота: студентам – майбутнім соціальним працівникам / педагогам – необхідно сприймати реакцію інших на їхні дії, розуміючи, що можливі різні рішення, доки ризик ухвалення рішень залишається позаду, а викладач лише інтерпретує наслідки поспішних рішень або самостійно розмірковує про виконану роботу.

Викладач виконує роль ведучого, модератора (лат. moderator – «той, хто зупиняє» – ведучий, який виконує функції коментатора, диктора, допитувача [9, с. 367]), який формулює запитання, запи-

сує відповіді, підтримує дискусію або просто підтримує самостійний аналіз психопедагогічної ситуації студентами. Таким чином, відповідно до змісту навчальної дисципліни здійснюється професійна підготовка майбутніх соціальних працівників / педагогів загалом за певними правилами створюється модель конкретної психопедагогічної ситуації, яка склалася в реальному професійному житті соціальної сфери і яка має відображати комплекс знань і відпрацювання умінь і навичок, які мають засвоїти студенти.

Специфічну динамічну освітню ситуацію вважають структурною одиницею навчального процесу у ЗВО, завданням, яке розвивається процесуально, тобто у взаємодії суб'єктів освіти (викладача і студента), одночасно з методами і засобами навчання виконання цієї діяльності для отримання результату. Сутність дидактичної одиниці у контекстному навчанні – неоднозначне і суперечливе явище, яке дає можливість розвивати зміст навчання в його динаміці та дозволяє створити систему інтелектуальних і соціальних відносин між суб'єктами ситуації (насамперед, студентами та викладачами) [4, с. 67].

Фактично вся система такого навчання будується на основі конкретної дидактичної психопедагогічної ситуації, яка орієнтована на вирішення ситуаційних завдань і проблем, широке використання ухвалення нових чи аналізу готових рішень у процесі їх опрацювання. Отже, дидактична одиниця роботи студентів і викладачів у системі застосування технології ситуаційного навчання у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників / педагогів – це, безперечно, психопедагогічна ситуація, яка є досить суперечливою, оскільки містить набір специфічних особливостей і план потенційних дидактичних можливостей: потенціал, необхідний для активізації ресурсів змісту освіти в його динаміці і розвитку, що дозволяє активізувати систему інтелектуальних, соціальних та інших відносин студентів. Команди, залучені в цю психопедагогічну ситуацію створюють

дидактичну ситуацію, що виникає і розвивається на основі взаємодії суб'єктів освітнього процесу, якими є викладач і студент [10, с. 21].

Однак, враховуючи ширше бачення категоріального прояву дидактичної одиниці як форми і методу навчання (за В. Бондарем [3], А. Остапенком [10]) до поняття як дидактичної одиниці «психопедагогічної ситуації» додаємо означення «найменша», щоб підкреслити її мінімальний структурно-змістовий обсяг порівняно, наприклад, з навчальним заняттям. Орім того, якщо проаналізувати вимоги до функціональної сутності навчального блоку з точки зору В. Бондаря [3, с. 36], має бути завершеним об'єктом у мініатюрі (у нашому випадку – реальний навчальний процес), бути відтворюваним та мати достатню інформаційну базу (у нашому випадку – додаткові обставини, супровідний інформаційний пакет першоджерел у психопедагогічній ситуації тощо). Відповідно до вказаних на початку статті тлумачень понять «психопедагогічна ситуація» та «навчальна ситуація», вважаємо, що найважливішим для дидактичної одиниці є наявність ключових властивостей і функцій об'єкта навчання, що, на нашу думку, є досить психопедагогічним. Використання психопедагогічних ситуацій як дидактичних одиниць у підготовці майбутніх соціальних працівників / педагогів спрямоване на формування професійно компетентних знань, умінь і навичок студентів.

Висновки та перспективи (Discussion). Таким чином, дидактична одиниця – це найменша частина навчальної інформації, яка необхідна студентам для сприйняття, аналізу та засвоєння навчального матеріалу. З точки зору системного підходу, ключовою одиницею технології ситуаційного навчання є навчальна психопедагогічна ситуація, яка є складовою змісту навчання та його дидактичних й організаційних особливостей. Тому доцільно говорити про трактування психопедагогічної ситуації як найменшої дидактичної одиниці в контексті досліджуваної проблеми: професійної

підготовки майбутніх соціальних працівників / педагогів у закладах вищої освіти. Зауважимо лише, що робимо логічний наголос на слові «найменший», не претендуючи на універсальність психопедагогічної ситуації як дидактичної одиниці в дидактичній сфері професійного розвитку.

Подальших досліджень потребує визначення методологічних підходів до ефективного застосування технологій ситуаційного навчання у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників / педагогів.

Список використаних джерел

1. Баландіна Н. Ф. Навчальний текст як засіб породження нових смислів. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Випуск 28. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. 2017. С. 14–19. URL:

<http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19410/Balandina.pdf?sequence=1> (дата доступу: 12.08.2022).

2. Бартош О. П. Деякі аспекти професійної підготовки майбутніх соціальних працівників на засадах праксеологічного підходу у вищих навчальних закладах України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Педагогіка, соціальна робота. 2014. Вип. 34. С. 15–21. URL:

<https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/3480/1/%D0%94%D0%95%D0%AF%D0%9A%D0%86%20%D0%90%D0%A1%D0%9F%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%20%D0%9F%D0%A0%D0%9E%D0%A4%D0%95%D0%A1%D0%86%D0%99%D0%9D%D0%9E%D0%87%20%D0%9F%D0%86%D0%94%D0%93%D0%9E%D0%A2%D0%9E%D0%92%D0%9A%D0%98%20%D0%9C%D0%90%D0%99%D0%91%D0%A3%D0%A2%D0%9D%D0%86%D0%A5%20%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%98%D0%A5%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%92%D0%9D%D0%98%D0%9A%D0%86%D0%92.pdf> (дата звернення: 26.09.2022).

3. Бондар В. Дидактика: навчальний посібник. Київ: Либідь, 2005. 264 с.
4. Гусак П. М. Технологія засвоєння студентами дидактичної теорії. Луцьк, Вид-во ВДУ, 1996. 115 с.
5. Дуля А. В. Підготовка майбутніх соціальних працівників до здійснення соціальної роботи з військовослужбовцями та їх сім'ями. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2020. Вип. 2 (27). С. 193–198. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32041/> (дата звернення: 27.09.2022).
6. Житинська М. О. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до здійснення паліативного догляду осіб літнього віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Сер. 11: Соціальна робота. Вип. 26. С. 117–121. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/32562> (дата звернення: 26.09.2022).
7. Михайлишин Г., Довга М. Організаційно-педагогічні умови професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до роботи з молодими сім'ями: поняття та загальна характеристика. *Освітні обрії*. 2019. Т. 49. № 2. С. 75–77. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/8339> (дата звернення: 25.09.2022).
8. Осадченко І. І. Сутність дидактичної одиниці технології ситуаційного навчання у підготовці майбутніх учителів початкової школи. *Науковий вісник Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка*. Серія: Педагогіка // за заг. ред. Нісімчука А. С., Бенери В. Є. Кременець: ВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка. 2013. Вип. 1. С. 78–82.
9. Осадченко І. І. Теорія і практика ситуаційного навчання у підготовці майбутніх учителів початкової школи: монографія. Умань: ПП Жовтий, 2011. 414 с. URL: https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/6533/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%9E%D1%81%D0%B0%D0%B4%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%A2%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3_%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D1%81%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B0%D1%86_%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87....pdf (дата доступу: 12.08.2022).
10. Остапенко А. А. Моделювання багатовимірної педагогічної реальності: теорія і технології. 2-е вид. Київ: Освіта. 2011. 384 с.
11. Петрук О. М. Текст як стрижнева дидактична одиниця інтегрованого підручника з української мови для шкіл з навчанням мовами національних меншин. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718291/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%B4%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F.pdf> (дата доступу: 12.08.2022).
12. Повідайчик О. С., Жиленко Р. В. Технології професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до науково-дослідницької діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород: Говерла, 2020. Вип. 2 (47). С. 125–129. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34039> (дата доступу: 12.08.2022).
13. Романовська Л. І. Підготовка майбутніх соціальних педагогів до професійної діяльності та позитивні тенденції такого процесу в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2013. № 2 (8). С. 224–227. URL: <http://elar.khmnu.edu.ua/jspui/bitstream/12>

(дата звернення: 27.09.2022).

14. Співак Я. О. Професійна підготовка соціальних працівників: вітчизняний і міжнародний досвід. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2018. Випуск 6(87). С. 134–145. URL: <https://oaji.net/articles/2019/690-1555699098.pdf> (дата доступу: 12.08.2022).

15. Юрків Я. І. Теорія і практика професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів та соціальних працівників до роботи із вразливими категоріями населення: *дис. на здобуття наук. ступ. доктора пед. наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка*. Старобільськ, 2021. 606 с. URL: <http://hdl.handle.net/123456789/8789> (дата доступу: 12.08.2022).

References

1. Balandina, N. F. (2017). Navchal'nyy tekst yak zasib porozhennya novykh smysliv [Educational text as a means of generating new meanings]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova – Scientific journal of the M. P. Drahomanov NPU, issue 28, 5, 14–19* [in Ukrainian].

2. Bartosh, O. P. (2014). Deyaki aspekty profesiynoyi pidhotovky maybutnikh sotsial'nykh pratsivnykiv na zasadakh prakseolohichnoho pidkhodu u vyshchyykh navchal'nykh zakladakh Ukrainy [Some aspects of professional training of future social workers based on the praxeological approach in higher educational institutions of Ukraine]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Ser.: Pedagogika, sotsial'na robota, 2014, 34, 15–21* [in Ukrainian].

3. Bondar, V. (2005). *Dydaktyka: navchal'nyy posibnyk*. Kyiv: Lybid' [in Ukrainian].

4. Husak, P. M. (1996). *Tekhnolohiya zasvoyennya studentamy dydaktychnoyi teorii*. Luts'k: Vyd-vo VDU [in Ukrainian].

5. Dulya, A. V. (2020). *Pidhotovka maybutnikh sotsial'nykh pratsivnykiv do zdiysnennya sotsial'noyi roboty z viys'kovosluzhbovtzamy ta yikh sim'yamy* [Preparation of future social workers for social work with servicemen and their families]. *Aktual'ni pytannya humanitarnykh nauk: mizhvuziv's'kyi zbirnyk naukovykh prats' molodykh vchenykh Drohobych's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Current issues of humanitarian sciences: interuniversity collection of scientific works of young scientists of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, 2 (27), 193–198* [in Ukrainian].

6. Zhytyn's'ka, M. O. (2019). *Profesiyna pidhotovka maybutnikh sotsial'nykh pratsivnykiv do zdiysnennya paliatyvnoho dohlyadu osib litn'oho viku* [Professional training of future social workers for palliative care of elderly people]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova – Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov, ser. 11, 26, 117–121* [in Ukrainian].

7. Mykhaylyshyn, H., Dovha, M. (2019). *Orhanizatsiyno-pedahohichni umovy profesiynoyi pidhotovky maybutnikh sotsial'nykh pratsivnykiv do roboty z molodymy sim'yamy: ponyattya ta zahal'na kharakterystyka* [Organizational and pedagogical conditions of professional training of future social workers to work with young families: concepts and general characteristics]. *Osvitni obriyi – Educational horizons, 49, 2, 75–77* [in Ukrainian].

8. Osadchenko, I. I. (2013). *Sutnist' dydaktychnoyi odynytsi tekhnolohiyi sytuatsiynoho navchannya u pidhotovtsi maybutnikh uchyteliv pochatkovoyi shkoly* [The essence of the didactic unit of situational learning technology in the training of future primary school teachers]. *Naukovyy visnyk Kremenets'koho oblasnoho humanitarno-pedahohichnoho instytutu im. Tarasa Shevchenka – Scientific Bulletin of the Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical*

Institute named after Taras Shevchenko, issue 1, 78–82 [in Ukrainian].

9. Osadchenko, I. I. (2011). *Teoriya i praktyka sytuatsynoho navchannya u pidhotovtsi maybutnikh uchyteliv pochatkovoyi shkoly*. Uman': PP Zhovtyy [in Ukrainian].

10. Ostapenko, A. A. (2011). *Modelyuvannya bahatovymirnoyi pedahohichnoyi real'nosti: teoriya i tekhnolohiyi*. Kyiv: Osvita [in Ukrainian].

11. Petruk, O. M. (2019). *Tekst yak stryzhneva dydaktychna odynytsya intehrovanoho pidruchnyka z ukrayins'koyi movy dlya shkil z navchannyam movamy natsional'nykh menshyn*. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/718291/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%8F%D0%BA%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%B4%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D0%BA%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8F.pdf> [in Ukrainian].

12. Povidaychuk, O. S., Zhylenko, R. V. (2020). *Tekhnolohiyi profesiynoyi pidhotovky maybutnikh sotsial'nykh pratsivnykiv do naukovo-doslidnyts'koyi diyal'nosti* [Technologies of professional training of future social workers for research activities]. *Naukovyy visnyk*

Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University, issue 2 (47), 125–129 [in Ukrainian].

13. Romanovs'ka, L. I. (2013). *Pidhotovka maybutnikh sotsial'nykh pedahohiv do profesiynoyi diyal'nosti ta pozytyvni tendentsiyi takoho protsesu v Ukrayini* [Preparation of future social pedagogues for professional activity and positive trends of such a process in Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats' Khmel'nyts'koho instytutu sotsial'nykh tekhnolohiy Universytetu «Ukrayina» – Collection of scientific works of the Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of the University «Ukraine»*, 2 (8), 224–227 [in Ukrainian].

14. Spivak, YA. O. (2018). *Profesiyna pidhotovka sotsial'nykh pratsivnykiv: vitchyznyanyy i mizhnarodnyy dosvid* [Professional training of social workers: domestic and international experience]. *Dukhovnist' osobystosti: metodolohiya, teoriya i praktyka – Personal spirituality: methodology, theory and practice, issue 6 (87), 134–145* [in Ukrainian].

15. Yurkiv, YA. I. (2021). *Teoriya i praktyka profesiynoyi pidhotovky maybutnikh sotsial'nykh pedahohiv ta sotsial'nykh pratsivnykiv do roboty iz vrazlyvymy katehoriyamy naselennya. Doctor's thesis*. Starobil's'k [in Ukrainian].

CHARACTERISTICS OF THE PSYCHO-EDUCATIONAL SITUATION AS A DIDACTIC UNIT IN THE TRAINING OF FUTURE SOCIAL WORKERS/EDUCATORS

Osadchenko I. I.

Abstract. *The article, based on the analysis of scientific sources, characterizes the psychopedagogical situation as a didactic unit in the training of future social workers/teachers. The didactic unit is considered as the smallest part of educational information, which is necessary for perception, analysis and assimilation by future social workers/teachers. From the point of view of the system approach, the key unit of situational learning technology is the educational psycho-pedagogical situation, which is a component of the learning content and its didactic and organizational feature. It is asserted that the psychopedagogical situation is the smallest didactic unit in the context of training future social workers/teachers. A logical emphasis is placed on the word "smallest", without claiming the universality of the psycho-pedagogical situation as a didactic unit in the didactic field of professional training. As for the use of situational learning technology in the training of future social workers/teachers, an important indicator of its effectiveness is the close connection between theory and practice, which arises as a result of mobile analysis of a wide range of problems (information) of practical activity. However, solving the problem is still a work in progress: students – future social workers/teachers – must perceive the reactions of others to their actions, understanding that different solutions are possible, provided that the risk of decision-making remains with them, and not with the teacher, interpreting the consequences of making hasty decisions or independent thinking about the work done. It has been proven that in the conditions of such preparation, the preparation (competence) of the teacher himself becomes extremely important: he must be an experienced practitioner in the field of social work and social pedagogy and a person with a high level of analytical thinking, because he must not only know in advance the likely options for the correct solution to the situation, but also mobile to respond to students' options. The skills that future social workers/teachers must acquire are developed according to certain rules. The teacher performs the role of a presenter, moderator, acting as a commentator, announcer, interviewer who formulates questions, writes down answers, supports the discussion or simply supports the independent analysis of the psycho-pedagogical situation of students.*

Key words: *psycho-pedagogical situation, didactic unit, professional training, future social workers/teachers, situational learning technology.*

**СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМСТВО ЯК ІННОВАЦІЙНИЙ СПОСІБ
ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ**

БОНДАРЕНКО Н. О., кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи та реабілітації

Національний університет біоресурсів і природокористування України
E-mail: nataleksbondarenko@gmail.com

***Анотація.** Соціальна робота як професійна діяльність, спрямована на допомогу та підтримку громадян, які опинилися у важких життєвих обставинах, потребує постійного вдосконалення власних технологій. Розвиток вітчизняної практики соціальної роботи почав відбуватися у 1990-х роках. Піднесення здійснювалося переважно завдяки створенню та організації діяльності нових соціальних державних установ, які надавали послуги різним категоріям населення, регулювалися відповідними нормативно-правовими механізмами, супроводжувалися впровадженням традиційних технологій у практику соціального захисту громадян. Ресурси щодо інтенсивного етапу розвитку поступово вичерпалися, і в сучасних умовах з'являються нові технології, інноваційні практики рішення соціальних проблем. Вони відповідають моделі, що формує активну соціальну політику, орієнтовану на громадянські ініціативи, залучення громадян до форм діяльності, які дозволяють долати неблагополуччя, змінювати їх життєві ситуації власними зусиллями із залученням ресурсів соціального середовища, до якого вони належать. В нашій країні довгий час державні установи були єдиними суб'єктами реалізації соціальної політики та підтримки соціальної рівноваги. Сучасний підхід передбачає підключення інших суб'єктів до вирішення соціальних проблем, які можуть запропонувати нестандартні, інноваційні форми роботи із клієнтами. Найновішими та найперспективнішими суб'єктами є соціальні підприємці, які пропонують альтернативний спосіб вирішення проблем соціальних груп населення. Теорія соціального підприємництва на даному етапі свого розвитку знаходиться на допарадигмальній стадії, і в науковій літературі можна зустріти безліч визначень та підходів щодо розуміння сутності цього явища. Відмінності у визначенні терміна «соціальне підприємство» обумовлюються особливістю економіки та умовами існування бізнесу у різних країнах.*

***Ключові слова:** суспільство, підприємство, соціальне підприємство, модель, інституційні форми соціального підприємства.*

Актуальність (Introduction). В умовах розвитку сучасного суспільства виникає багато проблем, які потребують вирішення, в тому числі й соціальних. Необхідно шукати нові шляхи вирішення соціальних проблем. Враховуючи досвід інших країн, таких як США, Канада, Франція та інші, ефективним є використання інструменту соціального підприємництва. Це пов'язано з тим, що значна частина місцевих некомерційних організацій існує завдяки підтримці іноземних інвесторів, підлаштовуючись під їхні вимоги. Проте впровадження соціального підприємництва дозволить цим організаціям

бути незалежними та здійснювати діяльність відповідно до власних побажань та потреб. Зважаючи на це, розвиток соціального підприємництва в Україні дасть поштовх для розвитку підприємницької діяльності в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). До вивчення соціального підприємництва долучилися багато вчених, серед яких С. Алворд, Г. Дієс, Б. Дрейтон, Дж. Майр, І. Марті, М. Маклін, А. Передо, Р. Спір та інші, а також українці. автори, а саме:

З. Галушка, О. Кіреєва, А. Ревко, В. Удодова та ін.

Мета (Purpose). Метою даного дослідження було з'ясувати розуміння поняття «соціальне підприємство» як інноваційного способу вирішення соціальних проблем.

Відповідно до поставленої мети було за доцільне вирішити наступні завдання:

1. з'ясувати визначення поняття «соціального підприємства»;

2. ознайомитися з підходами щодо розуміння сутності даного явища

Об'єктом дослідження стало явище соціального підприємства як інноваційного способу вирішення соціальних проблем

Методи (Methods). Для формування загальної картини проблеми було використано наступні методи:

- вивчення теоретичного аналізу документів і офіційних матеріалів, літератури, навчальних програм і посібників;

- проведення опитування на тему «Обізнаність щодо насильства в сім'ї» та аналіз результатів.

Результати (Results). Сучасне суспільство намагається вирішити гострі соціальні проблеми за допомогою підприємництва. Наявність у країні великої кількості соціальних проблем, з вирішенням яких держава не може впоратися, зумовлювала розвиток соціального підприємництва.

До соціального підприємництва можна віднести організації, які характеризуються: соціальним впливом, інноваційністю, самодостатністю та фінансовою стабільністю, підприємницьким підходом, який дозволяє знаходити можливості, розробляти інноваційні рішення, які мають тривалий позитивний вплив на громади. Соціальне підприємництво виникло через значну кількість соціальних проблем, до яких належать бідність, безробіття, ізоляція громади тощо. Важливо зазначити, що основною детермінантою діяльності соціального

підприємства є задоволення потреб членів громади, які державний сектор забезпечити не може, а приватний ігнорує.

Діяльність соціальних підприємців орієнтована на системні соціальні зміни, які не враховують інституційні та організаційні норми та обмеження [5, С. 312]. Соціальне підприємництво по-новому надає державні послуги та створює робочі місця; збагачує професійний досвід людей, які працюють на соціальних підприємствах, для подальшого працевлаштування в сучасних ринкових умовах.

Основною метою діяльності таких підприємств є розвиток громади, залучення до суспільного життя соціально незахищених та маргінальних верств населення та забезпечення роботою їх представників; розширюючи громадянську активність, Корі може самостійно вирішувати свої проблеми та брати відповідальність за своє життя; посилити увагу до соціально незахищених верств населення не стільки шляхом надання благодійної допомоги, скільки шляхом здійснення суспільно значущої корисної праці; а також відродження сільських і міських територій та покращення їх соціальної інфраструктури тощо [2].

Рис. 1. Вектори діяльності соціального підприємства

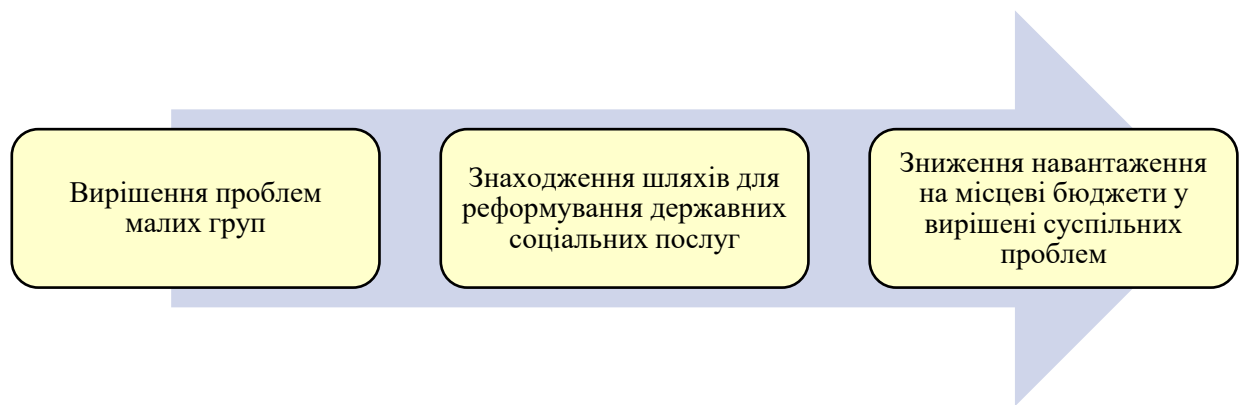
У багатьох країнах світу соціальне підприємництво впевнено зайняло свою нішу в суспільстві. Світова практика соціального підприємництва має значні теоретичні та практичні напрацювання.

Досліджуючи сутність соціального підприємництва, варто пам'ятати підхід

EMES – Європейської дослідницької мережі, яка була створена у 1996 році групою дослідників, що представляють усі країни ЄС; мережа отримала назву від своєї першої дослідницької програми: «Поява соціальних підприємств у Європі» [1, 14].

Табл. 1. Критерії соціального підприємства

Критерії підприємницької складової соціального підприємства	безперервне виробництво товарів та/або надання послуг
	високий ступінь автономії (соціальні підприємства мають бути створені з ініціативи групи людей і регулюються цією групою в рамках автономних проектів)
	значний рівень економічного ризику
	мінімальна кількість оплачуваної роботи – як більшість некомерційних організацій, соціальні підприємства можуть також поєднувати матеріальні та нематеріальні ресурси, добровільну, волонтерську і оплачувану діяльність працівників тощо

Рис. 2. Основні проблеми, що вирішує соціальне підприємство

В Україні є організації, які сприяють популяризації соціального підприємництва. Це Український фонд підтримки підприємництва, Благодійний фонд «Благовіст», Благодійне підприємство «Перлина Буковини», Центр Благодійної організації допомоги дітям з інвалідністю та Міжнародний фонд «Відродження». Усі ці організації є громадськими [4, С. 39].

Інноваційним механізмом розвитку соціальної політики держави слід вважати соціальне підприємництво. Вони

мають взаємодіяти з органами державної влади, місцевого самоврядування, представниками бізнесу та неприбутковими організаціями для об'єднання сил та можливостей у напрямку вирішення соціальних проблем. Міжгалузєва взаємодія може стати основою системної інфраструктурної підтримки соціального підприємництва.

Табл. 2. Класифікація соціальних підприємств

Класифікація соціальних підприємств за способами організації	- комерційні підприємства, які забезпечують роботою незахищені соціальні категорії населення
	комерційні підприємства, діяльність яких дозволяє вирішувати соціальні та екологічні проблеми шляхом застосування інноваційних ідей
	некомерційні партнерства, громадські організації та благодійні фонди. Основним видом заняття некомерційних соціально-орієнтованих підприємств є сфера послуг, а саме: сімейні центри творчого дозвілля, молодіжний і соціальний туризм, центри соціальної реабілітації та інші

Про соціальне підприємництво варто говорити як про бізнес, доходи від якого використовуються з користю. Це може бути створення нових робочих місць, допомога у працевлаштуванні людей з обмеженими фізичними можливостями, допомога людям, які опинилися у складній життєвій ситуації. При цьому

варто розуміти, що соціальні підприємства не є благодійними організаціями, вони працюють так само, як і будь-який інший комерційний бізнес. Різниця полягає в тому, що компанія інвестує отриманий прибуток у добру справу, а не тільки збагачує власника цього бізнесу [2].

Табл. 3. Основні відмінності соціального підприємництва від благодійності та традиційного бізнесу

	Соціальне підприємство	Благодійна організація	Традиційний бізнес
Направленість діяльності	Соціально-орієнтована структура	Соціально-орієнтована структура	Комерційна структура
Залежність від джерела фінансування	Не залежить від зовнішніх джерел фінансування; потрібен лише стартовий капітал	Залежить від зовнішніх джерел фінансування, донорів	Не залежить від зовнішніх джерел фінансування; потрібен лише стартовий капітал
Мета реалізації доходу	Отримує дохід від власної діяльності, метою якої є пом'якшення або вирішення конкретних соціальних проблем	Отримує гранти та пожертви, які спрямовуються на вирішення соціальних проблем	Отримує дохід від власної діяльності, метою якої є максимізація прибутку
Механізм розподілу прибутку	Прибуток реінвестується	Не має прибутку	Прибуток розподіляється серед акціонерів

Висновки і перспективи (Discussion). Отже, соціальне підприємство в сучасних умовах насамперед спрямоване на прискорення соціальних змін, метою яких є оптимальне задоволення основних потреб людини. З огляду на це, соціальне підприємство характеризується такими ознаками, як: здатність соціального підприємця отримувати прибуток, одночасно вирішуючи гострі соціальні проблеми суспільства, сприяючи не тільки їх усуненню, а й новому якісному розвитку громади.

Слід зазначити, що соціальне підприємство в Україні розвивається поступово та перебуває на стадії становлення. Важливо відзначити вагомий внесок проекту «Сприяння соціальному підприємству».

У рамках проекту в різних регіонах України створюються спеціалізовані центри, які надають соціальним підприємствам всебічну допомогу у започаткуванні та розвитку діяльності, реалізовується навчання та навчання соціальних підприємців, а також проводиться освітня діяльність.

Розвиток соціального підприємства в Україні є тривалим процесом, масштаби та темпи якого неможливо передбачити через децентралізований характер цих процесів.

Список використаних джерел

1. Ігнатівич Н., Гура В. Зарубіжний досвід розвитку соціального підприємства. Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. 2014. №12(165). С. 22–25.

2. Кіреєва О. Б. Соціальне підприємство як інструмент державної соціальної політики. Київ. 2010. 13 с.

3. Наумова М. Сутність соціального підприємництва та його роль у соціально-економічному розвитку суспільства. Україна: аспекти праці. Соціальна політика. №4. 2014. С. 34–39.

4. Сотула О. В. Соціальне підприємство як інноваційна модель розвитку економіки. Ефективна економіка. 2013. №4. С. 22 – 31.

5. Revko A. Social Entrepreneurship as the Main Resource for the Regional Development. Marketing and Management of Innovations. Sumy State University. 2017. №1. P. 85-96.

References

1. Ignatovych N., Hupa V. External experience of social entrepreneurship development. Visnyk KNU named after Taras Shevchenko. 2014. No. 12(165). P. 22–25.

2. Kipeeva O. B. Social entrepreneurship as an instrument of state social policy. Kyiv. 2010. 13 p

3. Naumova M. The essence of social entrepreneurship and its role in the socio-economic development of society. Ukraine: aspects of the country. Social policy. No. 4. 2014. pp. 34–39.

4. Sotula O. V. Social entrepreneurship as an innovative model of economic development. Efficient economy. 2013. No. 4. P. 22 - 31.

5. Revko A. Social Entrepreneurship as the Main Resource for the Regional Development. Marketing and Management of Innovations. Sumy State University. 2017. №1. P. 85-96.

SOCIAL ENTERPRISE AS AN INNOVATIVE WAY OF SOLVING SOCIAL PROBLEMS

Bondarenko N. O.

Abstract. *Social work as a professional activity aimed at helping and supporting citizens who find themselves in difficult life circumstances requires constant improvement of their own technologies. The development of domestic practice of social work began in the 1990s. The rise was carried out mainly thanks to the creation and organization of the activities of new social state institutions, which provided services to various categories of the population, were regulated by appropriate regulatory and legal mechanisms, and were accompanied by the introduction of traditional technologies into the practice of social protection of citizens. Resources for the intensive stage of development have gradually been exhausted, and in modern conditions, new technologies and innovative practices for solving social problems are emerging. They correspond to the model that forms an active social policy, focused on civic initiatives, involving citizens in forms of activity that allow them to overcome adversity, change their life situations by their own efforts with the involvement of the resources of the social environment to which they belong. In our country, for a long time, state institutions were the only subjects of implementing social policy and maintaining social balance. The modern approach involves connecting other subjects to solving social problems, which can offer non-standard, innovative forms of working with clients. The newest and most promising subjects are social entrepreneurs who offer an alternative way to solve the problems of social groups of the population. The theory of social entrepreneurship at this stage of its development is at a pre-paradigmatic stage, and in scientific literature you can find many definitions and approaches to understanding the essence of this phenomenon. Differences in the definition of the term "social enterprise" are caused by the peculiarity of the economy and the conditions of business existence in different countries.*

Keywords: *society, enterprise, social enterprise, model, institutional forms of social enterprise.*

© Бондаренко Н. О.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

ПЕДАГОГІКА

DOI: 10.31548/hspedagog13(4).2022.8-13

УДК 378.147

АКМЕОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

АМЕЛІНА С. М., доктор педагогічних наук, професор

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: svetlanaamelina@ukr.net

ORCID 0000-0002-6008-3122

Анотація. *Стаття присвячена розгляду акмеологічних аспектів підготовки майбутніх учителів німецької мови. Конкретизовано сутність акмеологічного підходу, який полягає у сприянні особистості досягнути вищого рівня власних здатностей, у окремих акмеологічних принципах, які можуть бути запроваджені у процес професійної підготовки вчителів німецької мови. До них віднесено такі: принцип гуманізму, принцип професійного розвитку, принцип особистісного розвитку, принцип активності, принцип зв'язку особистісного і культурного розвитку, принцип прагматичності. Встановлено, що врахування акмеологічних аспектів у підготовці майбутніх учителів німецької мови може стати дієвим засобом підвищення їхньої мотивації до набуття професійно значущих умінь і здатностей, а також реалізації набутих знань та умінь у подальшій професійній діяльності.*

Ключові слова: *акмеологічний підхід, професійна підготовка, учителі німецької мови.*

Актуальність (Introduction). Протягом кількох останніх місяців прискорила реалізація інтеграційних прагнень України щодо вступу до Європейського Союзу. Однак цей шлях є непростим і потребує багатьох трансформацій та зусиль на різних рівнях і етапах життєдіяльності суспільства. Зокрема, важливою є підготовка фахівців різного профілю в українських закладах вищої освіти, які інтегруються у європейський освітній простір. На особливу увагу заслуговує професійна підготовка висококваліфікованих учителів іноземних мов, адже від належного вивчення іноземних мов ще під час навчання у школі залежатиме можливість підвищення рівня володіння обраною мовою і, врешті-решт, її використання у процесі комунікації й співпраці з іншомовними партнерами.

Розглядаючи перелік іноземних мов, якими комунікує переважна більшість населення Європейського Союзу,

зауважимо, що найбільш поширеною є німецька, і не тільки у країнах-членах ЄС, а й в цілому на європейській території. Вона є державною мовою Федеративної Республіки Німеччина, Австрії, Ліхтенштейну, а також однією з офіційних мов Швейцарії, Бельгії, Люксембургу. Крім того, німецька мова поширена у деяких регіонах Чехії, Польщі, Бельгії, Італії, Нідерландів, Данії, Франції, Румунії.

Варто також врахувати той факт, що, хоч усі мови країн-членів використовуються у Європейському Союзі на рівноправній основі, все ж таки серед них виокремлюються три процедурні мови, які застосовуються в повсякденній роботі установ ЄС, – англійська, французька, німецька.

Отже, питання якісної підготовки вчителів німецької мови в українських закладах вищої освіти є нині важливим і актуальним.

© Амеліна С.М.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). Розглядаючи публікації науковців з теми дослідження, варто відзначити, що останнім часом простежується зростання уваги як до пошуків нових засобів формування професіоналізму майбутніх учителів іноземних мов, так і до способів впливу на їхні особистісні якості. Методологічні основи професійної підготовки майбутніх учителів іноземних мов визначила Безлюдна В. [1]. Раковська М. акцентує увагу на важливості аксіологічного підходу до підготовки вчителів іноземних мов, що передбачає орієнтацію професійної освіти на формування в студентів системи загальнолюдських і професійних цінностей. «Відтак аксіологічно-потенціалістичне бачення гармонійного, всебічного, повноцінного розвитку людини уможливорює моделювання різних варіантів виховної тактики та стратегії» [6, с. 162]. Смолінська О., Дзюбинська Х. вважають однією з форм професійного саморозвитку мобільність, «завдяки чому вдосконалюється знання іноземних мов, навички володіння інформаційно-комунікаційними технологіями, комунікативна компетентність, емоційний інтелект, здатність розпізнавати та долати наслідки професійного вигорання. Всі ці характеристики можуть формуватися лише в процесі саморозвитку як цілеспрямована, послідовна і систематична робота самої людини задля підвищення професійної майстерності» [8, с. 47].

Низка праць дослідників присвячена різним аспектам підготовки вчителів німецької мови в українських закладах вищої освіти. На думку Дзевицької Л. С., особливість професії вчителя німецької мови полягає в тому, що «фахівець перебуває в епіцентрі різних виявів культури, а його робота знаходиться на стику найрізноманітніших знань, адже йому необхідно крім самої мови, знати величезну кількість речей і явищ, які зазвичай обговорюються на уроках німецької мови» [3, с. 60]. Булгару Н., вивчаючи технології

викладання німецької мови в умовах використання різних моделей дистанційного навчання, виокремлює серед них такі моделі організації освітнього процесу, що дозволяють більш повно реалізувати можливості Інтернет-технологій [2, с. 43]. Розглядаючи використання практико-дослідницького проекту у професійній підготовці майбутніх вчителів німецької мови засобом саморефлексії, Ігнатова О., Жовнич О. висловили цікаву ідею щодо можливості запровадження практико-дослідницького проекту як альтернативи курсових робіт з методики навчання іноземної мови, «позаяк він структурно і змістовно повною мірою відповідає вимогам, що ставляться до курсових робіт студентів» [4, с. 119]. Палиця Г. С., вивчаючи питання професійної підготовки майбутніх учителів німецької мови засобами сучасних інтернет-ресурсів, концентрується на визначенні потенціалу сучасних інтернет-ресурсів у професійній освіті вчителів німецької мови, зокрема, німецького веб-порталу *derdieDaF* як інструменту навчання німецької мови [5].

Однак наявні публікації не охоплюють питання врахування акмеологічних аспектів у процесі підготовки майбутніх учителів німецької мови, тому воно потребує окремого дослідження.

Мета (Purpose). Мета статті полягає у визначенні можливості врахування акмеологічних принципів у процесі підготовки майбутніх вчителів німецької мови для підвищення її якості.

Методи (Methods). Для досягнення заявленої мети були використані такі методи дослідження: аналіз педагогічної, методичної й спеціальної літератури; аналіз і синтез для визначення основних акмеологічних принципів; метод узагальнення для формулювання висновків дослідження.

Результати (Results). Досліджуючи акмеологічні аспекти у підготовці майбутніх вчителів німецької мови, враховуємо, що акмеологія орієнтована на комплексне вивчення розвитку людини на етапі її дорослості. Оскільки багативи-

мірність цього феномену означає неможливість його вичерпної характеристики, розглянемо окремі акмеологічні принципи, на яких пропонуємо зосередитись під час навчання вчителів зазначеної спеціальності.

Принцип гуманізму. Цей принцип ґрунтується насамперед на розумінні особистості людини як вищої цінності. Проектуючи його на освітній процес, вважаємо, що реалізація принципу гуманізму у підготовці майбутніх вчителів німецької мови має здійснюватись шляхом встановлення реальних суб'єкт-суб'єктних відносин між викладачами і студентами, а також у межах студентської спільноти. Досягти цього під час проведення занять можна, наприклад, за рахунок ретельно обміркованого вибору форм організації навчальної діяльності майбутніх учителів німецької мови. Саме навчальна співпраця та комунікація у процесі пізнання сприяють становленню рівноправно-партнеських стосунків у ланках «студент-викладач» і «студент-студент». Працюючи в парах або групах, кожен студент отримує можливість реалізувати свої індивідуальні здібності, розвинути навички соціальної поведінки та комунікації, навчитися зважати на думки інших, при цьому адекватно сприймати критику чи похвалу, формулювати ідеї й відстоювати власну позицію. Така організація соціальних форм проведення занять сприяє активізації вже наявних знань і умінь студента, розвиває його здатність до партнерської співпраці, здатність проявляти ініціативу; спонукає до активної позиції у навчальному спілкуванні; слугує ефективним засобом підготовки до професійної іншомовної комунікації. Найбільш продуктивними можуть стати такі форми організації навчальної діяльності студентів, як рольові й ділові ігри, дискусія, диспут, робота в групах, проектна діяльність, кейс-метод. Зазначені форми сприяють ефективності формування умінь і здатностей майбутніх учителів іноземних мов, адже вони передбачають їх активну взаємодію один з одним і викла-

дачем, толерантність у ставленні до інших, рівноправні відносини у спілкуванні. Вони допомагають формувати функціональну грамотність, виробити навички побудови логічного висловлювання, закріпити стійкі навички функціонально-правильного професійно-орієнтованого усного й писемного мовлення.

Принцип професійного розвитку. Підготовка майбутніх учителів німецької мови у закладах вищої освіти спрямована насамперед на їхній процесійний розвиток, адже в межах закладу освіти вони отримують відповідну кваліфікацію, згідно з якою мають успішно виконувати низку професійних завдань.

Для організації процесу підготовки майбутніх учителів німецької мови з урахуванням одного з основних акмеологічних принципів – принципу професійного розвитку – вважаємо за доцільне спиратись на «Рамкову програму з німецької мови для професійного спілкування для вищих начальних закладів України», яка є принципово новим нормативним документом щодо вивчення німецької мови як однієї з найбільш поширених європейських мов. Закладені в основу цієї програми зміст, цілі, принципи та методи навчання базуються на новітніх досягненнях української та зарубіжної педагогіки, психології, лінгвістики та методики викладання іноземних мов, що дає можливість організувати навчальний процес з урахуванням сучасних вимог до професійної підготовки майбутнього вчителя німецької мови.

Важливим є також те, що використання «Рамкової програми» у освітньому процесі сприяє розвитку основних професійно значущих умінь вчителів німецької мови відповідно до міжнародних вимог, особливо щодо вмінь у соціальному та професійному спілкуванні.

Інноваційні засади «Рамкової програми» містять такі положення:

- розвиток діяльній комунікативної компетенції, що передбачає практичне оволодіння всіма видами мовленнєвої діяльності та комунікативне ви-

користання німецької мови як у повсякденних, загальних ділових ситуаціях, так і у фахових;

- професійна та фахова спрямованість, що передбачає врахування професійних навичок, умінь та знань;
- усвідомлення міжкультурних відмінностей, розуміння чужої та власної культури;
- спільне обговорення й визначення викладачами та студентами тематики навчального процесу, участь студентів у плануванні занять;
- формування тематичних мереж для визначення змісту навчального процесу;
- система оцінювання рівня сформованості комунікативної діяльносної компетенції студентів з урахуванням рівнів володіння іноземною мовою, визначених у Загальноєвропейських рекомендаціях з мовної освіти та Європейській Рамці Кваліфікацій [7, с. 5].

Основними принципами навчання німецької мови, закладеними у «Рамкову програму», є такі:

- комунікативно-діяльносна спрямованість;
- професійна та фахова спрямованість;
- усвідомлення міжкультурних особливостей;
- соціальна поведінка (співпраця і комунікація);
- багатомовність (субординативний плюрилінгвізм);
- автономне навчання;
- усвідомлення міжкультурних особливостей (міжкультурна сенситивність).

Аналізуючи вказані принципи, можна констатувати, що вони повною мірою відображають акмеологічний підхід до підготовки майбутніх вчителів німецької мови а аспекти їхнього професійного розвитку.

Принцип особистісного розвитку. Безумовно, неможливо чітко розмежувати професійний і особистісний розвиток майбутніх учителів німецької мови як під час їхньої професійної підготовки у

зкладах вищої освіти, так і загалом під час професійної діяльності. Увага до особистісного вдосконалення студентів сприяє формуванню у них здатності до самостійного навчання, спілкування і роботи в групі, самокритики і відповідальності та набуття вмінь, необхідних для професійної діяльності. Комунікативні вміння необхідно тренувати інтегровано, щоб студенти могли вільно застосовувати їх у реальних ситуаціях. Комунікативно-діяльносна спрямованість навчання знімає суперечності між природним спілкуванням у соціумі та штучним спілкуванням на заняттях [7, с. 12–13].

Принцип активності. Найбільш ефективними методами й формами навчання є ті, у процесі застосування яких до участі залучені всі студенти. З іншого боку, майбутні вчителі німецької мови мають самі усвідомити, що тільки активна діяльність сприятиме кращому засвоєнню навчального матеріалу, а отже й більш якісній підготовці до майбутньої професійної діяльності. Спектр методів, які можуть бути використані для активізації студентів, дуже широкий – від діалогічних методів до проектної роботи.

Принцип зв'язку особистісного і культурного розвитку. Цей принцип може бути врахований у процесі підготовки до занять під час відбору навчального матеріалу з акцентуванням на схожості й відмінності між рідною культурою та культурою німецькомовних країн, мову яких вивчають майбутні вчителі. При цьому у них пробуджують здатність сприймати й розуміти «чуже», порівнювати «своє» й «чуже», визнавати рівноправність і самобутність культур. Доцільно навчати студентів виявляти й використовувати національно забарвлені сталі мовні засоби, адекватно застосовуючи їх у різних ситуаціях спілкування.

Принцип прагматичності може стати основою раціоналізації мовного матеріалу, який використовується у процесі вивчення німецької мови майбутніми вчителями. Доволі часто можна спостерігати перевантаження студентів так званими «надлишковими знаннями», що, з

одного боку, демотивує їх, а з іншого – позбавляє можливості належного, а не поверхневого засвоєння пропонованого матеріалу. Тому важливим є виважений, конкретизований, аргументований і логічний відбір слів і словосполучень (лексичний матеріал), граматичних конструкцій, передбачений для вивчення протягом певного проміжку часу і чітко обмежений щодо обсягу з міркувань реальних можливостей його засвоєння.

Крім того, принцип прагматичності пов'язаний із метою та призначенням відібраного мовного матеріалу з огляду на його вживаність, поширеність, тобто орієнтацію на сучасний стан німецької мови. При цьому доцільним є вивчення не тільки унормованої мови – літературного варіанту (Hochdeutsch), але й виразів та конструкцій розмовного варіанту, необхідного для досягнення порозуміння у повсякденному спілкуванні.

Висновки і перспективи (Discussion). Сутність акмеологічного підходу, який полягає у сприянні особистості досягнути вищого рівня власних здатностей, конкретизується у окремих акмеологічних принципах, які можуть бути запроваджені у процес професійної підготовки вчителів німецької мови. До них віднесено такі: принцип гуманізму, принцип професійного розвитку, принцип особистісного розвитку, розвитку активності, принцип зв'язку особистісного і культурного розвитку, принцип прагматичності.

Врахування акмеологічних аспектів у підготовці майбутніх учителів німецької мови може стати дієвим засобом підвищення їхньої мотивації до набуття професійно значущих умінь і здатностей, а також реалізації набутих знань та умінь у подальшій професійній діяльності.

Список використаних джерел

1. Безлюдна В. Методологічні основи професійної підготовки майбутніх учителів іноземних мов. Сучасні інформаційні технології та інноваційні мето-

дики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2017. Вип. 48. С. 51–55.

2. Булгару Н. Технологія викладання німецької мови в умовах використання різних моделей дистанційного навчання. Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки. № 4 (67), 2019, с. 41-46.

3. Дзевицька Л. С. Основні напрями та особливості професійної підготовки вчителів німецької мови в Україні. Педагогіка вищої та середньої школи. Вип. 48, 2016, с. 58-63.

4. Ігнатова О., Жовнич О. Використання практико-дослідницького проєкту у професійній підготовці майбутніх вчителів німецької мови засобом саморефлексії. Молодь і ринок, №5-6 (191-192), 2021, с. 114-119.

5. Палиця Г. С. Професійна підготовка майбутніх учителів німецької мови засобами сучасних інтернет-ресурсів. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Випуск 79 том 2'2021, с. 35-38.

6. Раковська М. Ціннісні орієнтації особистості майбутнього вчителя іноземної мови в системі освітнього процесу. Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки. № 4 (67), 2019, с. 159-164.

7. Рамкова програма з німецької мови професійного спілкування для вищих навчальних закладів України. Київ: Ленвіт, 2014. 136 с.

8. Smolinska O., Dzyubynska Kh. Professional self-development of a teacher of a higher education institution: interdisciplinary aspect. Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Vol. 7, No. 1 (2020), 41-47.

References

1. Bezliudna V. Metodolohichni osnovy profesiinoi pidhotovky maibutnix uchyteliv inozemnykh mov. Suchasni informatsiini tekhnolohii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi

fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy. 2017. Vyp. 48. S. 51–55.

2. Bulharu N. Tekhnolohiia vykladannia nimetskoi movy v umovakh vykorystannia riznykh modelei dystantsiinoho navchannia. Naukovyi visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky. № 4 (67), 2019, s.41-46.

3. Dzevytska L. S. Osnovni napriamy ta osoblyvosti profesiinnoi pidhotovky vchyteliv nimetskoi movy v Ukraini. Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly. Vyp. 48, 2016, s. 58-63.

4. Ihnatova O., Zhovnych O. Vykorystannia praktyko-doslidnytskoho proiektu u profesiinii pidhotovtsi maibutnykh vchyteliv nimetskoi movy zasobom samorefleksii. Molod i rynek, №5-6 (191-192), 2021, s. 114-119.

5. Palytsia H. S. Profesiina pidhotovka maibutnykh uchyteliv nimetskoi

movy zasobamy suchasnykh internet-resursiv. Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 5. Pedahohichni nauky: realii ta perspektyvy. Vypusk 79 tom 2'2021, s. 35-38.

6. Rakovska M. Tsinnisni oriientatsii osobystosti maibutnoho vchytelia inozemnoi movy v systemi osvithnoho protsesu. Naukovyi visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho. Pedahohichni nauky. № 4 (67), 2019, s. 159-164.

7. Ramkova prohrama z nimetskoi movy profesiinoho spilkuвання dlia vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy. Kyiv: Lenvit, 2014.136 s.

8. Smolinska O., Dzyubynska Kh. Professional self-development of a teacher of a higher education institution: interdisciplinary aspect. Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Vol. 7, No. 1 (2020), 41-47.

ACMEOLOGICAL ASPECTS OF TRAINING PROSPECTIVE GERMAN LANGUAGE TEACHERS

Amelina S. M.

Abstract. *The paper deals with the acmeological aspects of prospective German language teachers' training. The essence of the acmeological approach, which is to help the individual to achieve a higher level of their own abilities, is specified in certain acmeological principles that can be introduced into the process of professional training of German language teachers. They include the following: the principle of humanism, the principle of professional development, the principle of personal development, the principle of activity, the principle of connection of personal and cultural development, the principle of pragmatism. It is established that the consideration of acmeological aspects in the training of prospective German language teachers can be an effective means of increasing their motivation to acquire professionally significant skills and abilities, as well as the implementation of acquired knowledge and skills in further professional activities.*

Keywords: *acmeological approach, professional training, German language teachers.*

**ПЕДАГОГІЧНА РЕЦЕПЦІЯ ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА:
ІДЕЇ ГАРМОНІЙНОГО РОЗВИТКУ Й ОСВІТИ ЛЮДИНИ**

СТЕПАНЕНКО Н. С., кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри журналістики та мовної комунікації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: stepanenko_nina@ukr.net

ORCID 0000-0002-0934-784X

Анотація. У статті зацентровано на значущості досліджень, об'єднаних проблемою «історія вітчизняної педагогіки в персоналіях», на місці й ролі в процесі розвитку педагогічної думки та формування навчально-виховного досвіду видатних класиків української літератури. Зроблено спробу педагогічної рецепції багатої щодо змісту й поліфункційної стосовно жанрів публіцистичної спадщини всесвітньо відомого українського письменника другої половини ХХ століття О. Гончара. Доведено, що стратегічні з діахронного та синхронного поглядів засади становлення вітчизняної освіти послідовно відрефлексовані в його статтях, нарисах, щоденниках, епістолярію, адресантом і адресатом якого є О. Гончар. Вирізнено й системно схарактеризовано спектр порушених, розв'язаних та позитивно або негативно оцінених окремими особистостями й суспільством загалом проблем освіти, передусім гуманітарної (мовно-літературної), як органічного складника духовної аури нації. Установлено спорідненість педагогічних поглядів О. Гончара зі стратегічними положеннями концепції рідномовності К. Ушинського та В. Сухомлинського. Розкрито за діарійно-епістолярною версією історію творчих педагогічно-мистецьких взаємин О. Гончара й В. Сухомлинського, долі та життєві шляхи яких перетнулися в часі й просторі.

Ключові слова: історія педагогіки в персоналіях, рецепція педагогічної спадщини, публіцистика О. Гончара, концепція рідномовності, український педагог К. Ушинський, український педагог В. Сухомлинський.

Актуальність (Introduction). Важливим джерелом інформації про розвиток суспільства загалом і окремих його сфер є творчий доробок письменників, публіцистів, культурних, громадських діячів. Він постає як особлива концептуальна модель із властивим їй змістом, репрезентованим специфічною формою, що послідовно експлікує риси ідіостилу тієї або тієї визначної постаті. Щодо змістової наповнюваності досліджуваної моделі, то вона представлена двома інформативними центрами: тим, що послідовно віддзеркалює загальновідомі істини в їхньому системному або фрагментарному вияві, і тим, що системно заманіфестує авторську візію. Для педагогічної науки велику цінність становить письменницький набуток. Цілком закономірним є факт, що багатьох майстрів пера уналежнено до когорти відомих педагогів. Їхні

погляди на специфіку розвитку освіти в різні періоди, інтелектуалізацію й одуховнення дитини, молоді людини органічно ввійшли до історичного та сучасного педагогічного дискурсу, а як точніше, то до концептуального простору історії педагогіки в персоналіях. «Вагомого значення набуває формування «персоналістичного» напряму в наукових працях, – справедливо наголошує О. Дяченко. – Останніми роками активізувалися дослідження, у яких науково обґрунтована оцінка діяльності педагогічних персоналій, які працювали для розвитку національної педагогічної думки» [4, с. 6]. Ця вкрай важлива тенденція промовисто демонструє те, що «справжнє відродження української нації, розвиток українського шкільництва неможливі без повноцінної духовної присутності тих, хто зробив істотний внесок у вітчизняну й вселюдську культуру, в

національну педагогіку» [6, с. 54]. Важливо зацентувати, що вчені (Л. Асавулєнко, Л. Артемова, А. Бойко, Г. Васянович, М. Левківський, В. Мосіяшенко та ін.) належно проаналізували в проєкції на дидактичні, національно та патріотично детерміновані виховні й інші сутнісні для формування досконалої особистості аспекти творчої спадщини Г. Сковороди, І. Котляревського, О. Кониського, Л. Глібова, І. Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Степана Васильченка, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, Б. Грінченка, а віднедавна – П. Куліша, М. Драгоманова, Олени Пчілки, М. Зерова, І. Огієнка, В. Винниченка та ін. Не опинився ще головно з об'єктивних, а почасти із суб'єктивних причин під прискіпливим оком науковців мистецький контекст видатних представників красного письменства недавнього часу – другої половини ХХ сторіччя. Окреме місце в цьому літературно-мистецькому процесі займають поезія, велика й мала проза, літературознавчі студії, публіцистика, епістолярій, щоденники О. Гончара.

Аналіз останніх джерел та публікацій (Analysis of recent researches and publications). Належно дослідженою, високо поцінованою вченими-філологами (В. Аблицов, О. Бабишкін, Б. Буряк, В. Галич, К. Галич, О. Галич, Я. Гоян, М. Гуменний, В. Дончик, М. Жулинський, С. Ігнатєва, В. Коваль, П. Кононенко, М. Наєнко, В. Пащенко, А. Погрібний, І. Приліпко, І. Семенчук, М. Степаненко, Н. Сологуб, В. Фащенко, В. Чабаненко та ін.) є художня спадщина автора «Прапорonoсців» (1948), «Таврії» (19652), «Перекопу» (1957), «Людини і зброї» (1960), «Тронки» (1962), «Собору» (1967), «Циклону» (1970), «Берега любові» (1976), «Твої зорі» (1980), яка стала «явищем української словесності» [3, т.1, с. 6]. Так, на наш погляд, цілком справедливо й об'єктивно оцінює самотній художній світ Олєся Терентійовича дружина Валєнтина, що «прожила з ним», за її щирим і водночас переконливим твердженням, «сповнене високого духовного заряду життя, пройшла через

його озон і через тяжкі випробування долі, через злєти і влаштовані недоброю добою вирви» [там само]. «Багатогранна, глибоко національна й водночас інтегрована в світовий контекст творчість письменника» має стати об'єктом аналізу, «цікавим матеріалом і невичерпним джерелом» не лише для літературознавчих та мовознавчих студій [10, с. 5]. Очевидним є те, що ця творчість «потребує поглибленого й неупередженого вивчення, перепрочитання у векторах сучасних наукових підходів та новітніх рецепційних практик» [там само]. Вирізнєну дослідницьку стратегію посилює такий аргумент: «...Маючи офіційний статус радянського письменника, О. Гончар своєю творчістю не вкладався в канонічні рамки радянської літератури [ідеології, загалом тодішнього способу життя. – Н. С.] і в непростих умовах залишався вірним своїм морально-етичним й естетичним пріоритетам. Безкомпромісність, незмінність життєвих і творчих орієнтирів, любов до людини та рідної землі, вміння бачити й майстерно відтворювати важливі проблеми дійсності крізь призму неперехідних цінностей людського буття зумовили не обмежену часовими координатами актуальність творчості О. Гончара, інтерес до неї сучасного читача та дослідника» [10, с. 4–5].

Глибокого й комплексного осмислення потребує передусім публіцистика О. Гончара, репрезєнтована такими важливими жанрами, як статті, нариси, діаріуш та епістолярій. Винятковою актуальністю вирізняється проблема педагогічного осягнення і коментування вирізнєного творчого сегмента. Це важливе питання з погляду новітнього гуманітарного складника змісту освіти не знайшло належного висвітлення в гончарознавчій концепції. Окремі аспекти його з'ясовано в працях В. Галич, О. Ніколенко, В. Ковалє, М. Степанєнка та ін.

Мета (Purpose). Мета цієї статті – різновекторний аналіз педагогічних поглядів, практичної освітньої діяльності О. Гончара крізь призму його власне публіцистичних творів, щодєнників, а також

листів, адресантом і адресатом яких він є.

Джерелами для роботи послугували видані «Науковою думкою» томи «Публіцистика» (нариси, статті та промови письменника) [2, т. 9, кн.1] та «Листи» [кореспонденція автора за 63-літній період (1933–1995pp.)] [2, т.10], а також двокнижжя «Листи до Олесья Гончара» [5] [зібрані й подані за автографами в хронологічному порядку 895 листів письменників, публіцистів, літературознавців, митців до всесвітньо відомого майстра художнього слова за майже півстолітній період (1946–1995pp.)] [5, с. 4–5], Додаток Б «З неопублікованого листування (листи до О. Гончара 50–70-х років)» монографії «Проблеми поетики творчого доробку Олесья Гончара» (25 листів, які зберігалися у приватному архіві В. Гончар, від літературознавців, письменників, перекладачів, викладачів, студентів та учнів) [10, с. 221–247].

Методи (Methods). Для досягнення поставленої мети використано такі методи: описовий, зіставно-порівняльний, пошуково-бібліографічний, контент-аналіз.

Результати (Results). Важливі проблеми, що стосуються різних освітніх сфер, історії становлення педагогічної думки в Україні та місця й ролі в ній окремих особистостей, знайшли своє оригінальне розв'язання, яке зазвичай не корелює з ідеологічними догмами радянської доби, а зорієнтоване на високо оцінені, належно апробовані вітчизняні та зарубіжні традиції, у поліфункційному щодо жанрів публіцистичному контексті О. Гончара. Життєвий і професійний шлях автора праць, які репрезентують цей контекст, пов'язаний із педагогічною цариною, із учительською професією. Дидактично-виховні істини він як студент-філолог засвоював до війни в Харківському (1938–1941), а після війни в Дніпропетровському (1945–1946) університеті. Смак викладацької роботи відчув, коли обіймав посаду асистента кафедри української літератури в другій альма-матер,

а ще раніше, – коли нетривалий час працював після закінчення Українського газетного технікуму імені М. Островського (м. Харків) (1937) словесником у Мануйлівській школі, що неподалік його рідного села, образно названого ним «золотою Сухою», на Полтавщині, де пройшли дитячі літа й рання юність.

Принагідно зауважимо, що О. Гончар порушував важливі педагогічні проблеми майже в кожному художньому творі й намагався різнобічно інтерпретувати їх. Досить згадати хоча б повість «Бригантина» (1972). Її написанню передувало те, що письменник «відвідав кілька спецкіл для юних правопорушників у Павлиші, Корсуні та інших містах України». [7, с. 5]. Працюючи над твором, він «захопився ідеями В. Сухомлинського й А. Макаренка, глибоко вивчав їхні праці та вплив на формування молоді» [там само]. Як зауважує О. Ніколенко, заглиблення О. Гончара в тогочасну систему виховання викликало багато питань і суперечностей, до нього поступово прийшло усвідомлення того, що радянська система культивує ті виховні практики, які духовно калічать дітей і підлітків, «позбавляючи їх особистої свободи та примушуючи бути “гвинтиками” державного механізму» [там само].

Тісні зв'язки творчості О. Гончара з освітньою системою в її синхронно-діахронному вимірі засвідчують згадувані в наповнених педагогічним змістом статтях, нарисах, діарійних нотатках, епістолах імена видатних і відомих українських та зарубіжних педагогів: Г. Сковорода, К. Ушинський, Степан Васильченко, Олена Пчілка, А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ходосов, І. Зязюн, А. Дістервег та ін. Цей список рясно доповнюють імена простих учителів, викладачів вишів, що сумлінно виконували свій професійний обов'язок і виявляли активну життєву позицію, як-от: педагог із Харкова М. Гончаренко, який на конференції освітян, де були присутні письменники, «запитав у всього залу: “Хто пише українську прозу із присутніх пись-

менників?» [5, т.1, с. 148] і цим кинув виклик тодішнім русифікаторам; колишній директор школи з Донецька І. Овчаренко, який «після відомої постанови ЦК, де йшлося і про штучне звуження функцій рідної мови ... на Донеччині», відреагував «на це блискавично» – «написав у Київ» [5, т.1, с. 148], що було на той час мужнім учинком; друг В. Сухомлинського [5, кн.1, с. 273] відомий учитель-словесник кандидат педагогічних наук із Хорола Полтавської області К. Ходосов, який у листі від 7 листопада 1968 року повідомляв про оригінальний Покровський собор у «селі Плішивець, що побіля Гадяча», наголошуючи, що «він схожий на той, що в Новомосковську, той, що сяє своїми гордими шпильями у Вашому чудовому романі» «Собор» [5, кн.1, с. 264], і цим самим підтримував письменника в годину, коли на нього потужною лавиною обрушилася несправедлива критика.

На особливу увагу заслуговує стаття О. Гончара «Учитель із Ічні. До 100-річчя з дня народження С. В. Васильченка» [2, т.9, кн.1, с. 327–336], надрукована в 12 числі за 1979 рік шанованого в колах словесників журналу «Українська мова та література в школі». Інформативна насиченість характерна для заголовка, що є оригінальним анропонімом перифразом, і для всієї публікації. У невеликому за обсягом тексті на прикладі біографії класика української літератури Степана Васильченка, випускника Коростишівської вчительської семінарії, студента Глухівського вчительського інституту, відтворено, за словами автора публікації, «навдивовижу цільне, безкомпромісне і плідне» [2, т.9, кн.1, с.327] життя сільського вчителя, для якого речі духовні, свободолюбиві є надважливими. Це, зокрема, цінування в «людині праці сприйнятливості до прекрасного, здатності не дати погаснути в душі світлим вогникам творчості, не втратити силу духу серед житейської незлагоди» [там само]. Учитель, наголошує О. Гончар, має бути «натхнений високою ідеєю сіяти “розумне, добре, вічне”», горіти «прагненням бути корисним

трудовому люду», допомагати «селянським дітям розкрити свої здібності – адже навіть серед найзнедоленіших, нужденних, напівголодних» є багато «обдарованих самобутніх натур» [2, т.9, кн.1, с.329]. Мовлено через конкретну віху життєпису Степана Васильченка й про духовну місію сільського інтелігента: невдовзі після появи з-поміж простого люду «нового вчителя виникли драмгурток і народний хор: до школи потяглися не тільки діти, а й дорослі» [там само]. В аналізованому дискурсі художньо-образною формою вияскравлено ті важливі педагогічні завдання, права й обов'язки вчителя, які не підвладні часові, які не втрачають свого сенсу і значущості на тлі плінних кардинальних суспільних пертурбацій, радикальних освітніх реформ.

Серед особистостей минулого, які залишили свій непроминальний слід в історії педагогічної думки, чії ідеї послідовно генерують прийдешні покоління, О. Гончару близьким по духу є основоположник наукової педагогіки й народної школи К. Ушинський. У наших розмовах із Валентиною Гончар часто звучало те, що Олесь Терентійович постійно звертався до праць видатного українського педагога, які були в його книгозбірні. Є підстави твердити, що багато думок письменника про рідну мову як етнічний код, як засіб ідентифікації і одухотворення народу, як найважливіший шкільний предмет та основу навчання й виховання оперті на концепцію рідномовності К. Ушинського (див.: [11, с.157]). Аналізуючи освітню українсько-російську двомовність, О. Гончар у діарійному фрагменті від 8 грудня 1966 року наголошує, що вона є не чим іншим, як дискримінацією, яка ще відчутніше заявила про себе після легітимізації «Закону Верх[овної] Ради УРСР від 17 квітня 1959 “Про зміцнення зв'язку школи з життям”» із таким його засадничим положенням: «В той час, як в укр[аїнських] школах вивч[ення] російської мови обов'язкове, в російськ[их] школах на Україні вивч[ення] української мови не обов'язкове («здійсн[юється] за ба-

жан[ням] батьків і учнів при наявності відповід[ідних] контингентів»). І далі знов: «Якщо самі батьки і учні обрали цю мову для вивч[ення]» [3, т.1, с.409]. Своєрідною інтродукцією до розглядуваного щоденникового мінідискурсу послугувала майстерно перекладена автором «Щоденників» цитата з відомої праці К. Ушинського: «Поки живе мова в устах народу – живий і народ ... Відберіть мову – і він ніколи уже не створить її. Нову батьківщину навіть може створити народ, але мови – ніколи; вимерла вона в устах народу – вмер і народ» з поданою до неї папортизацією: «(Стаття Ушинського «Рідне слово», вид-во ЛДУ, 1960)» [там само]. Цьому афористичному вислову передував ще один: «Мова для людини священна. Посягати на неї, пограбувати її – означає посягати на корінь життя людини», потрактований як *думка Дістервега* [там само]. Глибоким змістом пронизаний інтертекстуальний фрагмент аналізованої концептосфери, занотований у «Щоденниках» через 20 років – 29 липня 1986 року: «Ми є тими, що ми пам'ятаємо», з таким позитивно конотованим супроводом: «Це – К. Ушинський. З цього б починати перший урок у школі і інституті» [3, т.3, с.111]. Озвучена настанова О. Гончара, якого Я. Гоян поіменував «світочем нашим», що «виборював усім своїм подвижницьким життям ... віщу зорю нації» [1, с.7], не втратила своєї гостроти, навіть посилила її, вона перегукується з іншим сентенційним висловленням, адресованим усій, на жаль, відчутно збайдужілій у добу комунікації через багатовіковий імперський тиск українській нації і тим її представникам, які повинні дбати про етнорозвій: «Мова – основний генофонд нашої культури, і все залежатиме від того, чи зуміємо зберегти її в усьому історичному багатстві. *Школа, учитель письменник – найперші і найвірніші зберігачі* [виділення наше. – Н. С.]» [3, т.3, с.112]. У наведеному щоденниковому розмислі від 31 липня 1986 року виразно відлунюють мудрі настанови К. Ушинського про мову як «акт духу», як

самий розвиток духу» в його багатовимірності [12, т.6, с.57]. У рецепції О. Гончара ця багатовимірність – «живий організм, який може бути здоровим чи, навпаки, хворим або навіть мертвим, хоча нація ще продовжує існувати»; «духовний код нації»; «той запас генетичної сили й краси, що його народ передає тобі, своєму синові, щоб ти не став німим, безголосим» (див.: [11, с.157]).

Окремого коментарю потребує педагогічний діалог «О. Гончар – В. Сухомлинський». Цих двох великих українців єднають координати часу (народилися одного року) й життєві випробування (не легке дитинство, важкі фронтові дороги), споріднюють фах (філологи) та велична духовна місія (служіння слову, людям, Україні). Ініціатором діалогу став В. Сухомлинський. В архіві О. Гончара збереглися листи Василя Олександровича до Олесь Терентійовича, які вміщені в першій книзі «Листів до Олесь Гончара» з коментарями М. Степаненка [5, кн.1, с.255, 257–258, 260, 267–268, 273, 281, 305–307, 627–629, 641]. Перший із них (епістола-знайомство) датований 9 вересня 1968 року: «Шановний Олесь Терентійович! Пише Вам цього листа один з багатьох Ваших читачів і шанувальників – учитель і директор Павлівської середньої школи на Кіровоградщині Сухомлинський Василь Олександрович» [5, кн.1, с.255]. Талановитий педагог ділиться своїми враженнями від прочитаного «прекрасного патріотичного твору» – роману «Собор» – і висловлює занепокоєння з приводу «кимось, без сумніву, запрограмованої» несправедливої критики його, називаючи її «розносом». У цій кореспонденції й інших (див.: [5, кн.1, с.268]) адресант пропонує письменникові цікаві та щемливі сюжети на воєнному тематику і просить вповісти про реально ним пережиті й побачені в майбутніх творах, укласти почуті від людей зболені слова «в уста героя чи героїні» [5, кн.1, с.257]. Олесь Гончар люб'язно відповідав талановитому вчителю, а той дякував за розкіш цієї комунікації: «Велике спасибі Вам за листа. Ваш лист і вітальна телеграма

– то було справжнє свято в нашій сім'ї» [5, кн.1, с.258]. Вагоме місце в досліджуваному епістолярному спілкуванні відведено освітнім проблемам. Долею рідного слова, лінгводидактичними проблемами, змістом шкільного курсу української літератури, проблемами культури мови в різних суспільних сферах переймалися учитель-письменник Сухомлинський і письменник-учитель Гончар. У листі із Павлиша від 13 жовтня 1968 року повідомлено про підготовку на прохання редакції журналу «Українська мова в школі» статті «Любов до рідного слова», яку після «корегування» опубліковано під іншою назвою – «Слово рідної мови» (1968. №2) [5, кн.1, с.626], висловлено важливі міркування, які сформулюють осердя концепції мовної освіти авторства В. Сухомлинського: «Всі думаючі учителі відчувають ту величезну відповідальність, яка покладається на нас історією, народом за майбутнє нашої мови, літератури, культури. Від нас і тільки від нас (та ще від дошкільних працівників) у вирішальній мірі залежить те, полюбить чи не полюбить дитина рідну мову, утвердиться чи не утвердиться в її душі одне з найтонших інтелектуальних почуттів – почуття слова, почуття краси, чистоти мови; те почуття, збагнувши яке, людина не може спокійно чути перекрученого, спотвореного слова. Це зараз для нас особливої ваги проблема. Мова належить, на мій погляд, до тих речей, які спочатку треба полюбити, а потім – знати. Боляче стає, коли доводиться чути: мова – це найлегший предмет шкільного навчання. Яка це прикра помилка, яку велику шкоду приносить те, що цей погляд поділяється багатьма вчителями, батьками. Викладання мови – найважча, найскладніша справа. Бо це не просто передача знань. Це передусім виховання. Виховання розуму, ладу, мислі, копітке різьблення і ліплення найтонших рис духовного обличчя людини» [5, кн.1, с.259–260]. Автор із болем констатує, що суспільство загалом і значний сегмент учительства зокрема дистанційовані від культури мови, що є індикатором освіченості, інтелектуальності,

зрештою, запорукою майбутнього успіху: «На жаль, серед педагогів є ще неuki – і це страшно. Ось слова з листа вчителя-заочника до бухгалтера районного відділу освіти: “Пришліть заказним письмом справку про місячний оклад, бо мене собіраються отпривить за справкою”. Страшно стає, коли подумаєш: чому ж може навчити такий “педагог”, що він утвердить в юній душі! Хаотичне, безладне, примітивне мислення – і таку ж мову...» [там само]. Спілкування Гончара й Сухомлинського приятне, відверте, щире. Вони запрошують один одного в гості, сподіваються на майбутні зустрічі й відверті розмови: «Щиро вдячний за запрошення завітати до Вас при нагоді. Я передав Ваше вітання вчителям і учням» [5, кн.1, с.259]; «Тепер осмілюсь просити Вас про найголовніше: приїжджайте до нас, якщо будете десь недалеко від наших країв. Вчителі й учні наші мріють про зустріч з Вами» [5, кн.1, с.260]; «Коли ж Ви завітаєте до нас, Олесю Терентійовичу? Ждемо Вас з нетерпінням» [5, кн.1, с.268]. Академік О. Сухомлинська у слові-спомині про батька говорить, що письменник «збирався відвідати Павлиш, але не встиг, затримався на декаді української літератури в Кіровограді й приїхав на 2–3 дні пізніше, після смерті Василя Олександровича» [9].

В. Сухомлинський підготував й опублікував літературознавчі роздуми про творчість О. Гончара. Він, зауважує М. Зінчук, глибоко шанував цього письменника й ставив його ім'я «в ряд з найвидатнішими діячами нашої культури» [5, кн.1, с.306]. Олесь Терентійович цінував за найвищими мірками талант, наукову працю й педагогічну діяльність Василя Олександровича, що потверджує хоча б дарчий напис на першому виданні роману «Собору», яке нині зберігається в Музеї В. Сухомлинського в Павлиші: «Василеві Олександровичу Сухомлинському, його світлому розмові й чулій душі. Олесь Гончар. 26/10.68. Київ» [9].

До Олесь Терентійовича зверталися листовно вихованці Василя Олекса-

ндровича. Вони запевняли класика української літератури в тому, що його твори допомагають їм «не тільки все осмислити розумом, а й обійняти почуттями», що «духовну повноту життя дає» їм читання «Тронки», «Прапорносців», «Собору» й інших художніх полотен, які прикрашають їхні бібліотеки, що вони люблять «Богдана Колосовського і Тоню Горпищенко, Баглая і Віруньку», захоплюються «подвигом в ім'я великої ідеї і красою вірності Юрія Брянського» [5, кн.1, с.264]. Проаналізований епістолярний дискурс доповнюють інші листи, поліадресанти яких – учні Озерської (Полтавська область), Кіровської (Луганська область), Наркевицької (Ясненської) (Хмельницька область), Лалівської (Закарпатська область), Вінницької, Павлівської (Херсонська область), Новотаврійської (Запорізька область), Волицько-Гніздичівської (Львівська область) та інших шкіл (див.: [10, с.241–247]). Аналізована кореспонденція є, по-перше, одним з індикаторів якості літературно-мовної освіти другої половини ХХ сторіччя, по-друге, промовистим свідченням прямої залежності цієї якості від учителя-словесника, передусім від його національної зорієнтованості, патріотичності, рецепції тодішньої ідеологічної стратегії. Переобтяжений неписьменницькими обов'язками О. Гончар знаходив хвилини для листовного спілкування зі школярами, яке хвилювало його «своєю щирістю, теплотою, молодечим своїм темпераментом» [2, т.10, с.211], надсилав власні твори для шкільних бібліотек. До вихованців середньої школи села Нагуєвичі письменник звернувся 10 листопада 1966 року після святкування 110-річчя від дня народження Івана Франка з таким подячливим словом-відповіддю: «Дорогі мої друзі, земляки Каменяра! Дякую вам за листа, за фото (зокрема, Вам дякую, шановна Ганно Петрівно), за цей вияв уваги. Чудові враження zostались в душі про те сонячне, справді народне свято в Нагуєвичах (мені більше подобається ця історична назва села). І гості з республік теж були дуже задоволені. Спасибі за ласку,

за гостинність! Я теж тієї думки, що ми з вами ще зустрінемось. Щастя всім вам. *Олесь Гончар*» [2, т.10, с.237].

Після смерті В. Сухомлинського його послідовники й шанувальники зверталися до О. Гончара, щоб той використав «свій великий авторитет, вплив і талант для вшанування пам'яті» педагога, якого визнав світ [5, кн.1, с.306]. «Його ім'я, – йдеться в листі від українського фольклориста М.Зінчука, – можна сміливо ставити в ряд з іменами Г. Песталоцці, А. Дістервега і нашого славного земляка К. Ушинського ... Йому самому вже нічого не треба. Чотири берізки по кутах могили та посаджені дружиною й учнями хризантеми – цього цілком для нього досить. Добра пам'ять про нього потрібна нам, бо все виплекане розумом і серцем він передав своєму народові. Тож зробимо усе від нас залежне, аби вшанувати його спадщину квітами нашого визнання і нашої любові» [там само]. Важливим кроком у цій благородній справі став вихід у світ праць В. Сухомлинського. Олесь Гончар був причетний до оприявлення доробку близької йому по духу людини. «V з'їзд С[пілки] письменників СРСР, – зафіксовано в «Щоденникові» 26 червня 1976 року. – У президії довелось сидіти з П. Ю [Шелестом], була цікава розмова про Сухомлинського і проблеми виховання (пообіцяв посприяти у виданні повного збір[ання] творів Сухомлинського)...» [3, т.2, с.94].

Щемливістю пронизаний діарійний запис від 9 січня 1971 року: «Сухомлинський, коли його везли на операцію, поцілував руку хірургові . Так хотів жити!» [3, т.2, с.79]. Ця нотатка з'явилася не випадково, вона органічно вплітається в політематичний дискурс про вкрай *важливі справи* («...у В[еликих] Сорочинцях ... церкву реставрують», у якій «вінчалась мати Гоголя» і де «його самого хрестили»), *добрі наміри* (виникло «бажання – написати про долю наших соборів»), *неординарні події* («Тобілевича ховали за чумацьким звичаєм: тіло везли волами круторогими, роги – в ясних стрічках!») [там само].

Аналізований епістолярій засвідчує, що О. Гончар цікавився історією славетних українських закладів освіти, зокрема Києво-Могилянської академії. Він називав її «українською Сорбонною» [2, т.10, с.239], боровся за те, аби приміщення Київського братства й Києво-Могилянської академії були проголошені історичним заповідником [2, т.10, с.250]. Обурювало письменника, що найстарішу українську школу Києва №92 імені Івана Франка, у якій навчалися А. Кримський, Ю. Кондратюк «та інші видатні діячі вітчизняної науки і культури», яка «посідає виняткове місце серед шкіл столиці республіки» [2, т.10, с.282] чиновники намагалися об'єднати з іншою школою. Цей заклад освіти, йдеться в листі О. Гончара до В. Щербицького, має «перебувати під охороною держави» [там само]. А ще письменник опікувався школами сіл, що віднесено до розряду неперспективних, долею вчителів, змістом шкільної освіти, відверто протидіяв політиці русифікаторства, яка посилилася в другій половині ХХ століття, і сам нерідко опинявся серед неблагонадійних та викликав невдоволення у найвищих ешелонах влади.

Висновки і перспективи (Discussion). 3-поміж майстрів художнього слова другої половини ХХ століття, творчість яких має виразну педагогічну зорієнтованість, варто вирізнити передусім О. Гончара. Цінними відомостями наповнені його статті, щоденники, листи, а також та кореспонденція, що надходила до нього від учителів, викладачів, учнів, студентів, небайдужих батьків. Спектр проблем, які цікавили письменника або які йому – державному, політичному, громадському, культурному діячеві, зрештою, особистості з високим титулом – «людина ХХ ст.» [10, с.4] – випадало розв'язувати, досить широкий – від пізнання, об'єктивного оцінювання величності і трагічної історії вітчизняної освіти в широких обсягах, ролі та місця в ній видатних педагогів до формування і впровадження україноцентричної моделі мовно-літературної освіти 60–80-их років

ХХ століття, протидії російщенню освіти, захисту прав учителів.

Педагогічні погляди О. Гончара максимально зближені з концепцією К. Ушинського про значення мови в житті суспільства й роль рідної мови як засобу комунікації та навчального предмета в процесі становлення особистості. Цінною для розвитку педагогічної думки є творча співпраця всесвітньо відомого письменника Гончара і всесвітньо відомого педагога Сухомлинського, яка стосується гуманітарного складника змісту освіти як духовної аури нації.

Перспективним напрямом подальших досліджень є педагогічна рецепція художньої спадщини О. Гончара й інших класиків української літератури аналізованого періоду в проєкції на вітчизняну освітньо-виховну парадигму та прогресивний світовий досвід.

Список використаних джерел

1. Гончар О. Біобібліографічний покажчик / упоряд: О. М. Піхур та ін. Київ: Укр. письменник, 2013. 759 с.
2. Гончар О. Т. Твори: в 12-ти т. / НАН України ; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ: Наук. думка, 2001–. Т. 9. Кн. 1: Публіцистика / упоряд. та післямов. В. М. Галич ; комент. В. М. Галич, О. А. Галича. 2012. 888 с. ; Т. 10: Листи / упоряд. та комент. Я. Г. Оксюти. 2011. 808 с.
3. Гончар О. Щоденники: у 3-х т. / упоряд, підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. Київ: Веселка, 2008. Т. 1. 456 с. ; Т. 2. 608 с. ; Т. 3. 648 с.
4. Дяченко О. Педагогічна діяльність Олександра Кониського. *Проблеми політичної історії України*. 2018. Вип. 13. С. 6–16.
5. Листи до Олесея Гончара: у 2-х кн.: наук. вид. / упоряд., передм., прим. і комент. М. Степаненка. Київ: Сакцент Плюс, 2016. Кн. 1 (1946–1982). 736 с. ; Кн. 2 (1983–1995). 736 с.
6. Міхно О. Освітня діяльність і педагогічні погляди Лесі Українки (до 140-річчя від дня народження поетеси).

Українська мова і література в школі.
Київ: Поліфаст, 2011. № 1. С. 54–57

7. Ніколенко О. Інтертекст культури як духовний опір радянщині в повісті О. Гончара «Бригантина». *Філологічні науки: зб. наук. праць*. Полтава: Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2018. № 28. С. 5–18.

8. Орел С. Від душі до знань, а не навпаки. *Дзеркало тижня*. 2018. 9 листопа. (№ 42 / 43). URL: <https://zn.ua/personalities/ot-dushi-k-znaniyam-a-ne-naoborot-299761.html>

9. Прізвище як смисл життя – інтерв'ю з Ольгою Сухомлинською. *Всеосвіта*. 2018. 26 верес. URL: <https://vseosvita.ua/news/prizvise-ak-smisl-zitta-intervu-z-olgou-suhomlinskou-2470.html>

10. Проблеми поетики творчого доробку Олесея Гончара / Н. М. Гаєвська та ін. Київ: Логос, 2020. 248 с.

11. Степаненко М. І. Світ в оцінці Олесея Гончара: аксіосфера щоденникового дискурсу письменника. Полтава: ПП Шевченко Р. В., 2012. 284 с.

12. Ушинський К. Д. Твори: в 6-ти т. Київ, 1954–1956. Т. 6: Матеріали до третього тому «Педагогічної антропології». Психологічні статті. Київ: Рад. шк., 1955. 616 с.

References

1. Honchar, O. (2008). *Shodennyky: u 3-kh t.* / uporiad, pidhot. tekstiv, ilustr. materialu V. D. Honchar. [Diaries: in 3 Vol. / V. D. Honchar (Ed.)]. Kyiv: Veselka, 2008. (ukr).

2. Honchar, O. (2013). *Biobibliografichni pokazhchyk* / uporiad: O. M. Pikhur ta in. [Bibliographic index / O. M. Pikhur et al. (Eds.)] Kyiv: Ukr. pysmennyk. (ukr).

3. Honchar, O. T. (2001–). *Tvory: v 12-ty t.* [Works in 12 volumes] / NAN Ukrainy; In-t lry im. T. H. Shevchenka. T. 9. Kn. 1: *Publitsystyka* (2012). / uporyad. ta pislyamov. V. M. Halych ; koment. V. M. Halych, O. A. Halych [Vol. 9 Book 1:

Publicisitic works / V. M. Halych (Ed. and afterword), V. M. Halych, O. A. Halych (Comments)]; T. 10: *Lysty* (2011). / uporiad. ta koment. Ya. H. Oksiuta [Volume 10 Letters / Ya. H. Oksiuta (Ed. and comments)]. Kyiv: Nauk. dumka. (ukr).

4. Diachenko, O. (2018). *Pedahohichna diialnist Oleksandra Konyskoho*. [Pedagogical activity of Oleksandr Konysky]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy*, 13, 6–16. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fistor/program_5c46f6080e69c.pdf (ukr).

5. *Lysty do Olesia Honchara: u 2-kh kn.*: nauk. vyd. (2016) / uporiad., avtor peredm., prym. i koment. M. Stepanenko. Kn. 1 (1946–1982).; Kn. 2 (1983–1995). [Letters to Oles Honchar. / M. Stepanenko (Ed.). Book 1 (1946–1982). Book 2 (1983–1995)] Kyiv: Saktsept Plius. (ukr).

6. Mikhno, O. (2011). *Osvitnia diialnist i pedahohichni pohliady Lesi Ukrainky (do 140-richchia vid dnia narodzhennia poetesy)*. [Educational activity and pedagogical views of Lesya Ukrainka (to the 140th anniversary of the birth of the poetess)]. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*. Kyiv: Polifast, 1, 54–57. (ukr).

7. Nikolenko, O. (2018). *Inter tekst kultury yak dukhovnyi opir radianshchyni v povisti O. Honchara “Bryhantyna”*. [The intertext of culture as a spiritual resistance to the Soviet Union in O. Honchar's story “Brigantine”]. *Filolohichni nauky*, 28, 5–18. (ukr).

8. Orel, S. (2018). *Vid dushi do znan, a ne navpaky*. [From the heart to the knowledge, not the other way around]. *Dzerkalo tyzhnia*, 9 November, 42/43. (ukr).

9. *Prizvyshe yak smysl zhyttia – intervju z Olhoiu Sukhomlynskoiu*, (2019). [Family name as the sense of life – an interview with Olga Sukhomlynska]. *Vseosvita*, 26 September. <https://vseosvita.ua/news/prizvise-ak-smisl-zitta-intervu-z-olgou-suhomlinskou-2470.html> (ukr).

10. *Problemy poetyky tvorchoho dorobku Olesia Honchara*, (2020). [Aspects

of poetics of Oles Honchar literary works / N. M. Hayevska et al.] Kyiv: Lohos. (ukr).

11. Stepanenko, M. I. (2012). Svit v otsyntsi Olesia Honchara: aksiosfera shchodennykovoho dyskursu pismennyka. [The world in Oles Honchar's evaluation: the axiosphere of the writer's diary discourse]. Poltava: PP Shevchenko R. V. (ukr).

12. Ushynsky, K. D. (1955). Tvory: v 6-ty t., 1954–1956. T. 6: Materialy do tretoho tomu «Pedahohichnoi antropolohii». Psykhologichni statti. [Works: in 6 volumes. 1954–1956. Materials for the third volume “Pedagogical Anthropology”. Psychological articles]. Kyiv: Rad. shk. (ukr).

PEDAGOGICAL RECEPTION OF OLES HONCHAR'S PUBLICISTIC HERITAGE: IDEAS OF HARMONIOUS HUMAN DEVELOPMENT AND EDUCATION Stepanenko N. S.

Abstract. *The relevance of this study is determined by the importance of the development of “personalistic” approach in contemporary research. This approach acquired a special significance in Ukrainian pedagogy in connection with the nation-building processes that were activated when Ukraine got its independence and which brought back from the oblivion the names of those whose artistic or research achievements or civic position had not correlated with the ideological doctrine of the Soviet empire. Olena Pchilka, P. Kulish, M. Dragomanov, M. Zerov, I. Ohienko, V. Vynnychenko were among those personalities, however their names are well-known now. Yet, there has not been done enough research into the recent history – the second half of the 20th century with its contradictions and with opposing activities of those who made efforts to develop pedagogy based on the progressive experience of the predecessors and those who blindly followed the instructions of the guardians of imperial ideology. This paper focuses on a pedagogical reception of O. Honchar's publicistic heritage that is represented by such genres as article, essay, diary, and epistolary correspondence the addresser and addressee of which was O. Honchar. The article singles out pedagogical problems that were of interest to the writer or that he had to solve, making significant efforts, as a state, political, public, cultural figure and as a person with the honorary title “the man of the 20th century”. The research has revealed the breadth of the spectrum of these problems which range from the understanding of the great and tragic history of national education, the role and place of outstanding educators in it, to specific measures taken to develop and implement Ukraine-centred educational model, in particular, language and literature education of the 60-s–80-s of the 20th century as an opposition to russification of education, as well as to protect teachers' rights. The article characterises the originality of the writer's views on the mission of the educator in the intellectual and spiritual life of the people, on the humanitarian component of the content of education, on the importance of language in the life of the society, and on the role of the native language as a means of communication and as a school subject using the example of the “teacher from Ichnia” Stepan Vasylychenko, who was destined to become a classic of Ukrainian literature. Based on the specific arguments, obtained from various sources, the paper proves that O. Honchar's pedagogical views are as close as possible to the pedagogical conception of the founder of the science of pedagogy and the initiator of the folk school K. Ushynsky, who is highly appreciated by the world community. The evidence to support this claim has been obtained from O. Honchar's articles, diary entries, letters that discuss the social essence of language as the most important means of communication, the nation-building and nation-preserving potential of the native language, the place of the native language in the educational system as a subject and as the most powerful instrument to learn all disciplines. The paper pays special attention to the history of the relationships of the world-famous writer O. Honchar and the world-renowned teacher V. Sukhomlynsky, whose destinies and life paths intersected in the space and time and whose views and thoughts merged in their*

© Степаненко Н. С.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

focus on Ukrainian culture. The paper provides systematic account of the humanitarian component in the content of education as the spiritual aura of the nation, the culture of language, the role of literature in the upbringing of children, the real stories that would become literary works as they had been recorded in the epistolary correspondence between O. Honchar and the director and the teacher of the native language in Pavlysh school V. Sukhomlynsky as well as the diary notes of O. Honchar. The paper emphasizes that V. Sukhomlynsky, the author of the book "I Give My Heart to the Children", highly praised O. Honchar's novel "The Cathedral" at the peak of the campaign against this literary work. The paper also observes that V. Sukhomlynsky wrote several studies of O. Honchar's literary world. The article draws readers' attention to the fact that O. Honchar took an active part in the commemoration of V. Sukhomlynsky, in particular in publication of V. Sukhomlynsky's research, literary and publicistic works. Besides, the paper describes O. Honchar's activity to help preserve the oldest Kyiv school with its time-tested traditions and worthy achievements as well as save schools in small villages.

Key words: *"personalistic" approach to the history of pedagogy, reception of pedagogical heritage, publicism of O. Honchar, conception of native language, Ukrainian educator K. Ushynsky, Ukrainian educator V. Sukhomlynsky.*

**МЕТОДИКА РОЗВИТКУ КРИТИЧОГО МИСЛЕННЯ ПРИ ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ
(НА ПРИКЛАДІ ВСП «ЗАЛІЩИЦЬКИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ ІМ. Є. ХРАПЛИВОГО
НУБІП УКРАЇНИ»)**

ПЕТРИВ Г. В., кандидат педагогічних наук, викладач

ВСП «Заліщицький фаховий коледж імені Є. Храпливого

Національного університету біоресурсів і природокористування України»

E-mail: petriv@gsuite.zakyh.org.ua

КОШУК О. Б., доктор педагогічних наук, доцент

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: koshukob@nubip.edu.ua

Анотація. У статті розкрито методу розвитку критичного мислення при вивченні історії на прикладі Відокремленого структурного підрозділу «Заліщицький фаховий коледж імені Євгена Храпливого Національного університету біоресурсів і природокористування України». Проаналізовано методи та прийоми розвитку критичного мислення на кожному з етапів заняття. У статті зазначається, що вибір методів та прийомів розвитку критичного мислення залежить від теми, мети, завдань та типу заняття, часових можливостей, індивідуальних та вікових особливостей здобувачів освіти та загального потенціалу академічної групи. У вступній частині заняття маємо активізувати знання студентів, мотивувати їх до вивчення матеріалу. На даному етапі пропонується використовувати один із таких методів як: асоціативний куш, таблицю «Знаємо-хочемо дізнатися-дізналися», дерево передбачень чи метод ретроальтернативістики. В основній частині заняття під час первинного сприйняття матеріалу обґрунтовано застосування таких методів як діаграма Вена, ментальна карта, метод опорних слів, читання в парах. На підетапі осмислення набутих знань проаналізовано використання методів дискусії, фішбону, пресу, рафту. Під час узагальнення та систематизації вивченого матеріалу в статті описано досвід використання тонких та товстих запитання. Проводячи оцінювання, важливими при впровадженні методу розвитку критичного мислення є використання взаємооцінювання та самооцінювання, які часто збігаються з рефлексією, яка є невід'ємною складовою занять із розвитку критичного мислення.

Ключові слова: метод, методика розвитку критичного мислення, здобувачі освіти, компетентності, етапи заняття, рефлексія.

Актуальність (Introduction). В умовах повномасштабного вторгнення росії, модернізація української освітньої системи, її конкурентоспроможність у світовому освітньому просторі вимагає підготовки нового покоління молоді, свідомих громадян української держави, що матимуть активну життєву позицію, вмітимуть відстоювати свої права, будуть захищеними на ринку праці, володітимуть компетентностями необхідними для побудови успішної кар'єри. Саме тому розвинуте критичне мислення є необхідною навичкою та вмінням особистості

XXI століття [6]. Така особистість не піддасться маніпуляціям, не загубиться у інформаційних потоках, зможе відрізнити правду від брехні, аналізуватиме, порівнюватиме, оцінювати інформацію, прийматиме зважені рішення та стане свідомим громадянином держави [11]. Фахівців із розвинутим критичним мисленням потребують всі сфери економіки. Необхідність розвитку критичного мислення закріплено у багатьох новітніх освітніх документах. Якщо не розвивати критичне мислення в українських здобувачів освіти, то вони програватимуть у конкурентній боротьбі на світовому ринку праці.

Особливо необхідним є розвиток критичного мислення на заняттях історії, адже тут здобувачі освіти стикаються з величезною кількістю інформації, яку потрібно самостійно проаналізувати, систематизувати, порівняти з іншими джерелами та виробити своє бачення подій, що вивчаються.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). У зарубіжній психолого-педагогічній думці проблему розвитку критичного мислення досліджували Л. Виготський, Д. Дьюї, Д. Клустер [5], М. Ліпман, Ж. Піаже, Д. Халперн [17] та інші. Для української методики навчання ідея розвитку критичного мислення є відносно новою освітньою інновацією, нею зацікавились наприкінці ХХ століття. Саме в цей час заговорили про важливість і значущість розвитку критичного мислення в умовах інформаційного суспільства. Вітчизняні вчені методики розвитку критичного мислення почали приділяти значну увагу, серед них: І. Боднарук [3], Т. Воропай, Н. Гупан [10], О. Пометун [9], С. Терно [15], О. Тягло [16], Л. Терлецька та ін.

Мета (Purpose). У статті розкрито методи та прийоми розвитку критичного мислення при вивченні історії на прикладі ВСП «Заліщицький фаховий коледж імені Є. Храпливого Національного університету біоресурсів і природокористування України».

Методи (Methods). У процесі дослідної роботи застосовано комплекс методів науково-педагогічного дослідження, зокрема: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення праць дослідників та досвіду вивчення методики розвитку критичного мислення. Аналізуючи ефективність впровадження методів розвитку критичного мислення на заняттях історії, використано метод спостереження, вивчення документації та результатів педагогічної діяльності.

Результати (Results). Багато вчителів довгий час вважали, що найбільш ефективним є таке заняття, на якому пе-

дагог повинен донести до учнів усю потрібну інформацію, розтлумачити її, наголосити на найбільш важливих даних, поняттях та персоналіях, давати відповідь на усі запитання. Після цього вчитель попросить здобувачів освіти повторити все, що він сказав і на основі цього буде оцінювати рівень знань вихованців. Однак, такі підходи уже давно залишились в минулому. Якщо ми хочемо виховати свідомих громадян України, патріотів своєї держави ми маємо розвинути у них критичне мислення, перетворити їх із пасивних спостерігачів та слухачів у активних здобувачів освіти, коли вони не просто запам'ятовують історичний матеріал, але й запитують, аналізують, досліджують, порівнюють, намагаються самостійно знайти відповіді, висловлюють своє бачення та «пропускають вивчене через себе». Вчитель не повинен «давати» знання учням уже в готовому вигляді, він має спонукати учнів до пошуку істини, розвивати у них вміння піддавати інформацію сумніву та знаходити оптимальні аргументовані рішення. С. Терно під критичним мисленням розуміє здатність ставити нові запитання, випрацювати різноманітні аргументи, приймати незалежні та продумані рішення [15, С. 9]. Для того, щоб досконало вивчити історичний матеріал здобувачу освіти слід вміти поєднувати індивідуальну роботу із інтерактивною взаємодією у групі, порівнювати своє бачення проблеми із поглядами однокласників. Працюючи разом, студенти спільно обговорюють та обмірковують, розвивають власне мислення, часто відкидають помилкові судження та розуміють історичну проблему значно глибше.

У Відокремленому структурному підрозділі «Заліщицький фаховий коледж імені Євгена Храпливого Національного університету біоресурсів і природокористування України» на заняттях з історії часто застосовуємо прийоми та методи для розвитку критичного мислення, вивчаючи період з 1914 – поч. ХХІ століття [8]. Обираючи методи навчання, обов'язково враховуємо те, яким є зміст навчального

матеріалу, мета заняття, часові можливості, наявність навчально-методичних матеріалів, освітнього середовища, потенціал академічної групи. Працюючи навіть у паралельних групах, розуміємо, що при вивченні однієї і тієї ж теми в різних групах можемо використовувати різні прийоми та методи навчання, для того, щоб на заняття досягло поставленої мети і на ньому було комфортно і здобувачам освіти, і педагогу.

У вступній частині заняття маємо активізувати знання студентів та мотивувати їх до вивчення нового матеріалу. Даний етап займає приблизно 5 % заняття і відіграє надзвичайно важливу роль. Тут має відбутися «виклик» [15, С. 24], коли здобувач освіти усвідомить необхідність вивчення даної теми та її значущість. Це спонукатиме його до активності, посилюватиме бажання вчитися. Щоб зацікавити, мотивувати студентів та створити позитивний контекст для сприйняття нового матеріалу часто використовуємо такі методи як: асоціативний куш, таблиця «Знаємо-хочемо дізнатися-дізналися», дерево передбачень.

Асоціативний куш – це метод графічної організації уявлень та образів стосовно певної історичної проблеми, що допомагає детально зобразити інформаційне поле дотичне до матеріалу, що вивчається. Викладач повідомляє ключове поняття заняття чи його тему, що записуються посередині дошки чи аркуша паперу. Студенти мають подумати про асоціації, які в них виникають стосовно цього поняття. Усі їх ідеї письмово фіксуються у вигляді схеми з позначенням взаємозв'язків. Дана схема є основою на якій базується подальша робота на занятті [9, С. 28]. Асоціативний куш студенти можуть складати як колективно так і індивідуально, обговорюючи свої ідеї у загальному колі. Наприклад працюючи із поняттям «відлига» у студентів з'являються такі асоціації: весна, потепління, ожеледь, лібералізація, демократизація, гуманізація і т.п.

Організовуючи роботу студентів із таблицею «Знаємо-хочемо дізнатися-дізналися», викладач у вступній частині заняття на дошці або у зошитах пропонує студентам заповнити таблицю, яка складається із трьох колонок. У першій колонці здобувачі освіти вписують уже наявні у них знання із проблеми, яка буде вивчатися, у другій графі студенти формулюють свої запитання з цієї теми, третя частина таблиці буде заповнюватись у основній частині заняття. Дана таблиця спонукає студентів до активної роботи впродовж всього заняття. Переглянувши дані таблиці в кінці заняття студенти та педагог відразу можуть оцінити ефективність заняття.

Дерево передбачень – метод, що дозволяє студентам формулювати свої припущення стосовно історичних подій та явищ, а також розвиває вміння пояснювати та обґрунтовувати ці припущення. Свої варіанти розвитку історичної ситуації студенти записують у вигляді дерева, де стовбур – це тема, подія чи явище; листки – передбачення, а гілки – це пояснення та обґрунтування передбачень. Здобувачі освіти висловлюють свої варіанти можливого розвитку подій та обов'язково обґрунтовують їх. На завершальному етапі заняття слід повернутися до передбачень та запропонувати студентам оцінити чи виправдались їх припущення стосовно проблеми, що вивчалась.

Ретроальтернативістика – це метод, що вчить студентів розробляти альтернативні сценарії розвитку історичних подій та вміння обґрунтовувати наслідки цих сценаріїв. Студенти обґрунтовують свою думку продовжуючи речення: «Що було б якщо...». Метод дозволяє безпосередньо «торкнутися» до історичної події, пропустити її через себе, оцінити ситуацію з погляду тієї епохи та поставити себе на місце певного історичного діяча. [15, с. 32].

В основній частині заняття має відбутися первинне сприйняття студентами навчального матеріалу (викладач презентує історичну інформацію, рекомендує

джерела для її опрацювання та завдання для виконання, організовується самостійна чи кооперативна робота з новим матеріалом) та осмислення набутих знань та умінь здобувачами освіти (усвідомлення головних фактів та подій, засвоєння понять, термінів, аналіз отриманого досвіду, поглиблене розуміння тексту, відстеження власних думок, формування ставлень та оцінок, зіставлення ідей та поглядів) [9, С. 40-41].

На підетапі первинного сприйняття навчального матеріалу найчастіше використовуємо такі методи як діаграма Вена, ментальна карта, метод опорних слів, читання в парах.

Діаграма Вена - метод графічної організації інформації, що включає два або три кола, що накладаються один на одне та утворюють спільний простір. У місці перетину фігур вказуються спільні риси певних історичних явищ чи політики історичних діячів [10, С. 101]. На площині, де кола не перетинаються студенти вписують особливі якості явища, що вивчається. Практикуємо використання даного методу під час вивчення політики Центральної Ради та Директорії, порівняння внутрішньої та зовнішньої діяльності президентів незалежної України і т.п. Студенти можуть заповнювати діаграму в процесі лекції викладача, читання підручника, перегляду відеоролика, працюючи як самостійно так і в парах.

Використання *методу опорних слів* вчить студентів виокремлювати важливу історичну інформацію від несуттєвої, зосередитися на основному, скорочувати текст та швидше засвоювати матеріал. Працюючи над новою темою здобувачі освіти виписують ключові поняття, терміни, фрази, імена історичних постатей, що розкривають основний зміст. Після цього пропонуємо студентам попрацювати в парах та переказати один одному історичний матеріал користуючись опорними словами, пояснюючи їх значення. Використання цього методу є досить ефективним, бо складаючи зовнішнє незалежне оцінювання з історії здобувачі освіти мають добре засвоїти

обов'язкові для запам'ятовування історичні поняття та терміни із кожної теми.

Після того як студенти ознайомились зі змістом нового матеріалу відбувається осмислення набутих знань. На цьому підетапі практикуємо використання таких методів як дискусія, фішбон, прес, рафт.

Дискусія передбачає обговорення спірного історичного питання у широкому колі. Вивчаючи історію України ХХ - поч. ХХІ століття, уміння займати певну позицію, відстоювати свою думку, аргументувати її є надзвичайно важливою навичкою. В ході дискусії студенти глибше розуміють історичну проблему, вчать ся шукати контраргументи, спростовувати позицію опонентів та мислити критично. Готуючи студентів до дискусії, визначаємось з темою, готуємо її план, надаємо матеріал стосовно спірних позицій, підбираємо запитання, які спрямовуватимуть дискусію у відповідне русло. Перед початком дискусії пригадуємо студентам основні правила її ведення, слідкуємо за тим, щоб в її ході спокійно шукали аргументи для відстоювання своєї позиції і не переходили на особисті образи. Дискусії зазвичай проводимо на таку тематику: Варшавський договір – оптимальний крок чи помилка С. Петлюри?, ціна сплачена народом України за сталінський «стрибок» в соціалізм, рух опору в роки Другої світової війни: кого б ви підтримали, а кого засудили?, позитивні та негативні економічні зміни з проголошенням незалежності України, вступ України до НАТО: за і проти, причини та передумови агресії росії проти України).

Фішбон – метод графічної організації інформації, що вчить студентів аналізувати матеріал, визначити причини, наслідки подій, робити висновки стосовно вивченого. Метод розвиває навички роботи з інформацією, вчить вирішувати проблеми. Викладач зображає на дошці графічний організатор у вигляді скелета риби. Біля голови записують проблему чи питання, яке вивчається, біля кісток верхнього скелету вказують основні поняття та причини проблеми, біля нижніх

кісток факти та наслідки. Риб'ячий хвіст містить висновки міркувань. Даний метод спонукає студентів до постійного пошуку думок, фактів. Спочатку, щоб навчити студентів працювати з даними організатором, працюємо фронтально, а коли вони уже наберуться потрібних навичок працюємо в малих групах.

Прес (pres) – метод, який передбачає при обговоренні дискусійних питань, зайняти чітку аргументовану позицію, вчить студентів лаконічно висловлювати думку та підтверджувати її фактами. Назва методу походить від абривіатури англійських слів P – position (позиція), R – reason (причина), E – example (приклад), S – solution (рішення). Робота з цим методом передбачає такі етапи: спочатку студенти висловлюють свою позицію з приводу певної проблеми, далі називають причини, чому вони дотримуються такої позиції, наводять приклади, аргументи для її підтвердження, узагальнивши свою думку, роблять висновок.

Рафт (raft) - метод вчить студентів розглядати інформацію з різних позицій, створювати тексти для різних цілей. Пропонуємо студентам текст, який вони мають представити по-іншому, заповнивши таблицю в якій є такі колонки: Role (роль), щоб визначити роль маємо обрати того, хто може представити цю тему; аудиторію (Audience) для кого вона призначена, форму (Form), жанр новоствореного тексту та тему (Topic) тексту, ті основні думки, які будуть розкриті у ньому. Створені тексти можуть різнитися жанром та оформленням, це можуть бути анекдоти, есе, доповіді, заяви, розповіді, спогади і т.п. Використання даного методу сприяє кращому розумінню студентами суті питання, вони можуть глибше відчувати дух історичного періоду, розвивається їх творча уява. Зазвичай, після того як студенти представили свої теми, обговорюємо з ними їх враження [9, С. 74-75].

Коли студенти осмисли навчальний матеріал, зрозуміли основні ідеї, переходимо до підсумкової частини за-

няття, де відбувається узагальнення і систематизація вивченого, оцінювання та рефлексія результатів діяльності.

Узагальнення і систематизацію проводимо для того, щоб у стислій формі повернутися ще раз до основних понять, термінів, персоналій, дат та перейти від знання окремих фактів до узагальнення, від сутності до причинно-наслідкових зв'язків, відпрацювання відповідних мисленнєвих вмінь. Часто використовуємо на цьому підетапі *відкриті (товсті) та закриті (тонкі) запитання* [10, С. 110-111]. На перших заняттях, поки студенти не мають досвіду роботи з цим методом запитання ставить викладач, а далі студенти уже можуть працювати самостійно, завдання педагога тільки спрямовувати обговорення у відповідне русло. Студентам слід пояснити різницю між закритими запитання (хто?, що?, де?, коли? чи правильно?) та відкритими (чому?, які наслідки?, що спільного та відмінного?, які причини? що було б, якби...).

Важливим підетапом для студентів, які готуються до ЗНО та ДПА з історії України є *оцінювання*. Студенти вдосконалюють свої вміння резюмувати інформацію, поєднувати невідоме уже з відомим, коротко викладати основні ідеї. Оцінювання має бути відкритим для здобувачів освіти, вони мають бути ознайомлені із критеріями, цілями, методами та шкалою оцінювання. Найчастіше при оцінюванні використовуємо тестування (студенти вправляються у тестах для підготовки до ЗНО), експрес-опитування, контрольні вправи, само- та взаємооцінювання або ж пропонуємо спеціальні домашні завдання (підготовка доповіді, презентації, пам'ятки). Практикуємо також використання методу *сенкану* (п'ятирядковий вірш), де перший рядок передає тему (іменник), другий рядок - опис теми (два прежетники), третій рядок – називає дію пов'язану з темою (три дієслова), четвертий рядок містить фразу, яка висловлює ставлення до теми, п'ятий рядок є синонімом до теми та виступає підсумком вірша. Можемо також запропонувати

аркуші оцінювання власної роботи, оцінити її смайликами чи лінією оцінювання.

Рефлексія часто збігається із самооцінюванням та є невід'ємним компонентом занять з розвитку критичного мислення. Практика показує, що проводячи само- та взаємооцінювання студенти критичні до себе та одногрупників, зазвичай оцінюють свою роботу надзвичайно об'єктивно. Таке оцінювання дисциплінує їх, вчить нести відповідальність за свою роботу, розвиває вміння аргументувати свою позицію. Під час *рефлексії* студенти усвідомлюють те, чого вони навчалися, оцінюють власне розуміння та засвоєння теми, порівнюють свої знання із поглядами та думками одногрупників [14, С. 187]. Студенти набираються навичок рефлексувати у реальному житті, оцінювати свої вчинки та прогнозувати подальші дії. Проводячи письмову рефлексію найчастіше використовуємо написання есе. Для цього виділяємо 10-15 хв. та формулюємо перед студентами спірне запитання, з приводу якого вони мають зайняти певну позицію та підтвердити її кількома аргументами, а потім зробити власні висновки. Вважаємо ефективними прийоми усної рефлексії серед яких «*незакінчене речення*». Викладач формулює незакінчені речення та пропонує студентам продовжити їх, наприклад: моїм відкриттям сьогодні було..., я навчався..., після заняття я уже можу..., в майбутньому я б хотів ще дізнатися про...

Висновки і перспективи (Discussion). Отже, в умовах повномасштабного вторгнення росії в нашу державу ми ще раз переконуємося наскільки потрібним є розвиток критичного мислення у сучасної молоді. Особливо вагомим цей освітній компонент є на заняттях з історії, бо студент із розвинутим критичним мисленням не дозволить маніпулювати своєю свідомістю, зуміє відокремити правду від брехні, зможе проаналізувати історичні факти та зробити обґрунтовані висновки. У Відокремленому структурному підрозділі «Заліщицький фаховий коледж імені Євгена Храпливого Націо-

нального університету біоресурсів і природокористування України» на заняттях з історії практикуємо використання методів розвитку критичного мислення на кожному з етапів заняття. Вибір форм, методів та прийомів даної методики залежить від теми, мети, змісту заняття, часових можливостей та потенціалу академічної групи. До найбільш вживаних відносимо такі методи: асоціативний куш, дерево передбачень, таблиця «Знаємо-хочемо дізнатися-дізналися», метод ретроальтернативістики, опорних слів, діаграма Вена, дискусії, фішбон, прес, товсті та тонкі запитання, незакінчене речення.

Список використаних джерел

1. Herbert Nold. Critical Thinking Teaching Methods to Increase Student Success: An Action Research Project. International Journal of Teaching and Learning in Higher Education. 2017, Volume 29, Number 1, P. 17-32. URL: <http://www.isetl.org/ijtlhe>
2. Stedman G. Thinking Matters: Critical Thinking Is Crucial for Success. URL: <https://www.huffingtonpost.com/author/stedman-graham>; Luu V. The 10 Skills You'll Need By 2020 (And Beyond). URL: <https://www.careerfaqs.com.au/news/news-and-views/the-10-skills-you-ll-need-by-2020-and-beyond>
3. Бондарук І. П. Формування критичного мислення дев'ятикласників у процесі навчання історії: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. К., 2012. 276 с.
4. Канаєва, А. В. Розвиток критичного мислення на уроках історії.// Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал / Сумський державний педагогічний ун-т ім. А. С Макаренка, 2017. № 2 (5). С. 54–57.
5. Клустер Д. Що таке критичне мислення. М. 2002. № 29. С. 3-8.
6. Кові С. 12 важелів успіху; переклад за англ. Романа Клочка. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 208 с.
7. Конверський А. Є. Критичне мислення. Підручник для студентів нав-

чальних закладів вищої освіти усіх спеціальностей. К.: Центр учбової літератури, 2018. 296 с.

8. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти «Історія України. 5–9 та 10-11 класи». Наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>

9. Пометун О. І. Урок, що розвиває критичне мислення. 70 методів в одній книзі: навч.- метод. посіб. К., 2020. 104 с.

10. Пометун О., Гупан Н. Методика розвитку критичного мислення учнів ліцею на уроках історії: методичний посібник. Київ: К, 2021. 250 с.

11. Рожило М. А., Наход А. В., Самчук А. С. Критичне мислення як інструмент медіаграмотності з протидії фейкам і маніпуляціям. Science, innovations and education: problems and prospects. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Tokyo, Japan. 2021. P. 655-661.

12. Терно С. Етос закладу освіти: як виховати успішну людину? Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, 2021. 66 с. URL: [OSCE Betsa Book A5 4 4 prew 14012 2 2 FINAL.pdf](https://www.osce.org/files/document/0/OSCE_Betsa_Book_A5_4_4_prew_14012_2_2_FINAL.pdf)

13. Терно С. О. Критичне мислення: динаміка та сфера застосування // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2016. Вип. 46. С. 310-315. URL: [CT-dynamic.pdf](#)

14. Терно С. О. Критичне мислення: методи та стиль навчання. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2019. Вип. 52. Том 2. С. 183-189. URL: [Terno CT methods teaching.pdf](#)

15. Терно С. О. Методика розвитку критичного мислення школярів у

процесі навчання історії. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. 70 с.

16. Тягло О. Післямова до статей Метью Ліпмана і Марка Вайнштейна / О. Тягло // Вісник програм шкільних обмінів. 2006. № 27. С. 26-27.

17. Халперн Д. Психологія критичного мислення / Халперн Д. 4-е Международное издание. С.-Пб.: Питер, 2000. 219 с.

Reference

1. Herbert Nold. Critical Thinking Teaching Methods to Increase Student Success: An Action Research Project. International Journal of Teaching and Learning in Higher Education. 2017, Volume 29, Number 1, R. 17-32. URL: <http://www.isetl.org/ijtlhe>

2. Stedman G. Thinking Matters: Critical Thinking Is Crucial for Success. URL: <https://www.huffingtonpost.com/author/stedman-graham>; Luu V. The 10 Skills You'll Need By 2020 (And Beyond). URL: <https://www.careerfaqs.com.au/news/news-and-views/the-10-skills-you-ll-need-by-2020-and-beyond>

3. Bondaruk I. P. Formuvannya krytychnoho myslennya dev'yatyklasnykiv u protsesi navchannya istoriyi: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02/ K., 2012. 276 s.

4. Kanayeva, A. V. Rozvytok krytychnoho myslennya na urokakh istoriyi. // Teoriya ta metodyka navchannya suspil'nykh dystsyplin: naukovopedahohichnyy zhurnal / Sums'ky derzhavnyy pedahohichnyy un-t im. A. S. Makarenka, 2017. № 2 (5). S. 54–57.

5. Kluster D. Chto takoe krytycheskoe myshlenye. M. 2002. № 29. S 3-8.

6. Kovi S. 12 vazheliv uspihku; pereklad za anhl. Romana Klochka. L'viv: Vydavnytstvo Staroho Leva, 2017. 208 s.

7. Konvers'kyu A. YE. Krytychne myslennya. Pidruchnyk dlya studentiv navchal'nykh zakladiv vyshchoyi osvity usikh spetsial'nostey. K.: Tsentр uchbovoyi literatury, 2018. 296 s.

8. Navchal'na prohrama dlya zakladiv zahal'noyi seredn'oyi osvity «Istoriya Ukrayiny. 5–9 ta 10-11 klasy» Nakaz Ministerstva osvity i nauky Ukrayiny vid 03 serpnia 2022 roku № 698). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf>
9. Pometun O. I. Urok, shcho rozvyvaye krytychne myslennya. 70 metodiv v odnii knyzi: navch.- metod. posib. K., 2020. 104 s.
10. Pometun O., Hupan N. Metodyka rozvytku krytychnoho myslennya uchniv litseyu na urokakh istoriyi: metodychnyy posibnyk. Kyiv: K, 2021. 250 s.
11. Rozhylo M. A., Nakhod A. V., Samchuk A. S. Krytychne myslennya yak instrument mediahramotnosti z protydyi feykam i manipulyatsiyam. Science, innovations and education: problems and prospects. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Tokyo, Japan. 2021. P. 655-661.
12. Terno S. Etos zakladu osvity: yak vykhovaty uspishnu lyudynu? Koordynator proyektiv OBSYE v Ukrayini, 2021. 66 s. URL: OSCE_Betsa_Book_A5_4_4_prew_14012_2_2_FINAL.pdf
13. Terno S. O. Krytychne myslennya: dynamika ta sfera zastosuvannya // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu, 2016, vyp. 46. S. 310-315. URL: CT-dynamic.pdf
14. Terno S. O. Krytychne myslennya: metody ta styl' navchannya. Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Zaporizhzhya, 2019. Vyp. 52. Tom 2. S. 183-189. URL: Terno_CT_methods_teaching.pdf
15. Terno S. O. Metodyka rozvytku krytychnoho myslennya shkolyariv u protsesi navchannya istoriyi. Zaporizhzhya: Zaporiz'kyy natsional'nyy universytet, 2012. 70 s.
16. Tyahlo O. Pislyamova do statey Met'yu Lipmana i Marka Vaynsteyna / O. Tyahlo // Visnyk prohram shkil'nykh obminiv. 2006. № 27. С. 26-27.
17. Khalpern D. Psykholohyya krytycheskoho myshlenyya / Khalpern D. 4-e Mezhdunarodnoe yzdaneye. S.-Pb.: Pyter, 2000. 219 s.

**METHODS of CRITICAL THINKING DEVELOPMENT WHEN STUDYING HISTORY
(ON THE EXAMPLE of DETACHABLE SUBDIVISION «ZALISHCHYKY PROFESSIONAL COLLEGE NAMED YE. KHRAPLYVY OF NATIONAL UNIVERSITY OF LIFE AND ENVIRONMENTAL SCIENCES of UKRAINE»)**

Petriv G. V., Koshuk O. M.

Abstract. *The article describes the methods of critical thinking development when studying history (on the example of Detachable Subdivision «Zalishchyky Professional College named Ye. Khraplyvy of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine». The methods and techniques of developing critical thinking at each stage of the lesson are analyzed. The article states that the choice of methods and techniques for the development of critical thinking depends on the topic, goal, tasks and type of class, time available, individual and age characteristics of the students and the general potential of the academic group. In the introductory part of the lesson, we should activate students' knowledge, motivate them to study the material. At this stage, it is suggested to use one of the following methods: an associative bush, a table "We know-we want to know-we have found out", a tree of predictions or the method of retroalternativism. In the main part of the lesson, during the initial perception of the material, the use of such methods as a Venn diagram, a mental map, the method of reference words, reading in pairs is substantiated. At the sub-stage of understanding the acquired knowledge, the use of discussion, fishbone, press, and raft methods was analyzed. Summarizing and systematizing the studied material, the article describes the experience of using thin and thick questions. When conducting assessments, the use of peer and self-assessment, which often coincides with reflection, which is an integral component of critical thinking development classes, is important when implementing critical thinking development techniques.*

Key words: *method, method of development of critical thinking, students of education, competence, stages of training, reflection.*

**HOW TEENAGERS VIEW BULLYING: GENDER DIFFERENCES AND
PSYCHOLOGICAL IMPLICATIONS**

SHEVTSOVA O. M., PhD in Psychology,
Associate Professor of Department of Psychology
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Email: o.shevtsova@nubip.edu.ua
ORCID 0000-0003-0604-1789

KOKHANOVA O. P., PhD in Psychology,
Assistant Professor of Psychology of Personality and Social Practices Department

Borys Grinchenko Kyiv University

Email: o.kokhanova@kubg.edu.ua
ORCID 0000-0003-4019-3663

Abstract. *The article describes psychological peculiarities and gender differences in how teenagers view the phenomenon of bullying; it delineates psychological implications and health impacts of bullying. The aim is to identify gender peculiarities of teenagers' perception of bullying and its psychological implications on their health. The main method of this empirical study was questionnaire. Teenage participants received the approbated questionnaire developed by the authors of this article. The research determines how teenagers understand the causes and consequences of bullying, ascertains how teenagers are involved in bullying including the role behaviour, and identifies psychological peculiarities of bullying in relation to gender identification of participants. Responses to the questionnaire demonstrate that two genders equally participate in bullying. Girls and boys communicate experiencing negative emotions of anger, hate, aggression, pity, anxiety, fear, and offense both during direct involvement in bullying and during observation of bullying from aside. Teenage girls tend to be more involved in psychological bullying while boys are more involved in physical bullying. Teenage involvement in bullying necessarily involves negative emotions regardless of the role in bullying or gender of the participants. Psychological implications of bullying correlate to its strength and duration; can be short term and/or long term and affect individual well-being of all immediate participants of bullying stretching its negative impacts on psychological health even to adulthood. Therefore, systemic approach to prevent and oppose teenage bullying is indisputably pertinent.*

Key words: *bullying; teenagers understanding of bullying; gender differences; psychological implications of bullying; mental health.*

Introduction. Aggression and interpersonal conflicts, self-perception and self-identification of teenagers in the context of bullying are increasingly growing areas of social concern for many national educational systems [1], which warrants development and implementation of strategic programs to prevent and oppose teenage bullying in educational institutions at national, regional, industry and institutional levels.

Subjective well-being of teenagers is a key factor of their current mental health,

as well as future mental health in adulthood. As per the World Health Organization (WHO), subjective well-being has an impact on health in its mental and social aspects and on life expectancy, especially resulting from lower suicide rates [2]. Simultaneously, mental health and subjective well-being are closely interconnected.

Bullying as a social and psychological phenomenon causes a material negative impact on the subjective well-being of teenagers. Psychological

consequences of bullying may appear immediately in the situation of bullying or be postponed in time. Expansion of bullying among teenagers in various countries [3] requires joint efforts of specialists and communities in the areas of education, public health care, preventative applied anti-bullying events, rehabilitation programs for bullying victims and participants, development of national strategies on bullying prevention and opposition. WHO assess bullying as teenage behaviour, which causes risks for health in social and mental contexts. Thus, the results of international research «Health Behaviour in School-aged Children» (HBSC) [3] prove the effectiveness of a number of measures to lower levels of bullying. Specifically, effective are thematic meetings and educational programs for parents, improving control over children playgrounds, enforcing discipline and rules of behaviour at school, establishing and enforcing anti-bullying policies at school, school conferences, informing parents and working in groups [4]. However, ensuring that teenagers understand social and psychological contents of bullying and its consequences to their well-being is the most important component of anti-bullying preventative measures.

Purpose. The aim of the article is to define gender peculiarities of teenagers' perception of bullying and its psychological implications on their health.

Methods. Bullying is defined as aggressive behaviour towards an individual or a group of individuals with the purpose of humiliation, demonstration of dominance, physical or mental superiority. It can be said, that bullying is abusing an individual (or a group of individuals) by an individual (or a group of individuals) which is characterized by misbalance of power between bullies and their victims [5]. Consequently, bullying is a negative social and mental phenomenon with tough consequences, which demands targeted preventative efforts in the psychological sphere.

Bullying may have various forms and manifest in different situations. In teenage environment, there are following from of bullying: *physical* (e.g. pushing, trip-ups, slapping, fighting, body scan, causing physical pain and damage) [6]; *economic* (e.g. stealing, damage or ruining of personal belongings, extortion, etc.) [6]; *psychological* (e.g. humiliation through looks, gestures, body movements, facial expressions, spreading offensive rumors, isolation, ignoring, threats, jokes, manipulation, blackmailing, etc.) [7]; *sexual* (gestures, body movements, nicknames of sexual nature, taking video in change rooms, spreading offensive rumors, sexual harassment, jokes, etc.); *cyberbullying* (humiliation through usage of mobile phones, internet, other electronic devices) [8].

The following attributes differentiate bullying from conflicts and fights: regularity; bullying is always based on ill will; misbalance of power; no regrets experienced by offenders [9]. Furthermore, bullying never stops by its own, interference by third parties is required to provide help and protection of the victims, offenders, and witnesses [5].

Bullying negatively affects all participating parties. Bullies and victims have specific psychological characteristics. Bullies demonstrate different levels of tendency to manipulate other people, need to dominate, need of power, need for higher social status absence of moral values, lower social competences, inadequate understanding of leadership, rudeness, absence of empathy towards the victim, aggressiveness, higher emotional intellect, low level of self-control, anxiety, short temper, hyperactivity, inadequate self-esteem, problems with discipline, auto aggressive behaviour, etc. [10]. Victims of bullying are predominantly characterized by lower self-esteem, high level of anxiety, sad mood, depression, absence of friends in school, fears, low level of social realization, which may manifest through self-damage, e.g. bitten nails, self-cuts, broken personal

things, constant need for additional pocket money, etc. [5].

Witnesses of bullying, even if they do not immediately react to the situation, experience great psychological pressure which gradually leads to decreased levels of their ability to experience pity and eventually changes their norms of behaviour, makes them more cynical and pitiless towards victims of bullying and people in general [5].

The main method of this empirical study was questionnaire distributed to teenagers for self-evaluation during in-person group sessions. To identify gender-related characteristics of teenage views on bullying, the authors developed a questionnaire, which included ten open and seven closed questions. Responses to the questionnaire were collected during in-person micro-group meetings with 15-20 participants, as the sample size of the research is less than two hundred people. Teenagers of male and female genders could become respondents to the anonymous questionnaire on a voluntary basis. The questionnaire aimed to research teenage perceptions, views, and understandings of bullying, its specificities, and types. Analysis of responses established that teenagers view bullying as a social phenomenon, identified their views on causes and consequences of bullying, identified levels of involvement in bullying and specified behaviours of teenagers when participating in a bullying situation. Besides, we identified the psychological peculiarities of bullying participants in relation to gender. Responses to the questionnaire were subject to mathematical, statistical and qualitative analysis.

The research study was conducted in middle and high schools of the city of Kyiv and Kyiv region during 2020-2021. Research sampling included one hundred sixty-four students of eighth and ninth grades, aged between thirteen and fifteen years, eighty-five girls and seventy-nine boys.

Results. Main gender differences in teenage views on bullying were identified as following: girls associate bullying by decreasing priority with humiliation (91.3 %), harassment (80.4 %), violence (39.1 %), and offense (32.6 %). Only 19.5 % of girls associate bullying with inequality. Boys view bullying as humiliation (76.9 %), violence (46.1 %), offense and harassment (43.5 %), inequality (15.3 %). Thus, girls and boys predominantly associate bullying with humiliation (84.7 %). Girls associate bullying with harassment is in the second place, while boys name violence in the second place.

Qualitative results indicate that boys associate the word 'bullying' with violence, discrimination, intimidation of the more vulnerable, physical and mental harassment. Boys view victims of bullying as individuals with physical disabilities or drawbacks in their psychical appearance, individuals with non-mainstream views and values, children from poor families, and physically weaker individuals who are not capable of effectively fighting back. Bullying is viewed as the easiest way for offenders to feel in lead, as it does not require significant efforts. Such behaviour aims to assert a bully as a leader at other individuals cost. Boys believe that victims of bullying feel humiliation, shame, fear, despair, anger, and guilt. 20 % of boys indicated that they protected victims of bullying.

Responses provided by female participants allowed identifying categories girls associate with the word 'bullying'. In response to the question 'what are you thinking of when you hear the word 'bullying'?' girls named contempt, discrimination, insults, beating, shame, cruelty, harassment, mockery, deep negative emotions, aggression, psychological pressure. Respondents of male and female genders use words 'humiliation' and 'violence' most frequently, which is indeed one of the key characteristics of bullying.

When asked to describe specific examples of bullying, girls and boys responded that besides physical violence,

there are frequent occasions of harassment, insults, humiliation, offensive words, mockery, being purposefully irritating. All these responses can be placed in a single category of physiological violence.

Both male and female respondents identified potential victims of bullying as 'quiet, not very open people', 'introverted individuals', 'top students', 'people with physical drawbacks', 'overweight people', 'poor people', 'egoists', 'people who are weak morally and physically', 'people who look messy', 'individuals who cannot fight back', 'people with low self-esteem'. No statistical differences between girls and boys noted. Most frequently, boys and girls identify victims of bullying attacks as individuals who are not capable of fighting back in response to violence.

When asked to portray a bull, teenagers mentioned the following characteristics: self-confidence, authority, overconfidence, egoism, bitchiness, insolence, rebelliousness, physical strength, high self-esteem. Also, there were instances when teenagers mentioned characteristics quite opposite to ones mentioned above, such as 'people who are morally weak', 'unconfident people' which indeed are quite hidden characteristics of a bully. Besides, most frequently mentioned characteristics were 'people who think they are better than others', 'people who want to be detached from others', 'people who seek to raise their self-esteem at the cost of others', 'students with bad marks'. As can be seen from the above, these characteristics mark socially unacceptable behaviours of the aggressor.

When asked to describe a social environment where bullying takes place, girls identified school (54.3 %), neighborhood, street (26.0 %), home (4.3 %) sports clubs, hobby clubs (2.1 %). Boys suffer from bullying mostly in school (53.8 %), neighborhood, street (41.0 %), sports clubs (17.9 %) home (10.2 %). Therefore, most of the respondents (54.1 %) believe school is the social environment where bullying takes place most frequently.

Analysis of the distribution of roles in

bullying did not indicate any differences by gender. Boys and girls take similar roles with similar frequencies: bullied other people (10.2 % girls, 10.2 % boys) were victims of bullying (28.2 % girls, 28.2 % boys), were observers (28.2 % girls, 28.2 % boys), both bullied and observed at the same time (15.3 % boys, 13.0 % girls), both were victims and observers at the same time (12.8 % boys, 10.8 % girls), were bullies and victims at the same time (25.6 % boys, 25.6 % girls).

When asked to reflect on their emotions and feeling which they had during observation of bullying or participation in it, teenagers mentioned worry, willingness to defend themselves, anger, anxiety, hate, aggression, indifference, pity, nervousness, fury, fear. Most frequently teenagers mentioned taking offense, which indicates that both bullies and their victims experience this emotion frequently enough, however for different reasons and with different ways of manifestation.

Teenagers were asked whether they seek help when dealing with a bullying situation. Most respondents (43.5 %) indicated that they never told anyone about bullying (41.3 % girls, 46.1 % boys). Girls tell their friends about participation in bullying (28.2 %), parents (27.7 %), teachers (10.8 %), peers (4.3 %). Boys tell their friends about participation in bullying (43.5 %), parents (15.3 %), peers (10.2 %), teachers (5.1 %), other adults (2.5 %). Teenagers did not call the anonymous psychological helpline and most of the respondents did not even know about such a possibility.

Most of the respondents (85.8 %) believe it is necessary to introduce preventative measures and develop school-based programs to reduce bullying (91.3 % girls, 79.4 % boys).

Teenagers were asked about gender identity if victims of bullying. 58.6 % of female respondents think that predominantly girls become victims of bullying. 48.7 % of male respondents, quite oppositely, say that victims of bullying are

predominantly male. 23.9 % of girls and 30.7 % of boys indicated that girls and boys can equally become victims of bullying regardless of their gender.

Teenagers tend to think that most bullies are (68.2 % of all respondents, 76.9 % boys). Girls (23.9 %) note that male and female individuals can equally be a bully regardless of their gender identity.

Discussion. Bullying is a negative social phenomenon, which creates unfavourable conditions for growth and development of human personality. It is important to understand how bullying affects psychological health and well-being of the victim, the bully, and even observers [7].

As indicated by teenage respondents, they experienced worry, willingness to defend themselves, anger, anxiety, hate, aggression, indifference, pity, nervousness, fury and fear during observation of bullying and participation in it. Therefore, all participants of bullying, and foremost its victims, demonstrate signs of psychological suffering [5], which immediately negatively affect emotional sphere and will (easy frequent crying, irritation, anxiety, low self-confidence), motivational sphere (low or absent motivation), and cognitive sphere of human personality (low interest in cognitive activities).

Such conditions appear as a reaction to a stressful event and are of a temporary nature, and as a rule, disappear with appropriate help provided by friends and family [9]. However, bullying may cause trauma for longer terms [11]. Such negative consequences of bullying can be even stronger when systemic bullying at school goes on for long periods unnoticed by parents and teachers, while the victim feels insecure, unsafe and unprotected. Negative effects may include emotional destabilization and demoralization of a child.

Chronical distress resulting from bullying leads to weakening victim's real or potential competitive position in the school.

This can go as far as physical removal of the victim from the group, e.g. through getting sick, suicide, and change of school [6].

Most of the respondents noted that they never spoke with anyone about the bullying. At the same time, intentional hiding of bullying or attempts to ignore it facilitate development and fixation of psychological and behavioural characteristics, which are socially disadvantageous. Adolescence is a very sensitive period when personality and identity are being developed and formed, therefore negative interactions with peers may provoke *inadequate perception of self* (low self-esteem, inferiority complex), *inadequate perception of peers* (keeping distance in communication, feeling lonely), *inadequate perception of reality* (anxiety, fears, phobia, neuroses).

A typical situation of bullying includes lasting and systematic harassment and is very stressful for its participants. For these reasons, bullying causes significant social and psychological consequences, which extend far beyond the high school period. Accordingly, victims of long-lasting bullying at school are more prone to depression and mental disorders compared to their peers who did not experience bullying [11].

The research proves that bullying brings negative consequences not only for victims but also for bullies [10]. Bullies equally to their victims are prone to mental disorders and psychological problems. Most former bullies have problems with the law in their adulthood; receive compulsory psychiatric treatments, and their families experience home violence more often than average [10].

Bullying by its nature is a complex socio-psychological phenomenon and can be described as a specific social situation in a group, which builds on broken social relationships. Such situation encompasses all members of the group (directly or indirectly) and entails specific group dynamics, which is characterized by change of social roles, statuses, behavioural norms, and group values. Teenage bullying is aggressive and very unacceptable social

behaviour of one teenager (or a group of teenagers) towards another teenager (or a group of teenagers) which is accompanied by regular psychical violence and psychological pressure.

Teenagers views on bullying correlate with gender. Accordingly, girls mostly associate bullying with humiliation, harassment, and inequality. Boys most frequently associate bullying with violence and insults. Thus, girls tend to see bullying as psychological suffering while boys tend to view bullying as predominantly physical violence phenomenon.

In the context of gender-specific characteristics of bullying, we noted that boys and girls choose different bullying styles. Girls more often chose the psychological and economic bullying styles while boys more often used physical bullying. Both genders equally identify the school as a social environment where bullying manifestations are the most frequent.

Both genders equally participated in bullying, distribution of roles in bullying is equal and shows no correlation to gender. Both genders identify the following emotions they experienced during participation in bullying, including observation: worry, anxiety, willingness to defend themselves, anger, hate, indifference, pity, fear. In our opinion, it proves that bullies and their victims experience similar emotions in a situation of bullying, regardless of their roles in bullying. Teenage girls believe that victims of bullying are predominantly female while bullies are predominantly male. Teenage boys believe that both victims and bullies are predominantly male. Gender stereotypes of women being weaker and more emotionally unstable may contribute to such views. On the other hand, respondents portrayed a bully as confident, authoritarian, egoistic, bold, physically strong and with high self-esteem. All these qualities are stereotypically associated with male gender, which probably explains why most teenagers believe that bullies are mostly

men.

As we see, the views on bullying among modern teenagers are not well informed and undifferentiated which, in our opinion, is explainable with the fact that most teenagers never participated in anti-bullying programs or information sessions. Lack of information may lead to situations where teenagers being involved in bullying will not be able to identify it, which is a key first step to prevent and stop bullying.

Conclusions. The empirical research allows for the following conclusions. Representatives of male and female genders associate bullying with negative emotions for all participants including observers. Girls associate bullying predominantly with psychological suffering while boys believe physical violence forms the basis of bullying. Most teenagers of both male and female genders prefer not to discuss real-life problems related to bullying. However, when they choose to discuss, boys will share with friends while girls prefer to discuss bullying with their parents. Majority of teenagers identify the school as the social environment where bullying takes place. We identified gender differences in how teenagers view bullies and their victim from a gender perspective. Female respondents believe that victims of bullying are predominantly female while bullies are predominantly male. Male respondents believe that both victims and bullies are predominantly male. At that, teenagers point out the necessity of having school-based programs to reduce bullying, as well as similar programs in other institutions.

Bullying is continuous in time, accompanied by negative emotions and is of a collective nature. As such, bullying has situational short-term negative impact on subjective well-being of all its participants. Psychological consequences of bullying may manifest at the later life stages, in proportion to the level of stress and time of exposure to psychologically traumatic events. Psychological traumas experienced by children and teenagers because of

school bullying negatively affect physical and mental health even in their adult age. Therefore, systemic efforts directed at prevention of bullying at schools are unarguably relevant and required at institutional and state levels.

References

1. Moore P. J. The Self and bullying. *Educ Psychol.* 2018;38(9):1081-1082.
2. *The European Health Report 2012. Charting the Way to Well-Being.* Health Organization World, Regional Office for Europe; 2012.
3. Inchley J, Currie D, Young T, et al., eds. *Growing up Unequal: Gender and Socioeconomic Differences in Young People's Health and Well-Being.* The WHO Regional Office for Europe; 2016.
4. Ttofi M. M., Farrington D. P. Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: a systematic and meta-analytic review. *J Exp Criminol.* 2011;7:27-56.
5. Arseneault L. Annual Research Review: The persistent and pervasive impact of being bullied in childhood and adolescence: implications for policy and practice. *J Child Psychol Psychiatry.* 2018;4(59):405-421.
6. Schneider S. K, O'donnell L, Stueve A, Coulter RWS. Cyberbullying, School bullying, and Psychological Distress: A Regional Census of High School Students. *Am J Public Health.* 2012;102(1):171-177.
7. Kowalski R. M, Limber S. P. Psychological, Physical, and Academic Correlates of Cyberbullying and Traditional Bullying Open access under CC BY-NC-ND license. Open access under CC BY-NC-ND license. *J Adolesc Heal.* 2013;53:S13-S20.
8. Randa R, Nobles M, Reyns B. Is Cyberbullying a Stand Alone Construct? Using Quantitative Analysis to Evaluate a 21st Century Social Question. *Societies.* 2015;5(1):171-186.
9. Menesini E, Salmivalli C. Bullying in schools: the state of knowledge and effective interventions. *Psychol Health Med.* 2017;22(sup1):240-253.
10. Olweus D. School Bullying: Development and Some Important Challenges. *Annu Rev Clin Psychol.* 2013;9:751-780.
11. Boden J. M, Van Stockum S, Horwood L. J, Fergusson D. M. Bullying victimization in adolescence and psychotic symptomatology in adulthood: Evidence from a 35-year study. *Psychol Med.* 2016;46(6):1311-1320.

ЯК ПІДЛІТКИ СТАВЛЯТЬСЯ ДО БУЛІНГУ: ГЕНДЕРНІ ВІДМІННОСТІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ

Шевцова О.М., Коханова О. П.

Анотація. Стаття присвячена психологічним особливостям та гендерним відмінностям розуміння підлітками явища булінгу, його психологічним наслідкам та впливу на здоров'я. Мета полягала у визначенні гендерних особливостей уявлень підлітків про булінг та психологічні наслідки для їх здоров'я. Основним методом емпіричного дослідження стало анкетування підлітків за допомогою авторської анкети. Анкетування здійснювалося за умови добровільної участі підлітків обох статей. Було досліджено уявлення і знання сучасних підлітків про булінг, його особливості; розуміння підлітками причин та наслідків булінгу; їх залученість та рольова поведінка в булінгу; психологічні особливості учасників булінгу за гендерною ознакою. Результати опитування піддавалися математичному статистичному та якісному аналізу. Результати анкетування 164 підлітків (85 дівчат, 79 хлопців) свідчать про те, що участь у булінгу однаково брали обидва гендери. І дівчата, і хлопці відзначають переживання негативних емоцій злості, ненависті, агресії, жалості, тривоги, страху, образи як за прямої

© Shevtsova O., Kokhanova O.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

участі в булінгу, так і при його спостереганні. Дівчатам більше притаманний психологічний та економічний булінг, хлопцям – фізичний. Респонденти обох статей називають школу найрозповсюдженішим соціальним середовищем для проявів булінгу і вважають за необхідне проведення заходів з профілактики та протидії булінгу. Підлітки стикаються з проявами булінгу з приблизно однаковою частотою незалежно від гендеру. Рольовий статус в булінгу та стать учасників не впливають на їх залученість до булінгу, який обов'язково супроводжується негативними переживаннями. Сила і тривалість булінгу в підлітковому середовищі викликає певні психологічні наслідки. Вони можуть бути короткотермінові та/або довгострокові й позначатися на суб'єктивному благополуччі всіх учасників безпосередньої ситуації цькування, негативно впливаючи на їх психічне здоров'я навіть у дорослості. Відтак беззаперечною виявляється актуальність системних заходів щодо профілактики і протидії булінгу серед підлітків.

Ключові слова: булінг; уявлення підлітків про булінг; гендерні відмінності; психологічні наслідки булінгу; *mental health*.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

АЛЬТАНОВА А. Б., кандидат педагогічних наук,

старший викладач кафедри соціальної роботи та реабілітації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: al.altanova@gmail.com

ORCID 0000-0002-2783-4932

Анотація. У статті висвітлена проблема гендерних особливостей психологічної саморегуляції здобувачів вищої освіти. Актуальність означеної проблематики визначається необхідністю забезпечення успіху особистості в освітній діяльності в умовах гендерочутливого закладу вищої освіти. Здійснено короткий аналіз останніх досліджень та публікацій з проблем гендерної освіти та психологічної саморегуляції; обґрунтовано теоретичні і практичні засади психологічної саморегуляції та проблем гендеру в освіті; виокремлено та експериментально перевірено шляхи підвищення рівня саморегуляції здобувачів вищої освіти у закладах вищої освіти. Стаття ознайомлює з результатами емпіричного дослідження, яке було проведено в Національному університеті біоресурсів і природокористування України на гуманітарно-педагогічному факультеті з метою визначення гендерних особливостей психологічної саморегуляції здобувачів вищої освіти. Використовувались наступні методики: методика «Дослідження рівня саморегуляції» (авторська методика І. А. Усатова); методика «Дослідження вольової саморегуляції за тестом-опитувальником А. В. Зверькова та Е. В. Ейдмана; методика «Стильові особливості саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової; нестандартизоване самоспостереження (ведення щоденника самоспостережень); постереження та інтерв'ю. Стаття також містить результати дослідження рутинних (буденних) технік саморегуляції здобувачів вищої освіти впродовж робочого навчального дня. Аналіз результатів досліджень показав, що здатність до саморегуляції залишається проблемним питанням, оскільки більшість не вміє зберегти стабільний психічний стан у нестандартних ситуаціях освітньої діяльності, особливо під час фізичного та психологічного впливу на них та у нестандартних, стресових ситуаціях. Проте, здобувачі вищої освіти усвідомлюють необхідність розвитку здатності до саморегуляції. Визначені наступні шляхи набуття здобувачами вищої освіти навичок і вмінь емоційної саморегуляції з урахуванням гендерних особливостей, як психологічний тренінг, аутогенне тренування, розвиток педагогічної техніки, включення гендерних курсів у навчальні плани підготовки фахівців (наприклад, «Гендерна психологія»), організація різноманітних виховних заходів, проведення тренінгів для університетської спільноти. З метою підвищення показників стресостійкості, здатності до вольової саморегуляції та покращення вмінь планування, моделювання, програмування, гнучкості, самостійності та оцінювання результатів власної діяльності учасникам дослідження було запропоновано психотренінг саморегуляції особистості та психотренінг «Гендер в освіті» та запропоновано «Методичні рекомендації покращення рівня саморегуляції у здобувачів вищої освіти на гендерних засадах». Результати повторної діагностики рівнів стресостійкості та саморегуляції у

здобувачів вищої освіти показав підвищення цих показників та засвідчив ефективність запропонованої програми. Отже, саморегуляція поведінки є інтегративною властивістю особистості, яка об'єднує інтелектуальну, мотиваційну, вольову, емоційну сферу особистості. Проблеми саморегуляції особистості з метою досягнення її успіху в освітній діяльності стають все більш актуальними для викладачів, науковців, психологів. Виявлення особливостей психологічної саморегуляції в гендерному аспекті та пошук шляхів її вдосконалення є проблемою, яка потребує подальшого наукового дослідження.

Ключові слова: психологічна саморегуляція, гендер, стать, маскулінізм, фемінізм, гендерна психологія, гендерна компетентність, здобувачі вищої освіти.

Актуальність (Introduction). Реструктуризація вищої освіти в Україні має відповідати європейським стандартам, що формує значні вимоги до особистісних особливостей здобувачів вищої освіти, впливає на освітню та професійну діяльність у закладі вищої освіти. Відповідно до концепції розвитку вищої педагогічної освіти особливої актуальності набуває проблема саморегуляції здобувачів вищої освіти як майбутніх висококваліфікованих фахівців, професійна компетентність яких повинна відповідати європейським стандартам.

Наукова спільнота та освітяни активно працюють над розробкою теоретичних засад гендерної складової сфери освіти та розвитком гендерночутливого освітнього середовища. Проблема гендерних особливостей саморегуляції у контексті гуманізації сучасної вищої освіти в Україні є однією з найактуальніших та основних психологічних проблем. Зрозуміло, що найпозитивнішого результату в освітній діяльності можна досягти, якщо саморегуляція здобувачів буде успішною. Тому актуальним завданням є проведення наукового аналізу явища саморегуляції та механізмів її формування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). Розробкою проблеми саморегуляції поведінки в різних видах діяльності займалися О. А. Конопкін, Г. С. Нікіфоров, А. К. Осніцький, І. А. Трофімова та ін. Огляди вивчення емоційного саморегулювання подані в роботах К. Ізарда, Р. С. Лазаруса, П. Лафренє, Л. С. Виготського, А. В. Запорожця, Б. Іваненка.

І. Зозуля, Л. Шевченко, О. Зозуля досліджували гендерні особливості саморегуляції злочинців [4]. У роботах О. А. Конопкіна [7], В. І. Моросанової, запропоновано нове поняття індивідуального стилю саморегуляції – індивідуально-типових особливостей системи саморегуляції довільної активності людини, що стійко проявляються в різноманітних видах довільної активності людини. Запропонована В. Моросановою модель системи саморегуляції довільної активності людини описує в першу чергу інформаційний аспект процесів саморегуляції, абстрагуючись від специфіки конкретних психічних процесів і явищ. Вагомий внесок у розробку проблеми саморегуляції поведінки особистості зробив М. Й. Боришевський, який вважав, що механізми саморегуляції можуть базуватися на таких структурних компонентах як: 1) самооцінка; 2) домагання особистості; 3) соціально-психологічне очікування (очікувана оцінка); 4) образ «Я». М. Й. Боришевський вважає, що саморегуляція може здійснюватися за наступних умов: 1) коли індивід може адекватно відобразити і моделювати наявну ситуацію; 2) перетворювати власну внутрішню і зовнішню активність у відповідності з моделлю запропонованої ситуації; 3) переборювати безпосередні спонукання заради досягнення перспективної мети, за наявності у індивіда можливості виходити за межі наявної ситуації. Т. В. Кириченко виділяє найсуттєвіші механізми процесу саморегуляції: 1) рівень домагань, 2) ціннісні орієнтації, 3) локус контролю, 4) мотивація схвалення, 5) потреби у досягненні успіху. На особливу

увагу заслугоує дослідження Ю. А. Миславського, яким встановлено, що система саморегуляції формується і розвивається лише в процесах спілкування. Отже, існує багато підходів до наукової інтерпретації психологічної саморегуляції, втім проблема психологічної саморегуляції здобувачів вищої освіти, зокрема, в контексті гендерної психології залишається недостатньо вивченою.

Велика кількість гендерних досліджень, безсумнівно, вплинула на соціальні процеси і дала позитивні результати. Гендерний підхід в освітньому процесі у вищій школі як предмет наукових досліджень розглядали Ю. Л. Яковенко, О. С. Хорошайло, С. Гладченко [2], Т. Деділова, І. Токар [3]. Проблема інтеграції гендерних підходів у викладання окремих навчальних дисциплін стала темою наукових розвідок О. Стадніченко [10]. Питанням формування та реалізації гендерної парадигми вищої школи в контексті Національної доктрини розвитку освіти та інтеграції з європейським освітнім простором приділено увагу в наукових працях В. Кравця. Впровадження гендерно-чутливого підходу у практичну діяльність ЗВО передбачено роботами Т. Вороніної, Т. Говорун, О. Кікінежді, О. Малахової, Г. Омельченко, Н. Світайло та ін. Визначенню перспектив подальшого розвитку гендеру як наукового знання та навчальної дисципліни присвячено дослідження Л. Булатової, О. Луценко, І. Калько та ін.

У сучасному суспільстві змінюються уявлення про чоловічі та жіночі особливості, про ролі, які чоловік і жінка повинні відігравати в суспільстві. Традиційні риси маскуліності та жіночності зливаються з сучасними, що дає змогу значно повніше, ніж раніше, враховувати різноманітність індивідуальних варіацій. Із зміною системи гендерних ролей багато традиційних гендерно-психологічних відмінностей, на яких базувалися стереотипи маскуліності та фемінності, зникають або швидко зменшуються, а самі ці образи стають менш полярними та однозначними, ніж раніше. Багато сучасних

соціальних стандартів, норм і цінностей стають більш гнучкими. Необхідна діагностика та вивчення гендерної ідентичності, гендерних стереотипів як зовнішнього прояву гендерної ідентичності.

Мета (Purpose). Мета – полягає в обґрунтуванні теоретичних і практичних засад, виокремленні та експериментальній перевірці шляхів підвищення рівня саморегуляції здобувачів вищої освіти у закладах вищої освіти.

Методи (Methods). Методи – теоретичні – вивчення, аналіз, інтерпретація та узагальнення наукових джерел з метою з'ясування стану дослідженості проблеми; визначення термінологічних понять дослідження; емпіричні – опитування, спостереження, бесіда, експеримент; нестандартизоване самоспостереження (ведення щоденника самоспостережень).

Результати (Results). Саморегуляція є відносно складним і багатограним психічним явищем і тому вона різноманітна за дослідницьким планом. Саморегуляція – це процес, що забезпечує стабільність системи, її відносну стійкість і рівновагу, а також цілеспрямовану зміну окремих механізмів різних психофізіологічних функцій, пов'язаних із формуванням спеціальних засобів контролю діяльності [5]. Це свідомий (довільний), цілеспрямований та активний процес, спрямований на управління власною поведінкою, що передбачає встановлення зв'язку та узгодження соціальних завдань зі станом суб'єкта, а отже, впливає на процеси соціалізації та адаптації особистості. Саморегуляція – це система розумових дій, спрямованих або на активізацію емоційних процесів, гальмування або стабілізацію. Емоційна саморегуляція – особистісний феномен, який передбачає здатність індивіда контролювати власні емоції, почуття та переживання відповідно до ситуації та відповідності. Структурними компонентами саморегуляції під час реалізації зовнішньої діяльності, вибору є процеси переробки інформації, відповідні регуляторні функції

планування, моделювання, програмування, оцінювання та корекції різних форм психічної активності. Виокремлюють наступні рівні саморегуляції: 1) оперативно-технічний – свідомо організації заходів засобами, спрямованими на його оптимізацію та 2) мотиваційний – організація загального спрямування діяльності шляхом свідомого управління.

У контексті висвітлення проблеми психічної регуляції, з погляду основних видів поведінки людини, виділяються такі рівні регуляції: 1) реакції, що регулюються психічними станами (активація, емоції); 2) реакції, що регулюються психічними процесами (сприймання, пам'ять, мислення); 3) реакції, що регулюються якостями особистості. Психічна регуляція не здійснюється лише в даний момент, а проектується на майбутню поведінку.

Диференціація саморегуляції на когнітивну, емоційну, поведінкову – умовна. Відповідно до досліджень Є. П. Ільїна, емоційна регуляція – причинно-обумовлене явище, реакція не окремої системи або органу, а особистості та її минулого апперцептивного досвіду в цілому, з включенням у реагування як фізіологічних, так і психічних рівнів (субсистем) управління та регуляції, що відносяться до всіх підструктур і характеристик особистості [6]. Емоційна саморегуляція передбачає оволодіння прийомами стабілізації емоцій відповідно до вимог адаптації до конкретної життєвої ситуації. Це система розумових дій, спрямованих на активацію або гальмування, стабілізація емоційних процесів. Об'єктами емоційної саморегуляції є:

- емоційні реакції (злість, роздратування, обурення, страх тощо);
- стани та настрої (апатія, поганий настрій, збудження).

Нині в психологічній літературі приділяється велика увага механізмам саморегуляції та їх використанню для подолання емоційно забарвлених станів. І. Галян виділяє рівні саморегуляції за механізмом їх реалізації: 1) інформаційно-енергетичний (катарсис, ритуальні

дії); 2) емоційно-вольовий рівень (самознання, самовпевненість, самовпевненість); 3) мотиваційний; 4) особистісний (самоорганізація, самовизначення, самоствердження) [1].

У структурі психічної саморегуляції виокремлюють такі компоненти:

- мотиваційний (відображення моральних концепцій, цінностей);
- рефлексивний (порівняння власного досвіду з досвідом інших людей);
- емоційно-вольові (вираження наполегливості, усвідомлення власних почуттів, регулювання спілкування та міжособистісних стосунків);
- діяльність (саморегуляція, самокорекція поведінки, усвідомлення мети та завдань діяльності) [1].

Формування власного стилю саморегуляції здобувачів вищої освіти, які відрізняють від інших груп високим рівнем пізнавальної мотивації, соціальної активності та гармонійним поєднанням інтелектуальної та соціальної зрілості, значною мірою визначає успішність їхньої освітньої діяльності та життєвих стратегій, вміння обирати найбільш оптимальні шляхи подолання складних ситуацій. Сьогодні важливо розвивати та вдосконалювати процеси саморегуляції здобувачів вищої освіти з урахуванням індивідуальних і гендерних особливостей. Наприклад, І. Корнієнко досліджував гендерні особливості вибору копінг-стратегій і встановив, що юнаки демонструють значущо занижені, а дівчата – завищені показники за шкалами «пошук соціальної підтримки» та «самозвинувачення» [8].

Щодо поняття «гендер», то у традиційній культурі терміни «маскулінність» і «фемінність» помітно диференційовані і побудовані за принципом бінарної опозиції. Маскулінність і фемінність не тільки диференційовані, але й ієрархічно розміщені в домінуючій ролі маскулінності. Гендерні норми – це певні правила поведінки та приписи, які дають уявлення про те, хто такий «справжній чоловік» і якою має бути «справжня жінка».

Гендерні норми впроваджуються у свідомість дітей у процесі сімейного виховання (в особі батьків і родичів), у системі освіти (в особі вихователів дитячих закладів та педагогів), через заклади культури (також через книги та засоби масової інформації). Під гендером маємо на увазі систему цінностей, норм і особливостей чоловічої та жіночої поведінки, способу життя та способу мислення, ролей і взаємин жінок і чоловіків, які вони прийняли як в процесі соціалізації, змодельовані суспільством і які підтримуються соціальними інститутами, насамперед визначається соціальним, політичним, економічним та культурним контекстом буття і фіксує уявлення про жінок і чоловіків залежно від їх статі [9, с. 11].

Гендер розглядається в контексті кількох теорій. Так, наприклад, психоаналітична теорія основним психологічним механізмом засвоєння статевої ролі вважає процес ототожнення дитини з батьками без урахування ролі однолітків, інших дорослих та ЗМІ. Основна роль у статевій диференціації відводиться біологічним факторам, а соціалізація як процес не є основним. Відповідно до теорії соціального навчання, поведінка підкріплюється із зовнішнього середовища, діти схильні ідентифікувати себе з тим батьком, якого винагороджують, і наслідувати тому, хто має владу. Мікросередовище та соціальні норми, згідно з цією теорією, є основними факторами, що впливають на зовнішню сексуальну поведінку дитини. Теорія когнітивного розвитку головним у сексуальній соціалізації дитини вважає «когнітивну інформацію», яку дитина отримує від дорослого, і розуміння ним своєї статі та своєї незворотності. Гендерно-рольові стереотипи, відповідно до теорії когнітивного розвитку, вважаються позитивним процесом, що сприяють набуттю гендерної ідентичності. У контексті гендерної психології існує переконання, що біологічна стать (хромосома та гормональна) може лише допомогти визначити потенційну поведінку людини, проте головною є психологічна, соціальна стать, яка набувається протягом

життя. На формування психологічного, соціального гендеру впливають класові, етнічні, расові варіації гендерних ролей та очікувань. Гендерна компетентність передбачає розвиток трьох складових: 1) мотиваційно-ціннісний компонент; 2) когнітивний компонент; 3) операційно-технологічний компонент.

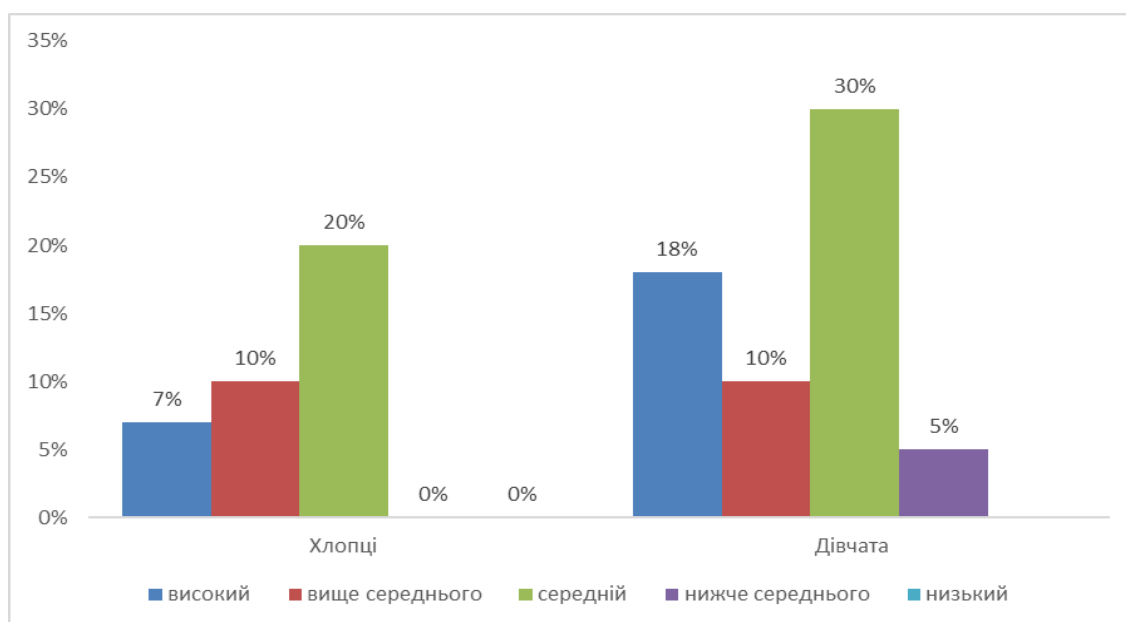
Розглядаючи гендерні особливості саморегуляції здобувачів вищої освіти, слід зазначити, що під студентським періодом у психологічній науці розуміють особливий етап соціалізації особистості, який ставить перед молодою людиною наступні завдання: формування професійних умінь; формування світогляду та громадянських якостей майбутнього професіонала; оволодіння багатьма соціальними навичками. Щодо розвитку емоційно-сміслової сфери можна констатувати, що цей період характеризується підвищеною емоційною чутливістю, несформованістю системи саморегуляції. Загальновизнано, що хоча саморегуляція особистості розвивається впродовж усього життя людини, проте набуває активного етапу саме в юнацькому віці, що зумовлено специфікою соціально-психологічної ситуації її розвитку.

З метою визначення гендерних особливостей психологічної саморегуляції здобувачів вищої освіти було проведено дослідження в Національному університеті біоресурсів і природокористування України на гуманітарно-педагогічному факультеті. У ньому взяли участь 80 осіб у віці від 19 до 21 року, з них – 25 хлопців і 55 дівчат. Робота проводилася протягом двох тижнів та була спрямована на перевірку обґрунтованої програми, яка в результаті мала забезпечити покращення показників саморегуляції здобувачів вищої освіти на гендерних засадах. Використовувались наступні методики: методика «Дослідження рівня саморегуляції» (авторська методика І. А. Усатова); методика «Дослідження волевої саморегуляції за тестом-опитувальником А. В. Зверькова та Е. В. Ейдмана; методика «Стильові особливості саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової; не

стандартизоване самоспостереження (ведення щоденника самоспостережень); постереження та інтерв'ю. Аналіз результатів анкетування здобувачів вищої освіти показав, що здатність до саморегуляції залишається проблемним питанням, оскільки більшість не вміє зберегти стабільний психічний стан у нестандартних ситуаціях освітньої діяльності, особливо під час фізичного та психологічного впливу на них та у нестандартних, стресових ситуаціях. Проте, здобувачі вищої освіти усвідомлюють необхідність розвитку здатності до саморегуляції.

Діагностика рівня стресостійкості досліджуваних обох груп за авторською методикою І. Усатова виявила, що

серед дівчат-здобувачів вищої освіти відсоток респонденток, які мають рівень стресостійкості нижче середнього більший, ніж у юнаків. Показник низького рівня стресостійкості також переважає у дівчат. Це означає, що у дівчат в більшій мірі проявляються ланцюгові реакції фізичних та розумово-психічних порушень під час стресу і вони змушені витратити велику частину своїх ресурсів на боротьбу з негативними психологічними станами, що виникають в процесі стресу. Зазвичай вони більше, ніж хлопці, не задоволені собою та обставинами, у них частіше проявляється агресія, нетерплячість, відстороненість. На рис. 1 показано гендерні особливості рівня стресостійкості здобувачів вищої освіти.

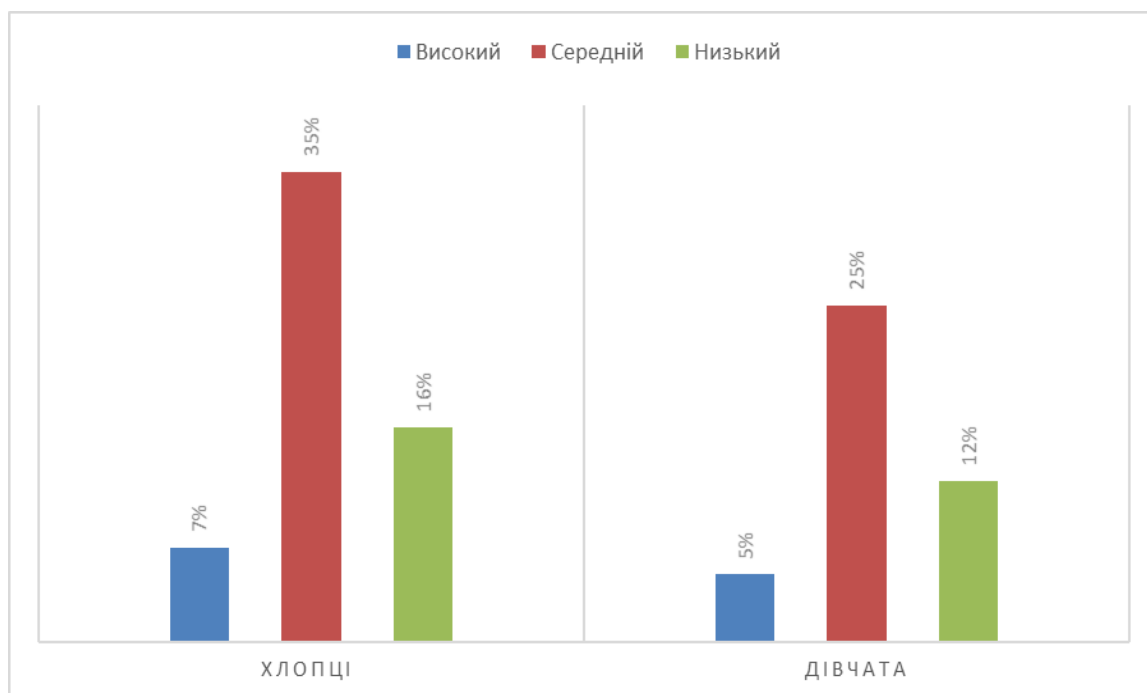
Рис. 1. Гендерні особливості рівня стресостійкості здобувачів вищої освіти

«Дослідження вольової саморегуляції» за тестом-опитувальником А. В. Зверькова та Е. В. Ейдмана виявила, що у дівчат спостерігається менший відсоток респонденток з високим рівнем вольової саморегуляції, тобто їм в меншій мірі, ніж хлопцям, властива здатність добре відобразити особисті мотиви, систематично реалізувати наміри, вміння розподіляти зусилля та контролювати дії; для дівчат в меншій мірі, ніж у хлопців, характерна виражена соціально-позитивна спрямованість. Проте серед

хлопців спостерігається більший, ніж у дівчат, відсоток осіб з низьким рівнем вольової саморегуляції. Це означає, що серед юнаків є більше невпевнених в собі осіб, яким важко висловлювати свої почуття та бажання. Рефлексивність у них низька і загальний фон діяльності зазвичай знижений, для них характерна імпульсивність і нестійкість намірів. Хлопці і дівчата також відрізняються за переважними причинами тривожності. Виявлено більшу тривожність та невротизм у

дівчат порівняно з хлопцями, значні гендерні відмінності у вольовій саморегуляції горя тривожності та почуття провини. Дівчата більше схильні до страху, ніж

хлопці. На рис. 2 графічно зображено рівень вольової саморегуляції здобувачів вищої освіти.

Рис. 2. Рівень вольової саморегуляції здобувачів вищої освіти

За допомогою методики «Стильові особливості саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової було виявлено, що серед респондентів-дівчат спостерігається більший відсоток осіб, які досконаліше володіють такими методиками саморегуляції, як гнучкість, самостійність та оцінювання результатів. Це означає, що в умовах мінливих обставин, при зміні способу життя, переході на іншу систему роботи

дівчата в більшій мірі здатні гнучко змінювати модель значимих умов і, відповідно, програму дій. Натомість серед хлопців більшими у відсотковому значення були такі показники саморегуляції поведінки, як планування, моделювання, програмування. Результати дослідження стильових особливостей саморегуляції поведінки здобувачів вищої освіти показано в таблиці 1.

Результати стильових особливостей саморегуляції поведінки здобувачів вищої освіти

Показник	Високий	Середній	Низький
Планування	11,3 %	34 %	54,7%
Моделювання	9,1 %	54,9%	36%
Програмування	0%	41,1	58,9 %
Оцінювання результатів	3%	65,1	31,9%
Гнучкість	9,1 %	40 %	50,9 %
Самостійність	12%	51 %	37%
Загальний рівень саморегуляції	5,9 %	50 %	44,1%

Нами також було проведено дослідження рутинних (буденних) технік саморегуляції здобувачів вищої освіти впродовж робочого навчального дня. Його метою була ідентифікація прийомів та принципів формування сприятливого робочого простору для сприяння саморегуляції здобувачів освіти впродовж робочого дня. Опитувані склали рейтинг технік відновлення ресурсів та «лову думки». Дівчата мають ширший репертуар технік відновлення в порівнянні з юнаками. Виявилось, що при домінуванні харчової поведінки як провідної техніки саморегуляції студентів незалежно від статі, хлопці надають перевагу руху у приміщенні, а дівчата – прогулянкам на повітрі, в парку, юнаки – зміні обстановки, а дівчата – пасивному відпочинку. Тільки дівчата зазначили, що їхня улюблена психотехніка – спілкування з кішкою, заняття йогою та відволікання на міні-серіал, проте тільки юнакам допомагає читання та комп'ютерні ігри та, незважаючи на слабший, ніж у дівчат, зв'язок із природними джерелами відновлення, хлопці все ж таки частіше дивляться у вікно для саморегуляції емоційного стану. Отже, ми дійшли висновку, що рутинні техніки саморегуляції, що використовуються для саморегуляції психоемоційного стану здобувачів вищої освіти впродовж робочого навчального дня, розрізняються: а)

у дівчат та хлопців; б) залежно від умов вирішуваного впродовж дня завдання (наприклад, для концентрації думок, чи, наприклад, для відновлення психоемоційної рівноваги).

Шляхами набуття здобувачами вищої освіти навичок і вмінь емоційної саморегуляції є: а) психологічний тренінг; б) аутогенне тренування; в) розвиток педагогічної техніки. Через включення гендерних курсів у навчальні плани підготовки фахівців («Гендерна психологія»), організацію різноманітних виховних заходів, проведення тренінгів університетська спільнота має змогу забезпечити гендерночутливі підходи до психічної саморегуляції здобувачів вищої освіти.

З метою підвищення показників стресостійкості, здатності до вольової саморегуляції та покращення вмінь планування, моделювання, програмування, гнучкості, самостійності та оцінювання результатів власної діяльності учасникам дослідження було запропоновано психотренінг саморегуляції особистості та психотренінг «Гендер в освіті». Тренінги були спрямовані на розвиток контролю реакцій, стійкості до стресових ситуацій, засвоєння теоретичних основ саморегуляції, засвоєння шляхів організації саморегуляції на гендерних засадах. Було проведено ряд вправ та ігор на формування навичок саморегуляції. Також

складено та запропоновано здобувачам освіти «Методичні рекомендації покращення рівня саморегуляції у здобувачів вищої освіти на гендерних засадах». Поставлене у рамках тренінгів завдання досягнуто – студенти оволоділи прийомами психічної саморегуляції, алгоритми, що передбачають гнучкість та адаптивність до змін. Гендерна тематика викликала зацікавленість з боку студентської молоді та сприяла підвищенню рівня психічної саморегуляції і формуванню паритетних гендерних відносин, вільних від стереотипів. Результати повторної діагностики рівнів стресостійкості та саморегуляції у здобувачів вищої освіти показав підвищення цих показників та засвідчив ефективність запропонованої програми.

Висновки і перспективи (Discussion). Вивчення саморегуляції постає актуальною проблемою, оскільки її порушення є причиною соціальних і особистісних проблем особистості, знижує її працездатність під час виконання навчальних і професійних завдань. На базі Національного університету біоресурсів і природокористування України нами було здійснене емпіричне дослідження гендерних особливостей саморегуляції у здобувачів вищої освіти. За результатами дослідження виявлено, що загальний рівень саморегуляції у дівчат нижчий, ніж у юнаків, головну роль у регуляції поведінки вони відводять зовнішнім чинникам. Спільним для дівчат і хлопців є нерозвинена здатність до планування свого життя, відсутність здатності та бажання виробляти цілі та життєві перспективи, підкріплені власною відповідальністю, ініціативою, активністю. Встановлено, що для дівчат характерна гострота схеми «Недостатня усвідомленість емоцій», а для хлопців – «Очікувана тривалість емоцій». Іншими словами, дівчата менш схильні до аналізу, усвідомлення власного досвіду, а хлопці менш схильні до депресії або уникнення. Основні лінії індивідуальних відмінностей між юнаками і дівчатами полягають у різній розвиненості процесів планування, моде-

лювання, програмування та оцінки результатів, або у відмінностях індивідуального «профілю» регуляції. Виявлені стильові особливості, які характеризують функціонування всіх ланок системи саморегуляції та є одночасно регуляторно-особистісними властивостями (наприклад, самостійність, надійність, гнучкість, ініціативність).

Розвиваючи вміння регулювати свій психоемоційний стан, здобувачі вищої освіти працюють над формуванням таких ознак, як: відсутність емоційної напруженості, страху вміння регулювати свій емоційний стан, впевненість в собі, вміння приймати правильні рішення у нестандартних ситуаціях. Отже, саморегуляція поведінки є інтегративною властивістю особистості, яка об'єднує інтелектуальну, мотиваційну, волюву, емоційну сферу особистості. Проблеми саморегуляції особистості з метою досягнення її успіху в освітній діяльності стають все більш актуальними для викладачів, науковців, психологів. Виявлення особливостей психологічної саморегуляції в гендерному аспекті та пошук шляхів її вдосконалення є проблемою, яка потребує подальшого наукового дослідження.

Список використаних джерел

1. Галян І. М. Психологічний аналіз сутності саморегуляції як особистісної здатності. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2015. Вип. 20 (1). С. 154–161.*
2. Гладченко С. Проблеми впровадження гендерної політики в освітній галузі сучасної України. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2017. Вип. 2. Ч. 3. С. 153–156.
3. Деділова Т., Токар І. Сучасні реалії впровадження гендерного підходу в системі вищої освіти України. *Наука і освіта.* № 1. С. 107–114. URL:

http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=L1NK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_

[S21P03=FILA=&2_S21STR=NiO_2016_1_23](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=L1NK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=NiO_2016_1_23)

4. Зозуля І., Шевченко Л., Зозуля О., Гендерні особливості саморегуляції злочинців. *Science and Education*, 2018, Issue 3. С. 2-25 https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2018/3_2018/3.pdf

5. Іваненко Б. Б. Саморегуляція особистості: навч. посіб. Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2020. 131 с.

6. Ільїн Е. П. Диференціальна психофізіологія мені жінки. СПб: Пітер, 2007. 544 с.

7. Конопкін О. А. Психологічні механізми виробництва діяльності. М.: ЛЕНАНД, 2011. 320 с.

8. Корнієнко І. Стратегії копінг-поведінки особистості студента в ситуації неуспіху: автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2010. 20 с.

9. Мельник Т. М., Кобилянська Л. С. 50/50: Сучасне гендерне мислення: словник. Київ: К.І.С., 2005. 280 с.

10. Стадніченко О. Інтеграція гендерних підходів у викладання політичної теорії. Науковий вісник: збірник наукових статей Національного авіаційного університету. 2011. С. 87–92. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/325943075.pdf>.

11. Яковенко Ю. Л., Хорошайло О. С. Гендерний підхід в освітньому процесі у вищій школі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2021 р. № 75. Т. 3. С. 171-175. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2021/75/part_3/35.pdf

References

1. Halyan I. M. Psykholohichnyy analiz sutnosti samorehulyatsiy yak

osobystisnoyi zdatnosti. Zbirnyk naukovykh prats': filosofiya, sotsiolohiya, psykholohiya. IvanoFrankivsk: Vyd-vo DVNZ «Prykarpatskyy natsionalnyy universytet imeni Vasylya Stefanyka», 2015. Vyp. 20 (1). S. 154–161.

2. Hladchenko S. Problemy vprovadzhennya hendernoyi polityky v osvitiy haluzi suchasnoyi Ukrayiny. Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya. 2017. Vyp. 2. CH. 3. S. 153–156.

3. Dedilova T., Tokar I. Suchasni realiyi vprovadzhennya hendernoho pidkrodu v systemi vyshchoyi osvity Ukrayiny. *Nauka i osvita*. № 1. S. 107–114. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=L1NK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=NiO_2016_1_23

4. Zozulya I., Shevchenko L., Zozulya O., Henderni osoblyvosti samorehulyatsiyi zlochyntsv. *Science and Education*, 2018, Issue 3. S. 2-25 https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2018/3_2018/3.pdf

5. Ivanenko B. B. Samorehulyatsiya osobystosti: navch. posib. Kyiv: FOP Yamchynskyy O. V., 2020. 131 s. 6. Ylyn E. P. Dyfferentsyalnaya psykhofyzyolohyya muzhchyny y zhenshchyny. SPb: Pyter, 2007. 544 s.

6. Ilin Ye. P. Differentsial'naya psikhofiziologiya muzhchiny i zhenshchiny. SPb: Piter, 2007. 544 s.

7. Konopkin O. A. Psikhologicheskiye mekhanizmy regulyatsii deyatel'nosti. M.: LENAND, 2011. 320 s.

8. Korniyenko I. Stratehiyi kopinh-povedinky osobystosti studenta v sytuatsiyi neuspikhu: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk. Kyiv, 2010. 20 s.

9. Mel'nyk T. M., Kobylyans'ka L. S. 50/50: Suchasne henderne myslennya: slovnyk. Kyiv: K.I.S., 2005. 280 s.

10. Stadnichenko O. Intehratsiya hendernykh pidkhodiv u vykladannya politychnoyi teorii. Naukovy visnyk: zbirnyk naukovykh statey Natsionalnoho aviatsiynoho universytetu. 2011. S. 87–92. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/325943075.pdf>.

11. Yakovenko YU. L., Khoroshaylo O. S. Hendernyy pidkhid v osvithomu protsesi u vyshchii shkoli. Pedagogika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitniy shkolakh. 2021 r. № 75. T. 3. S. 171-175. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2021/75/part_3/35.pdf

GENDER FEATURES OF PSYCHOLOGICAL SELF-REGULATION OF HIGHER EDUCATION SEEKERS

Altanova A. B.

Abstract. *The article highlights the problem of gender characteristics of psychological self-regulation of higher education applicants. The relevance of the mentioned issue is determined by the need to ensure the success of the individual in educational activities in the conditions of a gender-sensitive higher education institution. A brief analysis of the latest research and publications on the problems of gender education and psychological self-regulation was carried out. The theoretical and practical principles of psychological self-regulation and gender issues in education are substantiated. Ways to increase the level of self-regulation of higher education applicants in higher education institutions have been identified and experimentally verified. The article introduces the results of an empirical study that was conducted at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine at the Faculty of Humanities and Pedagogy with the aim of determining the gender characteristics of psychological self-regulation of higher education applicants. The following methods were used: the method "Investigation of the level of self-regulation" (the author's method of I. A. Usatov); the method "Investigation of voluntary self-regulation according to the questionnaire test of A. V. Zverkov and E. V. Eidman; the method "Style features of self-regulation of behavior" by V. I. Morosanova; non-standardized self-observation (keeping a diary of self-observations); observation and interview. The article also contains the results of the study of routine (everyday) self-regulation techniques of higher education applicants during the working day. The analysis of the research results showed that the ability to self-regulate remains a problematic issue, as the majority is unable to maintain a stable mental state in non-standard situations of educational activity, especially during physical and psychological influence on them and in non-standard, stressful situations. However, the higher education applicants are aware of the need to develop self-regulation skills. The following ways of acquiring skills and abilities of emotional self-regulation by students of higher education, taking into account gender characteristics, are defined, such as psychological training, autogenic training, development of pedagogical techniques, inclusion of gender courses in the training plans of specialists (for example, "Gender Psychology"), organization of various educational activities, conducting trainings for the university community. In order to increase the indicators of stress resistance, the ability to self-regulate and improve the skills of planning, modeling, programming, flexibility, independence and evaluating the results of one's own activities, the study participants were offered psychotraining of personality self-regulation and psychotraining "Gender in Education" and offered "Methodological recommendations for improving the level of self-regulation of higher education applicant on the basis of gender". The results of repeated diagnosis of levels of stress resistance and self-regulation of higher education applicants showed an increase in these indicators and proved the effectiveness of the proposed program. Therefore, self-regulation of behavior is an integrative property of*

© Альтанова А. Б.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

the individual, which unites the intellectual, motivational, volitional, emotional sphere of the individual. The problems of self-regulation of the personality in order to achieve its success in educational activities are becoming more and more relevant for higher education teachers, scientists, and psychologists. Identifying the peculiarities of psychological self-regulation in the gender aspect and finding ways to improve it is a problem that requires further scientific research.

Keywords: *psychological self-regulation, gender, sex, masculinity, femininity, gender psychology, gender competence, higher education applicants.*

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ВИКЛАДАЧА ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ
ОСВІТИ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ**

ПІСКУНОВА Л. Е., кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри загальної екології, радіобіології та безпеки життєдіяльності,

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: piskunova2712@ukr.net

ORCID 0000-0002-6351-0660

КАЧМАРЧИК С. Г., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри англійської філології

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: svitlana.kachmarchik@gmail.com

ORCID 0000-0002-7757-1456

Анотація. Емоційний стан людини є одним із визначальних факторів професійного життя, а повноцінне психічне здоров'я – запорукою професійної діяльності. Робота науково педагогічних працівників (далі НПП) полягає в тому, що кожного дня виникає багато різноманітних ситуацій із високою емоційною напругою, інтенсивністю міжособистісного спілкування, необхідністю розв'язання конфліктних ситуацій. Зважаючи на це, проблема виявлення, профілактики і подолання професійного та емоційного вигорання у НПП завжди актуальна. В статті опрацьовано науковий матеріал, щодо сутності синдрому «професійного та емоційного вигорання»; проаналізовано причини та основні характеристики означеного синдрому; розроблено та впроваджено психологічні засоби для оцінки і профілактики професійного стресу, як одного з основних джерел зниження ефективності праці та порушень психічного і фізичного здоров'я професіоналів, а отже емоційного вигорання; запропоновано шляхи його попередження. Автори зазначають, що соціальна відповідальність за якість викладання, надмірна зайнятість, неналежна зарплатня, робота з великим потоком інформації стають причиною професійного вигорання. Запобігти можна, якщо виявити проблему вчасно, звернути увагу, в першу чергу, на себе, як особистість, підняти самооцінку розвивати стійкість до стресу. Якщо людина знає чого хоче, знаходиться в балансі і комфорті зі своїм «я», не звертаючи увагу на інших, вона стає нечутливою до професійного вигорання. Проаналізувавши велику кількість матеріалу, а саме порад, заходів попередження як емоційного так і професійного вигорання, автори звертають увагу на об'єктивні та суб'єктивні фактори ризику і пропонують низку заходів задля їх усунення.

Ключові слова: професійне вигорання, адаптаційний синдром, душевна рівновага, деперсоналізація, редукція особистих досягнень, ригідність.

Актуальність (Introduction). Інформаційне навантаження, яким характеризується сучасне століття, швидко змінює суспільно-політичних, економічних, морально-духовних, людських цінностей ставить перед особистістю неймовірну кількість проблем. Одна з них – це обґрунтований професійний вибір, становлення і розвиток особистості професіонала. Від його позитивного вирішення залежить не

тільки фізичне життя людини, але й власне емоційне благополуччя та особистісне самоствердження. Але, на жаль, часто-густо професійна діяльність вносить свої негативні корективи у професійну діяльність людини. Вона стає байдужою до раніше улюбленої професійної діяльності, знижується ефективність праці, знецінюється спілкування із професійною групою, професійні завдання виконуються

© Піскунова Л. Е., Качмарчик С. Г.

на репродуктивному рівні, підвищується тривожність і переважають негативні емоційні переживання. Психологи констатують: дія поля професійного вигорання внаслідок внутрішнього накопичення особистістю негативних емоцій призводить до виснаження особистісних, емоційних та енергетичних ресурсів. Емоційне благополуччя фахівця є одним із визначальних факторів професійного життя, а повноцінне психічне здоров'я – важливою умовою професійної діяльності [1].

Робота науково педагогічних працівників (далі НПП) полягає в тому, що кожного дня виникає багато різноманітних ситуацій із високою емоційною напругою, необхідністю розв'язання конфліктних ситуацій, інтенсивністю міжособистісного спілкування. Тому освітяни втрачають багато зусиль та енергії, щоб встановити довірливі стосунки зі студентами, колегами по роботі, керівництвом закладу освіти, а також щоб зберігати спокій та управляти власними емоціями у діловому спілкуванні. Зважаючи на це, проблема виявлення, профілактики і подолання професійного та емоційного вигорання у НПП завжди актуальна.

Мета (Purpose) дослідити особливості синдрому «професійного та емоційного вигорання» у НПП. Означена мета обумовила вирішення наступних завдань:

- опрацювати науковий матеріал, щодо сутності синдрому «професійного та емоційного вигорання»;

- проаналізувати причини та основні характеристики означеного синдрому;

- розробити та впровадити психологічні засоби для оцінки і профілактики професійного стресу, як одного з основних джерел зниження ефективності праці та порушень психічного і фізичного здоров'я професіоналів, а отже емоційного вигорання;

- запропонувати шляхи його попередження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій (Analysis of recent researches and publications). Термін «професійне вигорання» (англійською мовою – «burnout») ввів американський психіатр Х. Дж. Фрейденбергер у 1974 році для позначення психічного стану здорових людей, які постійно перебувають у емоційно перевантаженій атмосфері у зв'язку з тим, що їх професійна діяльність вимагає інтенсивного спілкування.

Подальші дослідження цього феномену стосувалися професійної діяльності медичного персоналу та працівників соціальної сфери [3,7,9,12]. Дослідженням цієї проблематики займалися як зарубіжні так і вітчизняні психологи.

Передумовою виникнення поняття «вигорання» вважають праці Г. Сельє, який вважав, що стрес, або загальний адаптаційний синдром це фізіологічна реакція людського організму, яка виникає внаслідок впливу фізичних, хімічних та органічних чинників. Автор виділяє три стадії стресу: 1) стадія тривоги; 2) стадія резистентності – стадія максимальної адаптації та повернення до душевної рівноваги; 3) третя стадія – коли, занадто довго впливають зовнішні чинники стресу, а це, в свою чергу, провокують синдром «професійного вигорання».

Наприкінці ХХ ст. проблема вигорання набуває наукових обрисів. У 1976 році до вивчення феномену «вигорання» долучилась американський соціальний психолог К. Маслач, яку вважають одним із найавторитетніших науковців у цьому напрямку. Дослідник К. Маслач внесла нові характеристики до поняття «burnout» – це синдром фізичного та емоційного виснаження, для якого характерний розвиток негативної самооцінки, негативне ставлення до роботи, втрата розуміння та співчуття по відношенню до клієнтів або пацієнтів. У зарубіжній науковій літературі чітко прослідковується динамічний розвиток представленої проблематики. Якщо Фрейденбергер описує умови, які необхідні для формування вигорання, такі як: інтенсивне спілкування з

пацієнтами (клієнтами) в емоційно навантаженій атмосфері при наданні професійної допомоги, тобто при виконанні своїх професійних обов'язків, то К. Маслач вказує на зміни, які відбуваються вже безпосередньо у професіонала.

Досить поширеним є термін «*wearout*», що у перекладі з англійської означає «*зношуватися, вимотуватися, виснажуватися*».

Для визначення феномену «вигорання» вживаються такі поняття: синдром психічного вигорання, психологічне вигорання, емоційне вигорання, професійне вигорання.

Борщенко В. В. зазначає, що викладацька діяльність пов'язана зі стресогенними чинниками, які спричиняють різноманітні професійні стреси, внаслідок чого виникає синдром професійного вигорання: «... вже під час навчання у вищому педагогічному навчальному закладі майбутні педагоги повинні набути знань щодо проявів зазначеного синдрому, причин його виникнення й набути практичних умінь його профілактики» [1, с. 5].

Як зазначає у своєму дослідженні Главацька О. «загроза виникнення синдрому професійного вигорання залежить, окрім віку, ще й від статі працівника». Працівникам-жінкам, яких серед професіоналів даного напрямку значно більше, окрім боротьби зі щоденними професійними стресами, необхідно вести домашній побут і знаходити час для сім'ї та дітей [3].

В результаті проведеного власного опитування Прокопенко І. В. зазначає, що педагоги з досить суттєвим стажем навчальної діяльності окреслюють власні проблеми так: «маю труднощі у виконанні своїх професійних функцій, оскільки мої здібності й інформація, що отримується, недостатні для впровадження необхідних змін», «поява песимістичного настрою, почуття безнадійності і провини щодо діяльності й осіб, пов'язаних із моєю професійною діяльністю»,

«нові директиви, вказівки і зміни в діяльності впроваджуються швидше, ніж можуть використати» тощо [8].

У МКХ-10 синдром емоційного вигорання знаходиться під рубрикою Z.73.0 «Стрес, що пов'язаний з труднощами підтримки нормального способу життя». Синдром емоційного вигорання є прихованою проблемою, оскільки, розвивається практично непомітно, може призводити до серйозних соціальних (зниження якості роботи, догляд зі спеціальності, зростання професійних помилок тощо) і медичних наслідків (розвиток депресії, залежностей від психоактивних речовин, суїцидів).

Виникнення синдрому вигорання пов'язують з віковими, гендерними, національно-культурними аспектами особистості, а також з фізіологічними ознаками – типом нервової системи, збуджуваністю та рівнем стійкості до стресу, фрустрації [10].

Згідно визначенню ВООЗ (2001) «синдром вигорання (*burnout syndrome*) – це фізичне, емоційне або мотиваційне виснаження, що характеризується порушенням продуктивності в роботі і втомою, безсонням, підвищеною схильністю до соматичних захворювань, а також вживанням алкоголю або інших психоактивних речовин з метою отримання тимчасового полегшення, що має тенденцію до розвитку фізіологічної залежності і (у багатьох випадках) суїцидальної поведінки. Цей синдром, зазвичай, розцінюється як стрес-реакція у відповідь на безжальні виробничі і емоційні вимоги, що походять від зайвої відданості людини своїй роботі з супутньою цьому зневагою до сімейного життя або відпочинку.

На сьогоднішній день синдром вигорання розглядається як довготривала стресова реакція, яка виникає як наслідок дії на людину хронічних професійних стресів середньої інтенсивності. У зв'язку з цим, ми розглядаємо синдром вигорання як «професійне вигорання», що потенціює деформацію особистості професіонала.

© Піскунова Л. Е., Качмарчик С. Г.

Професійне вигорання – багатовимірний, пов'язаний з роботою, і, насамперед, психічний синдром, який виникає на різних етапах професійної діяльності нормальних людей та характеризується поступовою втратою під дією пролонгованого професійного стресу емоційної, когнітивної і фізичної енергії, і виявляється у симптомах психоемоційного виснаження, хронічної втоми [13].

До типових *симптомів професійного вигорання* належать:

– *фізичні* (втома, втомлюваність, виснаження; безсоння, запаморочення, розлади травлення; біль у серці; нудота, тремтіння; артеріальна гіпертензія; утруднене дихання; коливання ваги; скарги на погане самопочуття загалом та ін.);

– *емоційні* (нестача емоцій, не емоційність; песимізм, цинізм, черствість у роботі та особистому житті; байдужість; фрустрація, відчуття безпомічності, безнадійності; агресивність, дратівливість; тривога, посилення ірраціонального неспокою, нездатність зосередитися; депресія, почуття провини; втрата ідеалів, надій чи професійних перспектив; збільшення деперсоналізації своєї чи інших (люди починають сприйматися безликими); переважання почуття самотності) та ін.;

– *поведінкові* (постійне бажання зробити перерву, відпочити; запізнення; байдужість до їжі; відсутність фізичних навантажень; пошук виправдання у палінні, вживанні кави, алкоголю, ліків, інших психоактивних речовин та ін.);

– *інтелектуальні* (зниження інтересу до нових теорій, ідей, альтернативних підходів у роботі; байдужість до новинок, нововведень; відмова від участі у розвиваючих експериментах; формальне виконання роботи тощо);

– *соціальні* (низька соціальна активність, зниження (відсутність) інтересу до колишніх захоплень, хобі, сфери дозвілля; обмеження соціальних контактів тільки вимушеними; відчуття ізоляції,

недостатньої підтримки з боку сім'ї, друзів, колег; нерозуміння оточуючими та ін.) [11].

Результати (Results of the research). Всього півстоліття тому вважалося, що фахівці так званих небезпечних професій підлягають професійному вигоранню: поліція, рятувальники та інші, робота яких пов'язана з щоденним ризиком. А також ті, хто працює з людьми. Але в 2022 році був прийнятий одинадцятий перегляд міжнародної класифікації захворювань та проблем зі здоров'ям (ICD - 11), в якій професійне(емоційне) вигорання визначається синдромом, тобто реальним клінічним станом здоров'я пацієнта. Тому при виконанні дослідження ми орієнтувались на визначення причин даного синдрому і, найголовніше, запропонувати рекомендації для профілактики професійного вигорання.

Нами було проведено дослідження особливостей емоційного вигорання викладачів різних факультетів, що працюють в НУБіП України. У дослідженні були використані такі методики: Тестопитувальник Л. Піскунової (Додаток 1) на визначення суб'єктивних та об'єктивних чинників професійного виснаження; Тест двадцяти висловлювань (М. Кун, Т. Макпартленд; Модифікація Т. В. Румянцевой); Колірний тест Люшера. Тест на «Ваш рівень тривоги, стресу і депресії (Тест IDR-ASD).

Першим етапом роботи були досліджані часові періоди, коли відбувається загострення стану викладачів, який ми назвали періодом «Постійного хронічного стресу». Результати виявились прогнозованими. Найстресові періоди для викладачів, і не тільки нашого університету – період сесії.

Так, як викладачі, що приймали участь у тестуванні, надавали результати на протязі тривалого періоду (2017 – 2020 навчальні роки) – дослідження проводились з одними і тими ж респондентами протягом 4 років, тестування проводилось незалежно від зайнятості на нав-

чанні, а саме: початок вересня, кінець листопада, грудень, квітень, кінець травня. Для порівняння використовувались результати тестування, що проводились в середині, або кінці серпня. Листопад, грудень, травень – місяці, які ми відносимо до «стресового періоду». У досліджуваній групі переважали жінки 35 – 50 років. В цілому, стаж досліджуваної групи коливався від 10 – 20 років (25 років – 15% респондентів).

Виходячи із результатів тестопитувальника та тесту «Тест двадцяти висловлювань» вдалось умовно розділити досліджуваних за психофізіологічними особливостям. Була виділена група інтровертів та екстравертів. Також із-за особистого знайомства та спільної довготривалої праці була виділена група, яку ми означили, як «професійний педантизм». Респонденти, що були віднесені до цієї групи мали певні особливості характеру: максималізм, досконалість виконання роботи, категоричність суджень, підвищена відповідальність і схильність жертвувати власними інтересами, схильність ідеалізувати навколишній світ, готовність обстоювати свої принципи та переконання, недооцінка своїх сил та можливостей.

Виходячи із отриманих результатів тестів, були виділені наступні стадії та ознаки професійного вигорання:

- **Фізіологічні сигнали.** Надмірна захопленість робочим процесом, що призводить до спустошеності і втоми вичерпності емоційних ресурсів, викликане власною роботою. Погіршення уваги. Часті стреси поступово зменшують життєву енергію, а організм все сильніше фізіологічно відзивається на них – зниження, або навпаки зростання апетиту, часті головний біль та безсоння. У сесійний період стан майже у 95% респондентів відповідав цим ознакам.

- **Відчуження.** Втрата інтересу до роботи. Апатія, постійна загальмованість. У взаєминах з колегами відчувається відстороненість. Байдужість по від-

ношенню до студентів, саркастичні репліки, щодо матеріальної бази університету та відношення до країни в цілому. Звертаємо увагу, у 96% респондентів знижується у «стресовий період» самооцінка. У 37% рівень самооцінки залишається уже без зміни і в наступні періоди. У стадії «відчуження», як не дивно, опинились і викладачі зі стажем 5 – 8 років, що викликає занепокоєння, так як цей стан складніше помітити ніж емоційний стан у викладачів з поважним стажем. Молоді викладачі, в цілому, і самі не розуміють ризик, видаючи власну відповідь організму як частину становлення професійного викладача.

- **Виснаження.** Постійне почуття тривоги, апатія, спалахи роздратування все частіше. Психосоматичні реакції, як захисна установка організму загострюються – приступи нудоти, біль у шлунку, втрата, або зайва вага. Агресивність до нововведень керівництва, або, навіть, до якогось елементарного доручення. Як описують респонденти – навіть смс в професійних Viber-групах відкликаються організмом прискореним серцебиттям. Потрібно відмітити, що за даними ознаками стадії «виснаження» у період кінець листопада – грудень перебували 68% респондентів і цей стан характеризувався ними, як хронічний – на протязі декількох років емоційний стан у цей період не змінюється. За поясненням викладачів – такий стан – результат хронічної напруженої психоемоційної діяльності: необхідність підтримувати рівень підготовки під час викладання, слідкувати за потоком неймовірної кількості інформації з різних джерел та дефіцит часу на опрацювання її.

- **Розчарування та незворотність.** Завершальна стадія, що характеризується депресією, загостренням хронічних захворювань, при цьому будь-яка залежність, чи то від ліків, чи нікотину, кофеїну, алкоголю, яка поступово збільшується. Різкий перехід від психомоторного збудження до загальмованості; почуття меншовартості або безпідставне почуття

вини; рецидивуючі думки про смерть. На щастя, серед викладачів, що приймали участь в опитуванні, жоден не ввійшов за характеристикою у цю стадію(на скільки можна довіряти відповідям у тестах). Так, як у цій стадії людина повинна попроситись із роботою і без психоаналізу навряд чи зможе впоратись.

Проаналізувавши велику кількість матеріалу, а саме порад, заходів попередження як емоційного так і професійного вигорання, звернули увагу на об'єктивні та суб'єктивні фактори ризику і хочемо запропонувати низку заходів. А саме, особистісні заходи: бути уважним до себе – це допоможе своєчасно помітити симптоми втоми; знаходити час для себе і сім'ї, не забувати про 8-годинний робочий час – правильно розподіляти час роботи і відпочинку. Гарний, не менше восьми годин сон. Для молодих викладачів, нагадуємо, трудоголізм – один із факторів ризику розвитку синдрому вигорання. Особливо трудоголіки, орієнтовані на процес, а не на результат, зациклені на роботі. Такі трудоголіки не вміють заохочувати себе за успішно вирішені професійні завдання. Для них характерна низька якість життя і, в більшості, неблагополуччя в сімейних відносинах.

До соціально-психологічних факторів ризику можемо віднести:

- Фінансово-соціальна складова – соціальні гарантії і можливість забезпечувати родину, впевненість і можливість відновлювати ресурси. Відмітимо, використання відпочинку для додаткового заробітку позбавляє можливості повноцінно відновлюватись організму. Для викладачів нашого університету можливість додаткового заробітку знижується до мінімуму, так як завантаженість аудиторним навчанням, так і перевіркою самостійної роботи студентів унеможливорює це. Звертаємо увагу і на те, що у викладача не може бути півтори чи дві ставки – тоді людина або вигорає, або входить у стадію деперсоналізації – цинічне, байдуже, негуманне ставлення до ро-

боти та студентів, за винятком, викладачі, що справляються з таким навантаженням, потребують вдвічі більше часу для відновлення. Це вмикається психологічний захист, який береже людину від вигорання, перетворюючи її на робота.

- Хаотична організація діяльності – нечітка організація і планування праці, суперечлива інформація, вимагання виконання завдань на «вчора» в режимі повсякденної діяльності, нагальність завдань «бюрократичної ієрархії».

- Психологічна атмосфера професійної діяльності. Конфліктність з колегами і керівництвом. Запобігання синдрому професійного вигорання багато в чому залежить від керівництва. Тому керівник будь-якої ланки повинен застосовувати такі методи:

- в колективі досвідчені викладачі навчають молодих колег, щоб підтримувати їх на початковому етапі роботи; керівник повинен приділяти увагу корпоративній культурі;

- навчанню і розвитку співробітників. Викладач повинен проходити курси підвищення кваліфікації, конференції, семінари, майстер-класи. У такий спосіб викладач не лише покращить свою підготовку, але й відчуватиме себе потрібним. Постійне удосконалення умов праці – облаштовані аудиторії, лабораторії, гнучкий графік, якщо це не заважає робочому процесу. Повний соціальний пакет – в першу чергу, обов'язковий медогляд на базі будь-якої лікарні, оплачений університетом.

Висновки і перспективи (Discussion). Синдром професійного вигорання належить, в більшості випадків, до особистісної деформації. Це реакція наукового працівника на стреси, зумовлені професійною діяльністю, що містять фізичні, психологічні, психофізіологічні та поведінкові компоненти. Представники професій, чия діяльність пов'язана з інтенсивним спілкуванням, рано чи пізно починають відчувати такі симптоми: втома, занижена самооцінка, скарги на здоров'я,

ф	Почуття дискомфорту;																			
ф	Часті головні болі;																			
ф	Зайва вага;																			
0ф	Безсоння;																			
1ф	Залежність від нікотину, кофеїну, алкоголю.																			
2ф	Постійні розлади шлунко-кишкового тракту																			
3ф	Постійний загальмований сонливий стан, бажання спати протягом усього дня.																			

¹**Реактивність** – це особливості реакції особистості на подразники, що виявляються в темпі, силі та формі відповіді, а найяскравіше – в емоційній вразливості, і відображаються на ставленні особистості до навколишньої дійсності та до самої себе.

²**Ригідність** – (з лат. *Rigidus* – твердий) — складність або нездатність перебудуватися при виконанні завдань, якщо цього потребують обставини.

Соціально-психологічні характеристики																				
с	Спустошеність																			0
с	Негативна професійна установка																			
с	Небажання передбачити позитивні результати у власному житті і професії																			
с	Зростання напруги у спілкуванні з колегами по роботі, друзями та знайомими																			
с	Емоційне спустошення																			
с	Відчуття вини та непотрібності																			
с	Нездатність ухвалювати рішення																			
с	Підвищення неадекватної критичності																			
с	Байдужість																			
0с	Почуття провини, невпевненості, образи, підозри																			
Поведінкові характеристики																				
п	Деформація стосунків з іншими																			
п	Цинічне ставлення до праці																			

2. Борщенко В. В. Підготовка майбутніх учителів до профілактики виникнення синдрому «професійного вигорання». Молодий вчений. 2016. № 11.1 (38.1). С. 5-7.

3. Главацька О. Особливості професійного вигорання соціальних працівників. *Social Work and Education*. 2017. Том. 4, № 2. С. 46-62.

4. Грищук О. V. Проблема синдрому емоційного вигорання викладачів у працях українських дослідників. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. 2013. Випуск 38. С. 258-262.

5. Мирончук Н. М. Професійне вигорання викладача вищої школи: чинники, ознаки, способи протидії. Теоретичні і методичні засади розвитку і самовдосконалення особистості педагога-новатора в контексті модернізації нової української школи: зб. наук.-метод. праць / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир: Вид-во Євенок О. О. 2017. С. 62-67.

6. Омері І. Д. Синдром «професійного вигорання» у педагогів як наслідок надмірного емоційного виснаження. Фестиваль науки у Київському ун-ті ім. Бориса Грінченка, м. Київ, 12-16 травня 2014 р. URL: <http://kubg.edu.ua>. URI: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6938>.

7. Пономарева Г. А. Синдром «емоціонального вигорання» у педагогов, працюючих с особами дітьми» и способы его профилактики в условиях образовательного учреждения. Специальная психология. 2006. № 1 (7). С. 48-57.

8. Прокопенко І. В. Концептуальні засади профілактики професійного вигорання викладача закладу вищої освіти. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5: Педагогічні науки: реалії та перспективи: зб. наук. праць / Міністерство освіти і науки України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ: Видавничий дім «Гельветика». 2020. Вип. 76. С. 130-133.

9. Профілактика професійного вигорання працівників соціальної сфери: методичні рекомендації / за заг. ред. М. Л. Авраменка. Всеукраїнський центр професійної реабілітації інвалідів. Львів. 2008. 53 с.

10. Сидорчук Н. Г., Тригубчук М. Ю. Особливості професійного здоров'я викладача закладу вищої освіти та синдром професійного вигорання. *Андрогогічний вісник: наук. електр. журнал* (9). 2018. С. 102-113.

11. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, Т. В. Зайчикової. Київ. 2006. 365 с.

12. Соціально-психологічні чинники розвитку «синдрому вигорання» серед медичного персоналу. Вінницький національний медичний університет. 2020. Режим доступу: <https://emergency.vnmu.edu.ua/2020/03>.

13. Шапоїд І. В. Психологічні особливості синдрому «професійного вигорання» працівників освітянської ниви. Відділ освіти Кам'янець-Подільської районної державної адміністрації. 2016. 77 с.

14. Якимчук О. Психологічні особливості професійного вигорання

особистості. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2021. Вип. 16 (61). С. 110-119.

References

1. Avramenko, M. L. (2008). Profilaktyka profesiinoho vyhoranniapracivnykiv socialnoi sfery: metodychni rekomendacii uchrezhdeniia [Prevention of professional burnout of social workers: methodical recommendations]. Vseukraiinskyi centr profesiinnoi rehabilitacii invalidiv. Lviv. 53 p.

2. Beschuk-Venherska, N. B. (2015). Profilaktyka syndromu profesiinoho vyhorannia u pedahohiv [Prevention of professional burnout syndrome in teachers]. Manual. Vinnytcia: MMK. 176 p.

3. Borshhenko, V. V. (2016). Pidhotovka maibutnih vchyteliv do profilaktyky vynyknennia syndromu «profesiinoho vyhorannia» [Preparation of future teachers for the prevention of the syndrome of «professional burnout»]. Molodyi vchenyi. No. 11.1 (38.1). Pp. 5-7.

4. Hlavatska, O. (2017). Osoblyvosti profesiinoho vyhorannia socialnih pracivnykiv [Peculiarities of professional burnout of social workers]. Social Work and Education. Vol. 4. No. 2. Pp. 46-62.

5. Hryczuk, O. V. (2013). Problema syndromu emociinoho vyhorannia vykladachiv u praciah ukraiinskykh doslidnykiv [The problem of emotional burnout syndrome in the works of Ukrainian researchers]. Aktualni problemy psykholohii: zb. nauk. prac Instytutu psykholohiyi im. G. S. Kostuka NAPN Ukrainy.

Organizaciina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Socialna psykholohiia. No. 38. Pp. 258-262.

6. Maksymenko, S. D., Karamushka, L. M., Zaichykova, T. V. (2006). Syndrom «profesiinoho vyhorannia» ta profesiina kariera pracivnykiv osvithnih orhanizacii: henderni aspekty [«Professional burnout» syndrome and the professional career of employees of educational organizations: gender aspects]. Kyiv. 365 p.

7. Myronchuk, N. M. (2017). Profesiine vyhorannia vykladacha vyschoi shkoly: chynnyky, oznaky, sposoby protydii [Professional burnout of a teacher of high school: factors, signs, countermeasures]. Teoretychni i metodychni zasady rozvytku i samovdoskonalennia osobystosti pedahoha-novatora v konteksti modernizacii novoi ukraiinskoi shkoly: zb. nauk.-metod. prac. Zytomyr: Vyd-vo Yevenok O. O. Pp. 62-67.

8. Omeri, I. D. (2014). Syndrom «profesiinoho vyhorannia» u pedahohiv iak naslidok nadmirnoho emociinoho vysnazhennia [Syndrome of «professional burnout» in teachers as a consequence of excessive emotional exhaustion]. Festyval nauky u Kyivskomu un-ti im. Borysa Hrinchenka. Kyiv. URI: <http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/6938>.

9. Ponomariova, H. A. (2006). Sindrom «emocionalnoho vyhorannia» u pedahohov, rabotauschih s osobymi detmi i sposoby eho profilaktiki v usloviiah obrazovatelnoho uchrezhdeniia [Syndrome of «emotional burnout» among teachers working with special children and methods of its prevention in the conditions of an educational institution]. Specialnaia psikholohiia. No. 1(7). Pp. 48-57.

© Піскунова Л. Е., Качмарчик С. Г.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

10. Prokopenko, I. V. (2020). Konceptualni zasady profilaktyky profesiinoho vyhorannia vykladacha vyschoho zakladu [Conceptual principles of prevention of professional burn-out of a teacher of a higher education institution]. Naukovyi chasopys Nacionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Kyiv: Vydavnychiy dim «Helvetyka». No. 76. Pp. 130-133.
11. Shpakoiid, I. V. (2016). Psyholohichni osoblyvosti syndromu «profesiinoho vyhorannia» pracivnykiv osvitianskoj nyvy [Psychological features of the syndrome of «professional burnout» of workers in the field of education]. Viddil osvity Kam'ianec-Podilskoi raionnoi derzhavnoi administracii. 77 p.
12. Socialno-psyholohichni chynnyky rozvytku «syndromu vyhorannia» sered medychnoho personalu [Socio-psychological factors in the development of «burnout syndrome» among medical personnel]. Vinnytskii nacionalnyi medychnyi universytet. <https://emergency.vnmu.edu.ua/2020/03>.
13. Sydorhuk, N. H., Tryhubchak, M. Yu. (2018). Osoblyvosti profesiinoho zdorovia vykladacha zakladu vyschoi osvity ta syndrom profesiinoho vyhorannia [Peculiarities of the professional health of a teacher of a higher education institution and the syndrome of professional burnout]. Andrahohichniy visnyk: nauk. elektr. zhurnal. No. 9. Pp 102-113.
14. Yakymchuk, O. (2021). Psyholohichni osoblyvosti profesiinoho vedorannia osobystosti [Psychological features of professional burnout]. Naukovyi chasopys Nacionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Psyholohichni nauky: zb. nauk. prac. No. 16 (61). Kyiv. Pp. 110-119.

FEATURES OF PROFESSIONAL BURNOUT OF A TEACHER IN INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION AND WAYS OF ITS PREVENTION

Piskunova L., Kachmarchyk S.

Annotation. *A person's emotional state is one of the determining factors of professional life, and full mental health is the key to professional activity. The work of scientific-pedagogical staff (hereinafter SPS) consists in the fact that many different situations arise every day with high emotional tension, intensity of interpersonal communication, and the need to resolve conflict situations. Considering this, the problem of detection, prevention and overcoming of professional and emotional burnout of SPS is always relevant. The article elaborates scientific material on the essence of the syndrome of "professional and emotional burnout"; the causes and main features of the specified syndrome were analyzed; developed and implemented psychological tools for the assessment and prevention of professional stress, as one of the main sources of reduced work efficiency and violations of the mental and physical health of professionals, and therefore emotional burnout; ways of its prevention were proposed. The authors note that social responsibility for teaching quality, excessive employment, inadequate salary, work with a large flow of information become the cause of professional burnout. It can be prevented if you identify the problem in time, pay attention, first of all, to yourself as a person, raise your self-esteem and develop resistance to stress. If a person knows what he wants, is in balance and comfort with his self, without paying*

© Піскунова Л. Е., Качмарчик С. Г.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

attention to others, he becomes insensitive to professional burnout. Having analyzed a large amount of resources, namely advice, measures for of both emotional and professional burnout, the authors pay attention to objective and subjective risk factors and offer a number of measures to eliminate them.

Key words: *professional burnout, adaptation syndrome, mental balance, de-personalization, reduction of personal achievements, rigidity*

**PSYKHOLOHICHNI RESURSY PROFESIYNOHO SAMOZDIYSNENNYA
MAYBUTNIKH FAKHIVTSIV SOTSIONOMICHNYKH SPETSIAL'NOSTEY**

YASHNYK S. V., Doctor of Pedagogics, Associate Professor,
Professor of the Department of Psychology
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

E-mail: iashnyks@gmail.com
ORCID 0000-0003-2689-3954

PROKHORENKO Y. S., Faculty of Humanities and Pedagogy,
majoring in Psychology
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine.

E-mail: prokhorenko10_07@ukr.net

Abstract. *The article examines the issue of psychological resources for professional self-realization of future specialists in socio-economic specialties. It is noted that professional self-realization is a form of life self-realization, which is characterized by a high level of revealing the personal potential of a specialist in the chosen profession, the development of his abilities, professional qualifications, and extensive use of professional experience. Selected types of professional self-fulfillment (extra-professional and intra-professional). The signs of personal self-fulfillment are outlined: the presence of one's own project (strategy) of life and a firm intention to implement it; the need for self-improvement; achievement of set life goals and disclosure of her personal potential; recognition of a person's personal achievements by the social environment; constant setting of new goals. Indicators of professional self-realization include: extra-professional and intra-professional. Methods of professional self-realization are outlined, such as self-expression, self-determination, self-realization, self-transcendence. The article defines the structural elements of a person's professional self-realization: organizational, activity-creative, subject-personal, result-professional. Generalized indicators and criteria of professional self-realization of future specialists in socio-economic specialties are formulated, and the levels of professional self-realization are characterized: adaptive-reproductive, activity-creative, subject-personal. The personal qualities that determine the success of professional self-improvement are singled out. The existence of a relationship between personal characteristics and the success of professional self-improvement is confirmed. The opinion is expressed that self-realization of the individual takes place during all stages of professional development: selection, educational and professional training, professional adaptation, primary and secondary professionalization, and the stage of professional mastery. It is characterized by professional destruction in the structure of professionogenesis, which leads to changes in the formed structure of activity, negatively affects work productivity and interaction with other participants of this process, as well as the development of the individual himself. The characteristics of the levels of professional destruction of the personality (general professional, special professional, professional-typological destruction and individual deformations) are given. Types of professional and typological destruction of specialists in socio-economic specialties are outlined and their causes are determined. The article suggests ways to prevent the emergence of professional destruction of specialists in socio-economic specialties.*

Key words: *professional self-realization, stages of professional formation, professionalization, professional mastery, professional destruction, professionogenesis, specialists in socio-economic specialties.*

Introduction. Every individual a constant striving for self-improvement. A
throughout his life realizes his existence as clearly expressed desire for self-

© Yashnyk S. V., Prokhorenko Y. S.

development becomes the starting point for the manifestation of a transcendent desire for its realization in active action. The movement forward to self-realization occurs most fully in the chosen professional activity, when the individual fulfills professional duties. The latter, as a dynamic sphere of the individual's existence, as a source of awakening of "potentials" in the specialist, ensures not only their realization, but also the development of newly formed ones, which reveal the fullness of professional self-realization in the highest possible relief.

Analysis of recent research and publications. The question of self-realization as an important component of realization in life in general was dealt with by a large cohort of researchers and scientists, in particular such as: E. Holovakha, O. Kokun, G. Kostyuk, O. Kronyk, D. Leontiev, G. Lozhkin, S. Maksymenko, A. Gewirth. Thus, the best-known modern foreign researcher of the problem, A. Gewirth, interpreted self-fulfillment as the realization of a person's deepest desires or most worthy abilities. He notes that the search for a dignified human life is a search for self-realization.

The tendency to translate one's own capabilities into reality in various spheres of life and at the same time a process based on the transformation of human potential into potentials that take a person beyond the limits of his existing being in those points, sectors, segments of the life world in which the environment corresponds to the capabilities of the individual and signals about it by the emergence of new (value-meaning) dimensions (V. Klochko).

According to S. Maksimenko, although the concept of self-realization is close in meaning to the concepts of self-realization or self-actualization, self-realization is only a moment of self-realization.

Purpose. Goal – to carry out a study of the psychological resources of professional self-realization of future

specialists in socio-economic specialties and to analyze the ways of revealing personal potential, taking into account professional abilities, professional qualifications, and the wide use of professional experience.

Methods. Methods – the method of analysis of sociological, psychological and pedagogical literature is applied; study of dissertation studies; generalization method; selective survey; psychodiagnostic methods of research into the factors of professional self-realization of specialists.

Results. Socio-economic (those that help) (from the Latin society – society) are professions that in the process of activity are based on "person-to-person" communication. A person or a group of people for representatives of socio-economic specialties is not the social environment of the production sphere, but the subject of professional activity. According to this statement, socio-economic professions are associated with the study and explanation of social relations, social development of society, influence on social processes at various levels of social interaction [4]. That is why we consider L. Burkova's definition appropriate: socio-economic professions - "these are professions that solve professional tasks related to social relations in society, the content of which is focused on their development, regulation, research of social laws and trends, preservation, transformation of historically determined and forms of culture and traditions accepted in society at all levels of social interaction ... psychologist, teacher, social pedagogue, social worker, journalist, political scientist, sociologist, legal professions" [1, p. 72].

Before talking about the professional self-realization of specialists in socio-economic specialties, it is worth generally characterizing the process of self-realization - the conscious self-development of a person, in the process of which his potential opportunities in various spheres of life are revealed, the result of which is the constant achievement of personally and socially significant effects, the formation of his own "space of life".

© Yashnyk S. V., Prokhorenko Y. S.

Among the signs of personal self-realization, the following are distinguished: 1) having one's own project (strategy) of life and a firm intention to implement it; 2) the presence of a pronounced need for self-improvement; 3) achievement of set life goals and disclosure of her personal potential; 4) recognition of a person's personal achievements by the social environment; 5) relentlessness – constant setting of new goals in accordance with an adequately defined field of exerting one's own efforts and growing opportunities; 6) the presence of a specific contradictory state, in which, on the one hand, there is a combination of satisfaction with existing life and personal.

Direct professional self-fulfillment is one of the most important forms of life self-fulfillment, characterized by a high level of revealing the personal potential of a specialist in the chosen profession, the development of his abilities, interconnection with the profession, constant demand for his professional qualifications, wide use of his professional experience and achievements by other specialists. Types of professional self-realization include:

- external professional – achievement of significant achievements in various aspects of professional activity;
- intraprofessional – professional self-improvement aimed at increasing professional competence and developing professionally important qualities.

In order to understand the level of professional implementation or implementation in a certain field, you need to be familiar with their indicators. Depending on the type of self-realization, the indicators corresponding to it are distinguished. External professional ones include: achievement of set professional goals; recognition of the specialist's achievements by the professional community; use of professional experience and achievements by other specialists; disclosure of personal potential and abilities in the profession; showed a high level of creativity in professional activity. And to

intraprofessional indicators: the need for professional improvement; availability of a personal professional development project; satisfaction with one's professional achievements; constant setting of new professional goals; formation of one's own "life and professional space".

An important element in the study of professional self-realization are its methods. Having analyzed the works of scientists [2, 5, 7, 8], we can single out four main ways of professional self-realization: self-expression (self-expression and self-presentation), self-determination (awareness of one's desires and capabilities), self-transcendence (going beyond one's own "I" and serving "I » someone or something), self-realization (actualization of one's potential in professional activity).

The above-mentioned structure of ways of professional self-fulfillment, which have a psychological basis, form the corresponding levels, which are similar to the known modes of existence of humanity: ownership, social achievements and service. Accordingly, three levels of professional self-realization are outlined:

1. Adaptive-reproductive – a level that is characterized by the ability to repeat, according to a certain sample provided by a specialist in a certain field, the execution of individual executive acts or following the job description directly. For them, other people are only a way to achieve material benefits and they have a low level of self-realization.

2. Activity-creative – the level at which the specialist has a better idea of the activity and performs its larger elements. A hierarchy is already evident, but it is still quite vague and rather has a situational character. Sometimes this stage is also called the level of implementation of norms in society or social roles.

3. Subject-personal – the level when there is a transition to the idea of professional activity as a holistic education, at this level a complete idea of activity is formed, work brings joy and is a need, not an obligation. A creative approach and a

© *Yashnyk S. V., Prokhorenko Y. S.*

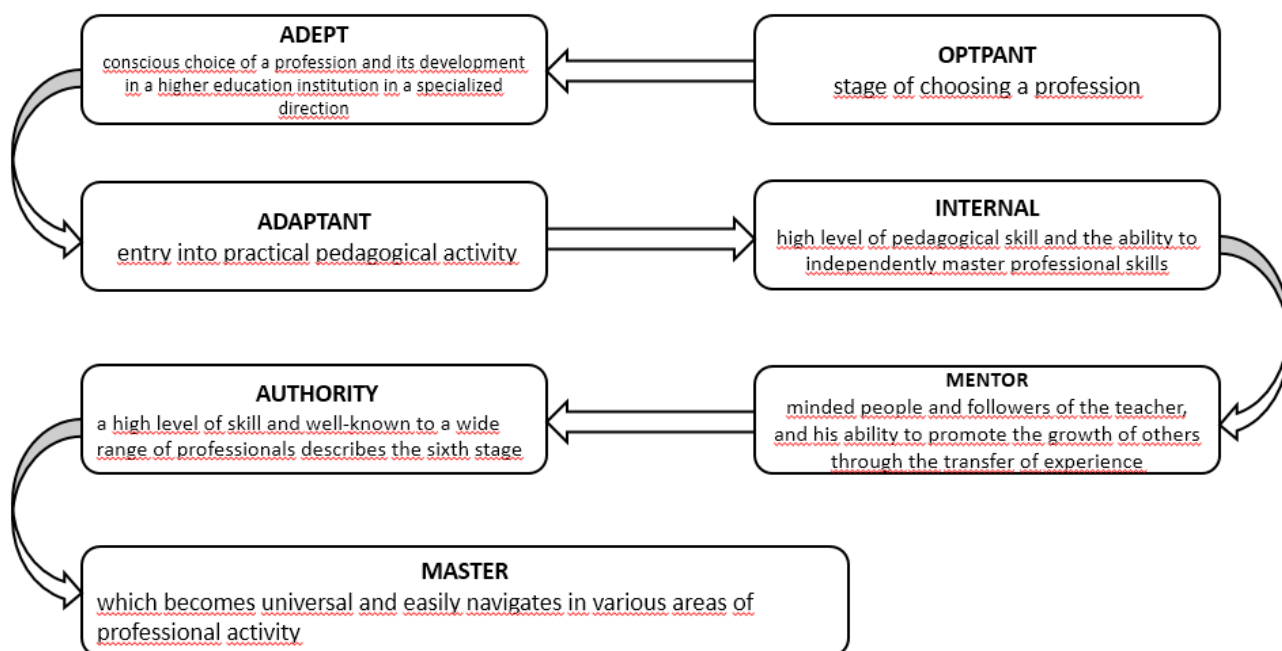
desire to work appear, thinking expands, a person accepts his problems and knows how to make decisions.

In order to successfully form a high level of professional self-realization, it is necessary to possess the personal qualities that determine them. By analyzing the literature, we identified a number of properties that are important for specialists in socio-economic professions. Scientists (E. Holovakha, G. Kostyuk, O. Kronyk, D. Leontiev, G. Lozhkin, S. Maksymenko, etc.) confirm the existence of a relationship between success and the following personal characteristics: conformism / nonconformism, suggestibility, self-control, strong-willed qualities, determination, level of harassment, motivation to achieve, success, flexibility/rigidity, stress resistance, intelligence, features of thinking, ability to learn, ability to reflect.

We also considered the stages of professional self-realization of future

specialists in socio-economic specialties, which is shown in Figure 1.

The first stage is the stage of choosing a profession (optpant); at the second stage, there is a conscious choice of a profession and its development in a higher education institution in a specialized direction (adept); entry into practical pedagogical activity takes place at the third stage (adaptant); the fourth stage is characterized by a high level of pedagogical skill and the ability to independently master professional skills (internal); characteristic of the fifth stage is like-minded people and followers of the teacher, and his ability to promote the growth of others through the transfer of experience (mentor); a high level of skill and well-known to a wide range of professionals describes the sixth stage (authority); the seventh and last stage, which becomes universal and easily navigates in various areas of professional activity (master).

Fig. 1. Stages of professional self-realization

The success of passing all stages of professional self-realization of future specialists in socio-economic professions is influenced by the factors of satisfaction with the professional choice, which is shown in Figure 2.

The following main factors of professional self-fulfillment are a priority for specialists in socio-economic professions:

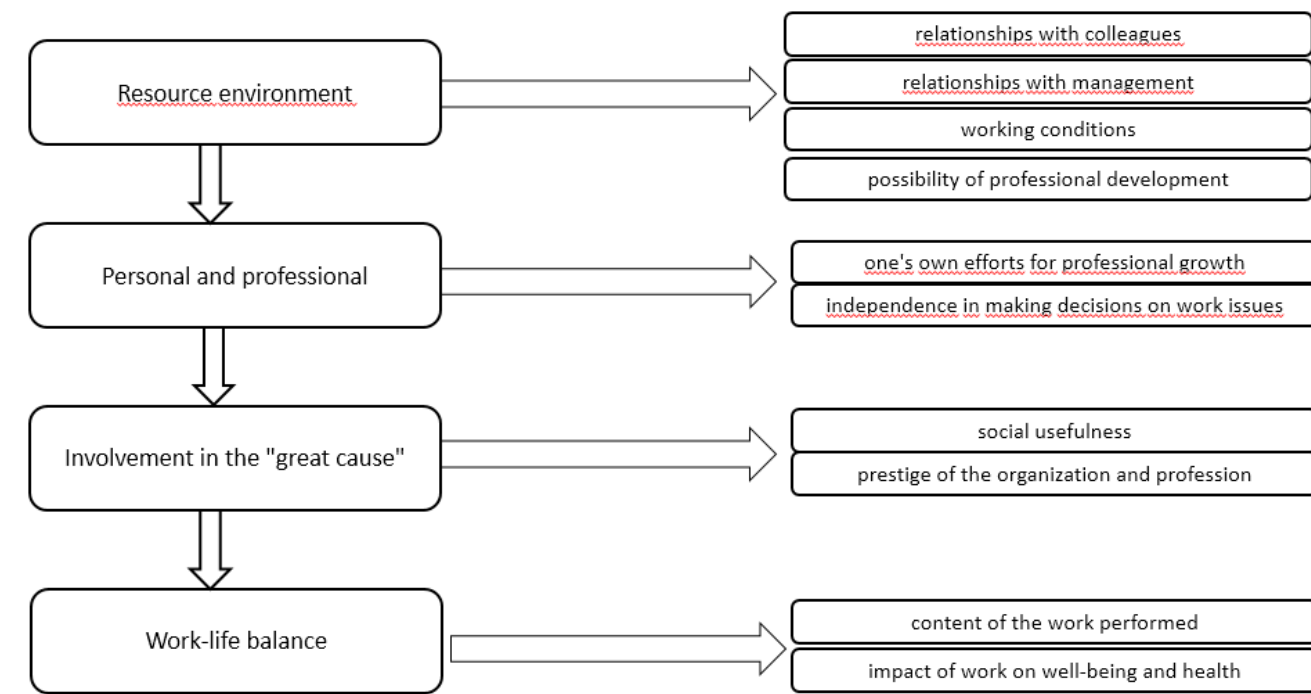
1. Resource environment – it includes relationships with colleagues and management, working conditions and the possibility of professional development.

© Yashnyk S. V., Prokhorenko Y. S.

2. Personal and professional progress – in particular, one's own efforts for professional growth, independence in making decisions on work issues.

3. Involvement in the "great cause" – social usefulness and prestige of the organization and profession.

4. Work-life balance – the content of the work performed and the impact of work on well-being and health.

Fig. 2. Factors of satisfaction with professional choice

In the context of consideration of the topic of professional self-realization, professional destruction in the personality structure of a specialist in socionomic specialties is also an important component. These are gradual changes in the formed personality structure, which negatively affect the success of work and interaction with other participants in this process, as well as the development of the specialist himself, gradually lead to the "distortion" of the psychological model of activity in the form of a violation of already learned ways of acting, the appearance of stereotypes of professional behavior, psychological barriers in the assimilation of new professional technologies, it is most often associated with transitional stages of professional formation, with age crises, physical and nervous exhaustion.

Several levels of professional personality destruction among specialists in

socionomic specialties are singled out [2, 5, 6, 7, 8]. General professional destructions are typical phenomena for employees of a certain profession. For example: for doctors – the syndrome of "pity fatigue" (emotional indifference to the suffering of patients); for law enforcement officers – the syndrome of "antisocial perception" (when everyone is perceived as a potential violator); for managers – the syndrome of "permissiveness" (violation of professional and ethical norms, the desire to manipulate subordinates). Special professional destructions appeared in the process of professional specialization. For example, the investigator has legal suspicion; operative worker – actual aggressiveness; a lawyer has professional dexterity; surgeons have cynicism; nurses have indifference; psychologists have social hypocrisy; teachers have pedagogical conservatism. Professional-typological destruction of the

imposition of individual-psychological characteristics of the personality on the psychological structure of professional activity. As a result, professionally and personally determined complexes appear: distortion of motives of activity, restructuring of value orientations, pessimism, skeptical attitude to innovations, role expansion, lust for power, "position intervention", dominance, indifference). Individual deformations excessive development of certain professionally important qualities, which leads to the emergence of accents: excessive responsibility, hyperactivity, work fanaticism, professional enthusiasm, obsessive pedantry.

It is clear from the above that there is a need to highlight the ways to prevent the appearance of professional destruction both in socio-economic and other professions. According to E. Zeyer, the ways are as follows:

1. Increasing socio-psychological competence and self-competence;
2. Diagnosis of professional deformations and development of individual strategies to overcome them;
3. Attending personal and professional growth trainings;
4. Reflection of professional biography and development of alternative scenarios for further personal and professional growth;
5. Prevention of professional maladaptation of a novice specialist;
6. Mastering techniques, methods of self-regulation of the emotional and

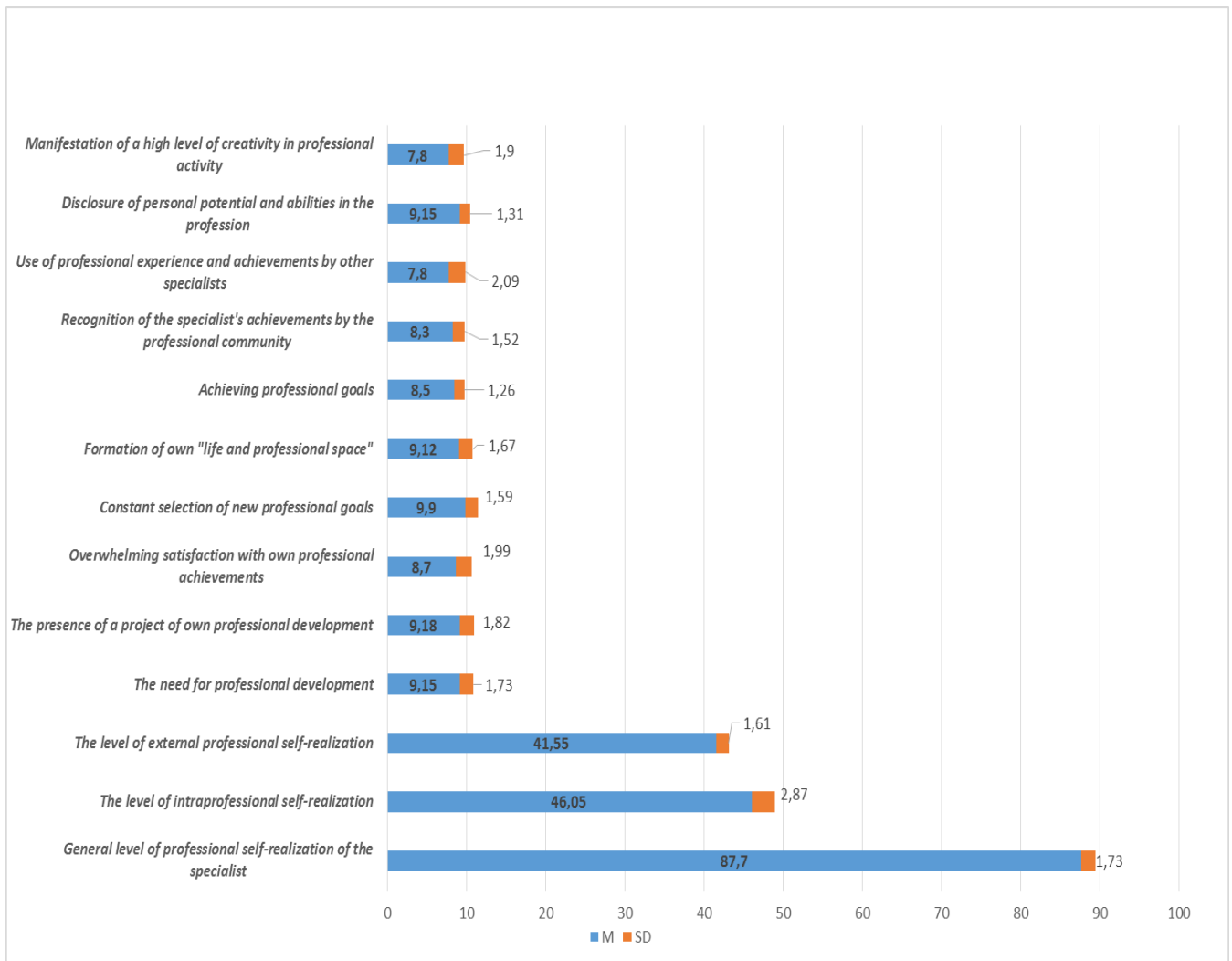
volitional sphere and self-correction of professional deformations;

7. Qualification improvement and transition to a new qualification category or position [3].

There are a number of psychodiagnostic methods for researching pronounced factors of professional self-fulfillment of specialists, among them: Self-actualization test by E. Shostrom - SAT, Questionnaire on professional "burnout" and deformation - MVI "Motivation of professional activity" (methodology by K. Zamfir modified by A. Rean), "Professional motivation" (methodology by K. Zamfir modified by A. Rean), Self-efficacy scale by R. Schwarzer and M. Jerusalem, Methodology "Study of satisfaction with one's profession and work", "Questionnaire of professional self-fulfillment" by O. M. Kokun and others.

We conducted a study using O. Kokun's "Professional Self-Realization Questionnaire", which is designed to determine the general level of a specialist's professional self-affirmation, as well as the level of expression of its individual components. Students of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine, studying at the Humanities and Pedagogical Faculty, participated in the study. The total number of respondents is 176.

The results of the study of the peculiarities of professional self-realization of future specialists in socio-economic professions are shown in diagram 1.

Diagram 1. Professional self-realization of future specialists in sociomic professions

According to the results of the study, the general level of professional self-realization among students studying sociomic specialties, which is 87.7 ± 1.73 points, taking into account the confidence intervals, proves that this indicator can be attributed to the "above average" level. In our opinion, this is evidence that future specialists in sociomic professions have a need for systematic professional improvement and a plan for their own professional development. Since the average and above-average levels of general professional self-fulfillment are typical for most of the subjects, the obtained results indicate a fairly high level of professional self-fulfillment of this sample.

Conclusions and perspectives.

Professional self-realization of representatives of the sociomic profession has its own characteristics. This issue was studied E. Holovakha, O. Kokun, H. Kostyuk, O. Kronyk, D. Leontiev, H. Lozhkin, S. Maksymenko, A. Gewirth, and others were engaged in the study of this issue. Scientists emphasize that the specifics of self-realization of an individual are determined by personal and subjective properties. Also, a significant part of them are interconnected and mutually conditioning and can affect the formal dynamic and content characteristics of self-realization. Changes in the cognitive and emotional-volitional spheres – this is how one can characterize professional

destruction in the personality structure of a specialist in socio-economic specialties.

We note the need to investigate this issue in the future, in order to acquaint future specialists with the features of their self-realization, its stages, components, levels and possible destructions, as well as ways to prevent these destructions.

Our research showed that the general level of professional self-realization of our respondents can be classified as average, which raises the question of improving the forms and methods of its improvement.

We see the prospects for further research in the discovery of ways to prevent the appearance of professional destruction among specialists in socio-economic professions.

References

1. Burkova L. V. (2010). Vyznachennya klasu sotsionomichnykh profesiiv. *Praktychna psykholohiya ta sotsial'na robota*. № 7. S. 68-73.

2. Homonyuk V. O. (2011). Osoblyvosti profilaktyky vynyknennya u kerivnykiv profesiynykh deformatsiy. *Materialy VII Miedzynarodowej naukowipraktycznej konferencji: «Dynamika naukowych badan – 2011»*. Volume 13. *Psychologia i sociologia. Politologija. Przemysl: «Nauka i studia»*. S. 25-29.

3. Zeer É. F. (2005). *Psykholohyya professyy: uchebn. posobyе*. Yzd. 3-e, pererab. y dop. M.: Akademicheskyy Proekt. Fond «Myr», 336 s.

4. Korchova O. M. (2013). Rytorychna kompetentnist' yak skladnyk profesiynoyi pidhotovky sotsial'nykh pedahohiv. *Visnyk Hlukhivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka*. (Seriya: Pedahohichni nauky). Vyp. 22. S. 23-28.

5. Psykhofiziologichne zabezpechennya profesiynoho samozdiysnennya fakhivtsya v umovakh sotsial'no-ekonomichnykh peretvoren': monohrafiya. (2018). O. M. Kokun,

V .V. Klymenko, O. M. Korniyaka [ta in.]; za red. O.M. Kokuna. K.: Instytut psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy. 298 s.

6. Yashnyk S. V. (2014). Andragogic competence of the leader as a factor in the development of a self-learning organization. *Science and modernity: a collection of materials of the 21st international conference. scientific and practical conf.* (Novosibirsk, April 24, 2014). Novosibirsk: Izdatelstvo CRNS, P. 117-122.

7. Yashnyk S. V. (2011). Axiological rethinking of the modern educational space. *Scientific Bulletin of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine*. Kyiv, Vol. 159. Part 4. P. 266-272.

8. Gewirth A. (2009). *Self-Fulfillment*. Princeton, NJ.: Princeton University Press. 235 p.

Список використаних джерел

1. Буркова Л. В. Визначення класу соціономічних професій. *Практична психологія та соціальна робота*. № 7. 2010. С. 68-73.

2. Гомонюк В. О. Особливості профілактики виникнення у керівників професійних деформацій. *Materialy VII Miedzynarodowej naukowipraktycznej konferencji: «Dynamika naukowych badan – 2011»*. Volume 13. *Psychologia i sociologia. Politologija. Przemysl: «Nauka i studia»*, 2011. С. 25-29.

3. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учебн. пособие. Изд. 3-е, перераб. и доп. М.: Академический Проект, Фонд «Мир», 2005. 336 с.

4. Корчова О. М. Риторична компетентність як складник професійної підготовки соціальних педагогів. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. (Серія: Педагогічні науки). 2013. Вип. 22. С. 23-28.

5. Психологічне забезпечення професійного самоздійснення фахівця в умовах соціально-економічних перетворень: монографія / О. М. Кокун,

© Yashnyk S. V., Prokhorenko Y. S.

В. В. Клименко, О.М. Корніяка [та ін.]; за ред. О. М. Кокуна. К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 298 с.

6. Яшник С. В. Андрагогическая компетентность руководителя как фактор развития самообучающейся организации. Наука и современность: сборник материалов XXIX междунар. науч.-практ. конф. (Новосибирск, 24 апреля 2014 г.). Новосибирск: Издательство ЦРНС, 2014. С. 117-122.

7. Яшник С. В. Аксиологічне переосмислення сучасного освітнього простору. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Київ, 2011. Вип. 159. Ч. 4. С. 266-272.

8. Gewirth A. Self-Fulfillment. Princeton, NJ.: Princeton University Press, 2009. 235 p.

ПСИХОЛОГІЧНІ РЕСУРСИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОЗДІЙСНЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Яшник С. В., Прохоренко Я. С.

Анотація. У статті розглядається питання психологічних ресурсів професійного самоздійснення майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей. Зазначається, що професійне самоздійснення є формою життєвого самоздійснення, яке характеризується високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця у обраній професії, розвитком його здібностей, професійною кваліфікацією, широким використанням професійного досвіду. Виділені види професійного самоздійснення (зовнішньо-професійне та внутрішньо-професійне). Окреслені ознаки особистісного самоздійснення: наявність власного проекту (стратегії) життя та твердого наміру його реалізації; потреба у самовдосконаленні; досягнення поставлених життєвих цілей та розкриття її особистісного потенціалу; визнання особистісних досягнень людини соціальним оточенням; постійна постановка нових цілей. До показники професійного самоздійснення віднесені: зовнішньо-професійні та внутрішньо-професійні. Окреслено способи професійного самоздійснення такі як самовираження, самовизначення, самореалізація, самотрансценденція. У статті визначено структурні елементи професійного самоздійснення особистості: організаційний, діяльнісно-творчий, суб'єктно-особистісний, результативно-професійний. Сформульовано узагальнені показники і критерії професійного самоздійснення майбутніх фахівців соціономічних спеціальностей, а також охарактеризовано рівні професійного самоздійснення: адаптаційно-репродуктивний, діяльнісно-творчий, суб'єктно-особистісний. Виокремлено особистісні властивості, які детермінують успішність професійного самоздійснення. Підтверджується наявність взаємозв'язку особистісних характеристик з успішністю професійного самоздійснення. Висловлюється думка, що самоздійснення особистості відбувається упродовж усіх етапів професійного становлення: оптація, навчально-професійна підготовка, професійна адаптація, первинна та вторинна професіоналізація й етап професійної майстерності. Характеризується професійна деструкція в структурі професіогенезу, що призводять до змін сформованої структури діяльності, негативно позначаються на продуктивності праці та взаємодії з іншими учасниками цього процесу, а також на розвитку самої особистості. Дається характеристика рівнів професійних деструкцій особистості (загальнопрофесійні, спеціальні професійні, професійно-типологічні деструкції та індивідуальні деформації). Окреслюються види професійно-типологічних деструкцій фахівців соціономічних спеціальностей та визначаються їх причини. У статті пропонуються шляхи запобігання появу професійних деструкцій фахівців соціономічних спеціальностей.

© Yashnyk S. V., Prokhorenko Y. S.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

Ключові слова: професійне самоздійснення, етапи професійного становлення, професіоналізація, професійна майстерність, професійна деструкція, професіогенез, фахівці соціономічних спеціальностей.

DOI: 10.31548/hspedagog13(4).2022.161-167

UDC 130(091):316.286/.473

DIALECTIC OF RATIONAL-IRRATIONAL IN IRONIC DISCOURSE

LAUTA O. D., PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and International Communication at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine,

E-mail: elena.lauta@gmail.com

GEIKO S. M., PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and International Communication at the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

E-mail: svt.geyko@gmail.com

Abstract. *Analyzing the phenomenological philosophy of culture, in particular, the concepts of such modern phenomenologists as E. Husserl, P. Ricker, B. Waldenfels, we find that the condition for the existence and development of cultural worlds is their otherness.*

Key words: *irony, modernism, postmodernism, cultural universals, rationalism, irrationalism, dialectics.*

Introduction. Philosophical study of the concept of «irony» is conditioned by the transformation of the cultural paradigm that occurs at the turn of the millennium. The problem of understanding the new cultural content leads to a rethinking of the original universals of culture, which are concentrated in the theoretical-rationalist schemes of their understanding. The central philosophical concepts open new angles of the socio-cultural existence of a person and draw the attention of researchers to terms that previously occupied a marginal position in classical philosophy. Therefore, the concept of «irony» needs careful study in the context of the modern transformation of cultural paradigms.

The concept of «irony» exists in various cultural and philosophical contexts (starting from Socrates, Aristotle and up to Postmodernism), but there is no comprehensive history of its study. Each epoch brought its own nuances to the content of this universality, but it could not claim a leading role in any system of categories. Therefore, this concept has not received a final definition in any of the philosophical systems, and the prospects for its development and study remain open.

All of the above determines the indirect nature of the concept of «irony» and

its openness to related concepts, as well as ensures the duration of the integration of this concept into a single philosophical and cultural context. Therefore, irony can be defined as a universality of a certain cultural paradigm, the content of which is revealed only in the dynamics of philosophical discourse.

Analysis of recent researches and publications. The volume of literature on the chosen topic is quite significant. It covers the works of V. Asmus, N. Berkovsky, V. Windelband, A. Gulyga, O. Losev, V. Pivoev, V. Pigulevsky, A. Solovyov, F. Stepun, V. Shestakov, devoted to the study of the historical and cultural context of the concept «irony».

The problematization of irony in philosophical thought takes place under the conditions of overcoming the classical ideal of rationality. A corresponding role is played by the criticism of rationalist philosophy, which is presented in the works of T. Adorno, K. Popper, and M. Horkheimer. The non-classical definition of irony in the philosophy of Modernism is formed thanks to the works of L. Wittgenstein, F. Nietzsche, H. Ortega-y-Gasset and T. Mann.

In the postmodern style of philosophizing, irony becomes a fundamental uni-

© *Lauta O. D., Geiko S. M*

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

versal that structures the sociocultural landscape and extrapolates its properties to other forms of culture. In Western literature, these contours are represented by a number of concepts: «ironic code» by R. Barth, «pastiche as white irony» by F. Jamieson, «liberal ironism» by R. Rorty, «irony is a metalanguage game» by U. Eco, etc.

The topic of irony is considered in the context of a change in the cultural paradigm by philosophers of the 20th century such as V. Benjamin, A. Gurevich, Y. Lotman, and M. Foucault. These researchers from different positions record the transformation of the ironic scheme depending on a certain historical type of culture.

Recognition of the role of irony in the formation of the philosophy of history can be traced in the works of J. B. Vico, H. Hegel, and K. Marx.

The nature of the understanding of irony and its connection with such problems of modern philosophy as language, play, tradition, narrative, carnival are expanded by the works of M. Bakhtin, G. Gadamer, J. Geisinga, P. Ricoeur, and E. Fink.

The aesthetic dimension of irony and its connection with other categories of aesthetics is revealed in the works of Yu. Borev, V. Vanslov, V. Propp, I. Slavov, and E. Yakovlev.

Philosophical classifications of varieties of irony were created by I. Pasi, V. Pivoev, O. Potebnaya, and R. Yanke.

Methods. complex of cognitive methods, in particular, scientific methods of historical and cultural research, critical analysis of cultural, historical, literary sources, specific historical analysis and interdisciplinary synthesis, induction and deduction, semantic-semiotic, hermeneutic and comparative methods will serve as the methodological basis of the cultural reflection of this phenomenon. Of the concrete scientific methods, problem-chronological and system-structural methods were used, as well as the method of socio-phenomenological analysis.

Results. The concept of «irony» is polysemantic, but different variants of its interpretation assume certain constants. The

etymological reference to deception does not reveal the meaning of irony, since the latter is not only the concealment of the truth. The content of the studied concept captures the transition from appearance to hidden meaning, and, therefore, the contrariety of nature is a defining characteristic of irony, which reveals the gap between ideal and reality, existing and proper, object and its concept, sensual and rational. Therefore, the aesthetic dimension of irony is the most obvious.

In the field of everyday communication, irony is usually used in an extremely condensed, reduced form. Often, light irony is present only in the intonations, facial expressions, and gestures of people talking. This is due to the fact that irony is aimed at destroying the logic of everyday life, depriving the unambiguity of cause-and-effect relationships. Marginal forms of existence in everyday life do not exhaust the existing existence of irony in culture, and in order to more fully and comprehensively investigate it, it is necessary to consider irony as a relation, a procedurality in various cultural forms, where it is used consciously and even acquires methodological significance. This indicates that reflexivity is an attributive feature of irony. In this sense, irony always tends to turn into ironism - a concept (not only theoretical, but also vital) that denies the natural instruction of a direct attitude to the world and turns irony into a methodological principle.

Irony implicitly contains the idea of the existence of the Other, even the Stranger, but does not insist on its destruction, assimilation. It is not surprising that ironism usually chooses the form of dialogue for its own implementation (Socrates, Plato, N. Kuzanskyi). It destroys the constancy of the subject-object opposition, defining for classical rationalism, and replaces it with a subject-subject relation. That is, within the philosophy of identity, irony legitimizes the existence of the other, even as a subject in the «I-Thou» relationship, although here, of course, there is a dominant superiority

when evaluating this other. Therefore, axiologicality is always an integral component of an ironic attitude to the world.

Irony is not only a means of fighting against the rough in life, but also a way of spiritual self-development of the individual (E. Yakovlev). Subjectively, irony is revealed as a sign of developed self-awareness, objectively - it is an indicator of the limitations of those historical forces that, acting on the principle of opposites, return to the past, not realizing a promising trend.

Therefore, irony is an existential aspect of human existence, which, according to a certain finite expression, indicates the possibility of disclosure, further formation. This function reveals its place among related concepts of cultural studies (game, symbol, carnival, cynicism) and aesthetics (tragic, comic, wit, pun, parody, satire). It is a tool of «reevaluation of values» (F. Nietzsche), and therefore a component of the procedure of transformation of historical types of culture. In their genesis, historical styles of philosophizing correlate with the corresponding types of ironism.

Irony arises as one of the first ways of human reflection, which does not yet reach the logical level, but has the character of a transition from the sensual to the rational. Therefore, the aesthetic projection of irony is the most obvious. Hence the artistic search of Antiquity (Aristophanes), not only in comedy, but also in tragedy, which testifies to the contrary nature of ironism, which from the beginning combines the serious and the funny.

The philosophical meaning of irony is first formed in the dialogues of Socrates, who established the sophistic turn from natural philosophy to man as a central problem in ancient Greek philosophy. He uses it as a technique for discovering the truth. The term «Socratic irony», which is already found in Plato, becomes a sign that demonstrates the gap between appearance and essence, disgust and understanding, a strategy aimed at rationalizing the world. The epistemologicalization of the problem of irony continues in the texts of Plato and Xenophon, where the latter itself already

becomes the subject of conscious analysis, and not just a creative movement of cognitive strategy.

Not only the philosophical work of Socrates, but also his whole life (both the style of behavior and the epilogue of his life's path) prompted the study of irony. This leads to the expansion of its subject matter in ancient philosophy, where it is interpreted in the ethical plane (a feature of the greatness of the soul, «the opposite of boasting» (Aristotle), or «pacification of other people's passions» (Theophrastus), or as «a figure that is understood differently than itself reveals itself» (Quintilian)).

The heuristic potential of Socratic irony was so great that it repeatedly became the subject of philosophical analysis (H. Hegel, S. Kierkegaard, O. Losev, P. Haydenko), but not during the Middle Ages or the Renaissance, since the former is permeated with the pathos of divine worship, and the second is an apology for humanism. In these periods, irony again becomes only an aesthetic means capable of enlivening the form («Praise of Stupidity» by E. Rotterdamsky, instruction of the scholastics by the «simpleton» by N. Kuzanskyi) of the philosophical text, but not its content. Only the artistic works of J. Boccaccio, S. Koster, and F. Rabelais demonstrate the steadfastness of the phenomenon of irony, which in those harsh times was nourished by the «popular culture of laughter» (M. Bakhtin), which challenges the «silent majority» (A. Gurevich).

New European philosophy in the process of «great reproduction of sciences» and the creation of a «new organon» again does not turn to irony, since the criticism of scholastic methods of substantiation of truth does not extend to the pathos and seriousness of the intentions of classical rationalism. In the pursuit of a comprehensive rationalization of the world, logocentrism loses the connection between truth and its ontological roots. Therefore, the transition from the sensual to the rational cannot be the work of an ironist, but is explained either as a divine miracle in the solution of a psychophysical problem by R. Descartes, or as

a «pre-established harmony» by H. Leibniz. Only in J. Vico's philosophy of history, irony is interpreted as «a trope that by the power of reflection puts on a mask of truth» and is a sign of a certain stage of human history. The historical approach to the understanding of irony is thoroughly developed in the theory of romanticism.

Romanticism as «aesthetic metaphysics» (H. Gadamer) rejects the desire of logocentrism to rationalize all dimensions of human existence to the extreme and considers the mind's desire to go beyond experience. In contrast to this, romantic irony, starting from the Fichteian thesis about the absolute subject, becomes «infinite negativity» and the principle of «transcendental buffo» for F. Schlegel. The founder of Yen romanticism writes: «In irony, everything must be a joke and everything - serious, everything simple sincere and everything deeply pretended. It contains and evokes in us the feeling of an insurmountable contradiction between the unconditional and the conditioned, the feeling of the impossibility and necessity of the completeness of the expression. It is the freest of all freedoms, because thanks to it a person is able to rise above himself, and at the same time any pattern is characteristic of it, since it is unconditional and necessary. It must be taken as a good sign that the harmonious clowns do not know how to deal with this constant self-parody, when it is necessary to alternately believe, then disbelieve, until the head spins; to take a joke seriously, and to take something serious as a joke» [5, 190].

Irony in the romantic transformation of rationalism becomes a tool for denying all authorities and traditions, both ancient and classical, and a reflective distance that allows the romantic to immerse himself in history or art, but does not allow him to make a final choice. Irony elevates the artist above his creation, but, on the other hand, causes the «tragedy of aestheticism» (P. Haydenko) and, ultimately, romanticism in general (F. Stepun).

The negative consequences of the ironic's eccentric stance have been subjected to rationalist and existential criticism.

The first considered irony as an extreme form of subjectivity in its superficial understanding (H. Hegel), the second - as a form of expression of contradiction with reality (S. Kierkegaard), and not a solution to this opposition, as the romantics believed. These strategies of criticism, which are opposite in content, are united by the fact that although they pay tribute to the «negative infinity» of the subject (it is the «decisive instance in matters of truth, right, duty» even for the author of «Phenomenology of the Spirit»), they leave irony at the lower stages of the development of the spirit: H. Hegel - art as the starting point of the Absolute Idea, S. Kierkegaard - the aesthetic stage of man's path to God. Existential criticism differs from rationalistic criticism in that it translates irony from the position of consciousness into a way of human existence, which opens up the possibilities of a non-classical understanding of irony.

In the era of classical rationalism, reason was a universal cultural obviousness (N. Avtonomova), but it loses its authority during the era of Modernism, which causes a transformation of the world picture. Now it is interpreted not as a centralized system, always identical to itself, but as a changing flow of life, a mobile structure that changes the rules of its behavior depending on the context. With this understanding, irony becomes a means of destroying stable metaphysical systems, a tool that is not logical, rational, but rather aesthetic in nature. It creates and fills the distance from the logocentric instructions of classical rationalism to the absurdity of the interaction of atomic facts.

In the classical style of philosophizing, irony pointed to something hidden, to the gap between ideal and reality, object and concept, while the non-classical approach exposes the hidden, lays everything bare, helps to delve into the unmediated with the mind of being, carries out a «life rush». L. Wittgenstein claims to know not «true knowledge», but «true concreteness», irony should not interfere with the rules of language functioning, but should represent them.

© *Lauta O. D., Geiko S. M*

H. Ortega-y-Gasset points to the emergence of Don Juan's «impertinent irony», which reveals the «norm of the fullness of life». In this interpretation, Don Juan acts as a knight of life, vitality and its spontaneous manifestations. «He can submit only to such ethics, which would have the fullness of life as the first norm. But this must yield power to the vital mind» [4, 346].

T. Mann opposes the «irony of the heart» to reason, which bypasses romantic subjectivism and reproduces the «humanistic integrity of man». He deliberately contrasts this understanding of irony with romantic arbitrariness and romantic subjectivity. «I invest in it» writes T. Mann about the concept of irony, «a broader and higher meaning than the one communicated to it by romantic subjectivism». Due to its inherent ease, this content is almost limitless, because it is the content and meaning of art itself, - perception, and because of this, negation of everything; clear as the sun, a joyful look that covers the whole, and is the look of art, in other words, a look from the height of freedom, calm and objectivity, not obscured by any moralization» [3, 277].

Postmodernism, in the section of our study, is defined as the rejection of any «metanarratives» (J. F. Lyotard), the neutralization of all values (P. Kozlovskiy). Postmodern rethinks the relationship to the classics that prevailed during the era of Modernism: it is not classic and not absolutely negative, but free, ironic (G. Gadamer, R. Rorty). The fundamental difference between Modernism and Postmodernism lies in the radical rejection of exclusivity, which the former still claimed.

Therefore, if in Modernism irony denied the authority of reason from the standpoint of human existence, «norms of the fullness of life» (H. Ortega-y-Gasset), then in Postmodernism irony approaches «pastiche» (F. Jamieson) - it does not legitimize any norm, but therefore, it is not an instrument of deviation. In a society of «excess of meanings» and «deficit of authorities» (J. Baudrillard), irony is currently not a means of rising above reality with the help of reflexive (classical ideal of rationality) or

aesthetic (romanticism or Modernism) efforts, but a way of avoiding any certainty, the denial of the absolutization of any norm (rational or irrational) becomes a representation of the fundamental, even methodological anomie of the social and spiritual.

Ukrainian philosophers V. Lukyants and O. Sobol define postmodern irony as «a way by which postmodern thinkers seek to liberate philosophy from claims to self-justification. This is the answer of postmodernists to the question: can the «final dictionary» have a final justification? They are convinced that any final justification of the «final dictionary» will inevitably turn out to be no more meaningful than the justification of the narcotic action of opium in that it makes people sleep thanks to its soporific power» [1, 309].

According to another Ukrainian thinker N. Khamitov, irony plays a key role in the culture of Postmodernism. He defines Postmodernism as a culture that translates pathos into irony. It is irony that becomes the pathos of Postmodernism. The philosopher interprets irony as a person's ability to comically perceive pathos in one's own or someone else's life strategy. It opposes pathos as being blinded by one's own or someone else's ideas and virtues. «Irony», writes N. Khamitov, «emerges as an important component of cultural activity, allowing a more critical perception of the possibilities of the individual and the community». Destroying the space of pathos, irony creates a new, more open reality, however, becoming pathos itself, it leads to the destruction of creative abilities and to self-destruction. Therefore, self-irony arises not only as a result of limiting one's own pathos, but also one's own irony. So, we can talk about the harmony of irony and pathos» [2, 80].

Conclusion. Therefore, the concept of «irony» does not lose its meaning in postmodern philosophy. The phenomenon of irony acquires a special status, founded on the idea of the impossibility of neither originality in the ontological sense nor originality in the creative sense. In Postmodernism, irony becomes a fundamental universal that structures the sociocultural landscape

© *Lauta O. D., Geiko S. M*

and extrapolates its properties to other forms of culture («ironic code» in R. Barthes, «the only spiritual form of the modern world» in J. Baudrillard, «pastiche as white irony» in F. Jamison, «liberal ironism» by R. Rorty, «irony is a metalanguage game» by U. Eco).

We see that somewhat new types of understanding of irony are reflected in modern philosophy. At the end of the second millennium, the figure of irony becomes a sign of the times. True irony is the one within which the relativity of language and discourse is determined and communication in another language and interaction with another discourse is possible, which in a situation of permanent catastrophism and unreliability gives society hope for the best.

Список використаних джерел

1. Лук'янець В. С., Соболев О. М. Філософський постмодерн. – К.: Абрис, 2018. – 352 с.
2. Манн Т. Мистецтво роману // Манн Т. Зібрання творів: В 10 т. – К.: Наукова думка. – Т. 10. – 2005. С. 272-287.
3. Ортега-і-Гассет Х. Тема нашої доби // Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори:

Пер. з іспан. – К.: Основи, 2004. – С. 315-369.

4. Хамітов Н. Іронія // Хамітов Н., Крилова С. Філософський словник. Людина і світ. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2016. – С. 79-80.

5. Шлегель Ф. Із «Лікейських фрагментів» // Мислителі німецького романтизму. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2013. – С. 189-192.

References

1. Luk"yanets' V., Sobol' O. (2018) Filosofs'kyy postmodern. [Philosophical postmodernism]. – S. 352.
2. Mann T. (2005). Mystetstvo romana. [Art of the novel]. – S. 272-287.
3. Ortega-i-Gasset K. H. (2004). Tema nashoyi doby. [Topic of our time]. – S. 315-369.
4. Khamitov N. (2016). Ironiya. [Irony]. – S. 79-80.
5. Shlehel' F. (2013). Iz «Likeys'kykh frahmentiv». [Lycaean Fragments]. – S. 189-192.

ДІАЛЕКТИКА РАЦІОНАЛЬНОГО ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОГО У ІРОНІЧНОМУ ДИСКУРСІ Лаута О. Д., Гейко С. М.

Анотація. *Поняття «іронія» існує в різних культурних та філософських контекстах (починаючи від Сократа, Арістотеля і до Постмодернізму), але немає наскрізної історії його вивчення. Кожна епоха привносила свої нюанси в зміст цієї універсалиї, але в жодній системі категорій воно не могло претендувати на провідну роль. Тому остаточного визначення це поняття не набуло в жодній з філософських систем, а перспективи його розвитку та вивчення залишаються відкритими. Все зазначене вище зумовлює опосередкованість характеру поняття «іронія» та його відкритість щодо суміжних понять, а також забезпечує тривалість інтеграції даного поняття в єдиний філософсько-культурологічний контекст. Отже, можна визначити іронію як універсалию певної культурної парадигми, зміст якої розкривається лише в динаміці філософського дискурсу. Обсяг літератури за обраною темою є досить значним. Він охоплює праці В. Асмуса, Н. Берковського, В. Віндельбанда, А. Гулиги, О. Лосева, В. Півоєва, В. Пігулевського, А. Соловйова, Ф. Степуна, В. Шестакова, присвячені дослідженню історико-культурного контексту поняття «іронія». Проблематизація іронії у філософській думці відбувається за умов подолання класичного ідеалу раціональності. Так, у класичному стилі філософування іронія вказувала на щось приховане, на розрив ідеалу та дійсності, предмета та поняття, тоді як некласичний підхід викриває приховане, все оголює, допомагає заглибитися розумом буття у неопосередковане, здій-*

снює «життєвий порив». Некласичне визначення іронії у філософії Модернізму формується завдяки роботам Л. Вітмгенштайна, Ф. Ніцше, Х. Ортеґу-і-Гассета та Т. Манна. У постмодерністському стилі філософування іронія стає фундаментальною універсалиєю, яка структурує соціокультурний ландшафт і екстраполює свої властивості на інші форми культури. Якщо у Модернізмі іронія заперечувала авторитет розуму з позиції існування людини, «норми повноти життя», то у Постмодернізмі іронія наближається до «пастиша» – не легітимізує жодної норми, а отже, і не є інструментом девіації. У сучасному суспільстві іронія наразі стає не засобом піднесення над дійсністю за допомогою рефлексивних (класичний ідеал раціональності) чи естетичних (романтизм або Модернізм) зусиль, а є способом уникнення будь-якої визначеності, заперечення абсолютизації будь-якої норми (раціональної чи ірраціональної), стає репрезентацією принципової, навіть методологічної аномії соціального та духовного. У західній літературі ці контури представлені низкою концепцій: «іронічний код» Р. Барта, «пастиш як біла іронія» Ф. Джеймсона, «ліберальний іронізм» Р. Рорті, «іронія – метамовна гра» У. Еко тощо. Тема іронії розглядається у контексті зміни культурної парадигми такими філософами ХХ століття як В. Бен'ямін, А. Гуревич, Ю. Лотман, М. Фуко. Ці дослідники з різних позицій фіксують трансформацію іронічної схеми в залежності від певного історичного типу культури. Визнання ролі іронії у формуванні філософії історії простежується у творчості Дж. Віко, Г. Гегеля, К. Маркса. Природу розуміння іронії та її зв'язок з такими проблемами сучасної філософії як мова, гра, традиція, наративність, карнавал розширюють праці М. Бахтіна, Г. Гадамера, Й. Гейзінґи, П. Ріквора, Е. Фінка. Естетичний вимір іронії та її зв'язок з іншими категоріями естетики розкривається у роботах Ю. Борєва, В. Ванслова, В. Проппа, І. Славова, Е. Яковлева. Філософські класифікації різновидів іронії створювалися І. Пасі, В. Півоевим, О. Потєбнею, Р. Янке. Отже, поняття «іронія» не втрачає свого значення в постсучасній філософії. Феномен іронії набуває особливого статусу, фундованого ідеєю неможливості ні первозданності в онтологічному, ні оригінальності у творчому смислах. Ми бачимо, що в сучасній філософії дістають відображення дещо нові типи розуміння іронії. Наприкінці другого тисячоліття, фігура іронії стає знаменням часу. Істинна іронія – та, в межах якої визначається відносність мови та дискурсу й можлива комунікація в іншу мову та взаємодія з іншим дискурсом, що в ситуації перманентного катастрофізму та ненадійності дає суспільству надію на краще.

Ключові слова: іронія, модернізм, постмодернізм, універсалії культури, раціоналізм, ірраціоналізм, діалектика.

ФІЛОСОФІЯ

DOI: 10.31548/hspedagog13(4).2022.133-139

УДК 316.6:504:130.1:578.834

НОМО NOVUS: ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ АСПЕКТИ ІСНУВАННЯ В ЛЕЩАТАХ КОРОНАВІРУСУ

ВАКУЛИК І. І., кандидат філологічних наук,

доцент кафедри журналістики та мовної комунікації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: vakulyk@ukr.net

ORCID 0000-0002-4812-7719

Анотація. Гіпотеза нашого дослідження полягала в тому, щоб з'ясувати, наскільки сильною виявилася динаміка впливу Covid-19 на формування ментальних структур, на ціннісні орієнтації, світогляд, життєвий досвід сучасної людини. У дослідженні використовувався метод експлікації з метою розкриття нового поняття, яке стрімко вторглося до розміреного життя більшості людей на планеті. Картина навколишнього світу – це наші переживання, наші думки, наші мрії, які трансформуються в картину-образ, яку ми здебільшого сприймаємо, а потім наслідуюмо, також моделюємо цю картину і прогнозуємо етапи її вдосконалення, і, нарешті, трансформуємо, підкоряючи власним бажанням. Це складний динамічний процес смислів, які набувають універсальності. Сучасний стан світу цінностей у світі є надто неоднозначним і суперечливим. Його часто характеризують дуже ємним поняттям «криза», забуваючи, що це один із найпростіших способів втечі від труднощів. Наші ідеї, напрацювання, думки – це лише інструменти, за допомогою яких буде написана картина «Вихід», яку покажуть всьому світові кращі уми людства під прикриттям дій Вищого Розуму. Ми намагаємося відповісти на питання «Яким було людство в максимальному діапазоні і наскільки воно змінилося у власному мінімальному діапазоні?», «Наскільки корисно можна використати несподівано подарований час?», «Як відбився еволюційний вектор розвитку людства на нинішньому поколінні в умовах розгулу коронавірусу?». Розглянуто процес комунікації, який закарбований у генетичній пам'яті українського народу, крізь призму формування естетичних смаків. Також проаналізовано типові типи поведінки сучасної людини та по-новому подано прочитання *homo habilis*, *homo ergaster*, *homo erectus*, *homo novus*, які мотивуються максимізацією власного часу та ступенем витривалості в інформаційному потоці позитивної чи негативної інформації, пов'язаної з Covid-19. Визначено найбільш типові цінності, які необхідно розвивати та підтримувати в сім'ї на даному етапі ізоляції.

Ключові слова: Covid-19, ментальні структури, універсальні смисли, картина світу, родина, *homo habilis*, *homo ergaster*, *homo erectus*, *homo novus*.

Актуальність (Introduction). Світ знахабнів. Став жорстоким і згубним. З інформаційних колонок, розташованих на сайтах в Інтернеті, колишніх блакитних екранів, зі шпальт преси, стаціонарних радіоточок і мобільних радіоприймачів дедалі частіше почала з'являтися нав'язливі ідеї різного ґатунку, які затьмарюють

свідомість і розум, роблять підміну багатьох понять. Відтак поступово почала втрачатися взаємоповага у соціально дозволених межах існування *homo sapiens* – від парламентарів, представників вищої влади, до звичайного школяра третього класу, який чинить самосуд по від-

© Вакулик І. І.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

ношенню до своїх однолітків чи знущається над вчителем іноземної мови; дедалі частіше почала з'являтися інформація про терористичні угруповання світового масштабу чи, наприклад, насильницькі дії окремих представників сильної статі представників по відношенню до жінки.

Водночас реалії життя сконцентрувалися на іншому полюсі. Заклики на зразок «навчитись заробляти більше» на фінансовому ринку, Форексі чи біржі, долучення до «унікальних торговельних стратегій» породило створення усіяких «демо-» (конкурсів, рахунків тощо). І ми вже розуміємо, що Вони, Гроші, мірило часу, превалюють над світом – стрімко почав змінюватись ринок цінних паперів, надто відчутними стали і коливання курсу валют для пересічних громадян.

Ф. Бекон зазначав, що «... подібно до того, як грошима визначається вартість товару, словами визначається ціна чванства. Людство поступово починає звикати до негативних моральних якостей, ігноруючи позитивні чесноти» [8], що нагадує королівство, описане Г. Андерсеном, яким заправляє Снігова королева, яка скувала думки і серця. І тут – жахлива статистика динаміки розповсюдження пандемії та її наслідків.

Методи (Methods). нашого дослідження полягала в тому, аби з'ясувати наскільки сильною була динаміка впливу Covid-19 на формування психічних структур, на ціннісні орієнтації, світогляд, життєвий досвід тощо. У рамках дослідження використано метод експлікації з метою розкриття нового поняття, що стрімко увірвалося у розмірене життя більшості людей планети.

Результати (Results). Картина оточуючого нас світу – це наші переживання, наші думки, наші мрії, які трансформуються в картину-образ, який ми здебільшого приймаємо і потім наслідуюмо, також ми моделюємо цю картину та прогнозуємо етапи її удосконалення, і, перетворюємо нарешті, підкоривши власним бажанням [1; 4]. Це складний динамічний

процес смислів, які набувають набувають універсальності [2; 3].

Нинішній стан ціннісного світу в світі надто неоднозначний і суперечливий. Його характеризують часто дуже містким поняттям «криза», забуваючи, що це один із найлегших способів сховатися від труднощів.

Наші ідеї, розробки, думки – це лише інструментарій, за допомогою якого вимальовуватиметься картина «Вихід» (не плутати з «Ісходом»), яку продемонструють усьому світові найкращі уми людства під покровом діянь Вищого Мозку. Ми намагаємось дати відповіді на питання «Яким було людство у ареалі-максимумі та наскільки змінилось воно у власному ареалі-мінімумі?», «Наскільки з користю можливо використати несподівано подарований час?», «Як еволюційний вектор розвитку людини віддзеркалився на нинішньому поколінні в умовах розгулу коронавірусу?».

Наскільки змінились людство? Колишні ареали-домінанти (від популярних трендів – концертні майданчики, виставки, музеї, кінозали, парки, сквери, набережні, торговельно-розважальні центри, кафе, нічні клуби, бари тощо) трансформувалися на ареали-мінімуми. Для когось ними стали затишні палаци. Комусь у спадок чи при нагоді дістались присадибні ділянки, бабусині і дідусеві «гектари», де можна було вільно пресуватись, знаходитись на свіжому повітрі, займатись улюбленою справою або виконувати необхідні ритуали праці, і при цьому не надівати елементи захисту від інших, адже сусіди так само були зайняті – рятували, як могли, власні господарства. А для інших ситуація карантину перетворилась на цілковиту ізоляцію у смарт-квартирах, де на площі осель 12-24 м одночасно перебували і дорослі, і діти, і старше покоління. Відтак мозок почав наполегливо відшукати стежки виходу зі складної ситуації. А допомогла у цьому сучасна техноіндустрія.

Хтось обрав жартівливий спосіб, пропонуючи комікси та міми. Адже сміх дає нам вияв емоцій. «Здатність сміху

впроваджена в нашу душу для того, щоб душа іноді отримувала полегшення», – читаємо у І. Златоуста [5]. І почали «розгулювати» на платформах месенджерів добре знайомі мультиплікаційні герої та актори відомих кінострічок, схожі на «героїв нашого часу».

Інші, тримаючи руку на пульсі, почали гіпертрофовано подавати інформацію у відео репортажах, від яких стигне кров у жилах, стає не лише моторошно, а й млосно. Чи довго витримає людська психіка таке навантаження? А жахи щоденних втрат людських життів немов брила, що нависла над головою, здатна розчавити не лише мозок, але й усе людське єство.

Наступна категорія людей підійшла прагматично до даної проблеми усамітнення – наскільки з користю можливо використати несподівано подарований час? І ось маємо – пошук позитивних емоцій. Навряд чи вони були знайомі з експериментами Дж. Броді, який описував результати: «Якщо зіткнутися із кризою здоров'я, активно культивуючи позитивні емоції, можна підвищити імунну систему та протистояти депресії». Отже, на питання «Як?» послідувала відповідь «Разом», «Добррозичливо», «Душевно» – пропускаючи промені любові крізь серце (урятував молодших братів наших – кошенятко, що боялося перейти дорогу, цуценя, що вмирало від голоду та корчилось у муках від нестерпного болю завданої травми; допоміг голодному чи немичному – підтримав, нагодував, дав притулок та вселив надію).

Про хвилини катарсису, що завітав до сімейного вогнища, можна було лише міряти. Родина, спільна праця (наприклад, куховаріння, прибирання, сімейне читиво, перегляд улюблених серіалів, розгадування кросвордів відновлення давно забутих ігор, макраме, мереживо, в'язання гачечком чи спицями, саме так – ними, а не за допомогою машинки. Батьки почали згадувати, як колись їм розповідали казочки їхні дідусі і бабусі, а тепер переповідають своїй непосидючій

малечі, для яких вже за тижні перебування на карантині власні іграшки стали давно не цікавими). «Коли є яка потіха любові, коли є яка спільнота духа, коли є яке серце та милосердя, то доповнить радість мою: щоб думали ви одне й те, щоб мали ту саму любов, одну згоду й один розум! Не робіть нічого підступом або з чванливості, але в покорі майте одне одного за більшого від себе. Нехай кожен дбає не про своє, але кожен і про інших» [7].

Хтось пригадав, як уперше до рук взяв пензлик і продемонстрував вправність накладання кольорів на папір онукам. Інші ж із завзяттям поринули у музику. Азарт гри на музичних інструментах перетворився на флешмоби між всесвітньовідомими виконавцями і зовсім незнайомими по сьогодні віртуозами. Навіть пісні почали складати про той самий вірус. На вулицях італійських міст поліцейські демонстрували усьому світові груповий спів, аби замкнені у чотирьох стінах мешканці хоча б трішки пораділи, акумулювали енергію свого мозку на позитивне мислення. Це щось на зразок спеціальної музики для котів, розробленої дослідниками із Університету штату Луїзіани – на пацієнтів ветеринарної клініки вона діяла як заспокійливе, оскільки звуки низьких тонів, переливаючись між собою, нагадують урчання чи муркотіння [9; 10].

Хтось заглибився у заховані у далекому куточку шафи листи, юнацькі, наївні, але такі щирі і відверті, перебирав листівки свої молодості, або гортав сторінки давно забутих величезних потертих фотоальбомів, де й аркуші подекуди повідривались.

Якось так, непомітно-стрімголов і водночас емоційно-вразливо увірвалось у наше життя поняття «щаслива людина» і термін *homo felix*, якого, на жаль, не існує у біологічній класифікації.

Homo habilis. Ми згадали, що можемо, уміємо, прагнемо щось робити, навіть якщо це було лише колись нашими мріями. Відтак почали проводити майстер-класи з формування естетичного смаку – створюючи «картини настрою»

(нанижуючи на традиційні техніки виконання, наприклад, кавовий живопис чи fluid art, майстерно розливаючи акрилові фарби, чи живопис на воді; викладаючи мозаїчні картини; оздоблюючи предмети побуту та надаючи «нового життя» власному одягу тощо). Дійсно, робота руками впливає на мозок. Не випадково м'які дитячі іграшки починають дуже мілкими кульками, а спортивні куточки у розважальних центрах наповнені кульками різного розміру та кольорів.

Вектор еволюції позначився на homo ergaster. Виявляється, що можна працювати не лише щодня витрачаючи близько середньостатистичних трьох годин на транспорт, але й віддалено, дистанційно. МОН попідкував першим, аби його найменш захищені соціально підопічні мали таку змогу. Людина працююча. От щодо інших працівників важко стверджувати. Одних відправили у «довгоочікувану» відпустку, яка допомагає добудувати дачні будиночки, закінчувати ремонт у квартирах, готувати до нового врожаю присадибні ділянки та гектари землі (яку готували на продаж), а тепер і збирати усе засіяне, посаджене, вирощене.

Homo erectus. Доволі красномовна нині назва, але як далекоглядно продумано: подекують з телевізійних ефірів, що пандемія може позначитись на народжуваності дітлахів, що нібито відновить дисбаланс у світовому масштабі. Та будні надиктовують власні шляхи «прямоходіння» – проторував народ лише прямі стежки до продуктових магазинів, аптек та заправок, де спостерігалось стрімке зростання цін, майже у прогресії зі зменшенням купівельної спроможності. А нині, коли знову закриваються кордони між державами і вводять обов'язковий чотирнадцятиденний карантин, ну аж ніяк не можна примусити «свідомих» громадян правильно носити не лише маску, але й поменше шастати кав'ярнями, нічними клубами, зриватись у подорожі між червоними зонами, випробовуючи власну долю і долю оточуючих.

Поява на історичній сцені флорезійських пігмеїв теж не випадкова. Люди з острова Флорес (Квітів), наділені епітетом «всеїдні» [6], адекватніше сприйматимуться у нашій ситуації як ненаситні. У нашій генетичній пам'яті зберігається інформація про Голодомор та його наслідки, але це не означає, що змести з полиць потрібно якомога більшу кількість круп, консервів, олії.

Гіпотеза homo economicus передбачає, що поведінка людини мотивована інструментальною раціональністю та власним інтересом. Із одного боку, люди приймають рішення не інтуїтивно та сліпо, а на основі обдуманого судження та розрахунку витрат та вигоди. З іншого, люди зацікавлені у взаємодії, і їх єдиною метою є максимізація власного інтересу [11].

Висновки і перспективи (Discussion). Крізь призму формування естетичних смаків розглянуто процес комунікації, який закарбовано у генетичній пам'яті українського народу. Також проаналізовано типові види поведінки сучасної людини та по-новому подано прочитання Homo habilis, Homo ergaster, Homo erectus, Homo novus, Homo technicus, Homo sapiens, які мотивовані максимізацією власного часу та ступенем витримки в інформаційному потоці позитивної або негативної інформації, пов'язаної з Covid. Виявлено найтиповіші ціннісні орієнтири, які необхідно розвивати та підтримувати у родині на даному етапі ізоляції.

Список використаних джерел

1. Вакулик І. І. Безбар'єрне спілкування: яке воно? (Особливості сучасної комунікації крізь призму існування в умовах війни). *Науковий журнал «Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія»*, 2022. 13(2). Режим доступу: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Pedagogica/article/view/16304>
2. Вакулик І. І. Мотивація як рушійна сила удосконалення. *Сучасні*

© Вакулик І. І.

тенденції іншомовної професійної підготовки майбутніх фахівців немовних спеціальностей в полікультурному просторі / За заг. ред. Ю. О. Волошина, Н. В. Гончаренко-Закревської, Н. М. Василюшиної. Київ: ФМВ, НАУ, 2022. С. 15-20.

3. Вакулик І. І. Про роль мотивації у сучасному комунікативному просторі. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток сучасної освіти: теорія, практика, інновації». 2017. С. 63- 64.

4. Вакулик І. І. Спілкування як екзистенція людського буття. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки». 2012. № 2 (4). С. 160-162.

5. Златоуст І. (2007-2011) Скарбниця духовної мудрості: Азбука віри. 55, С. 142–143. Режим доступу: <https://azbyka.ru/otechnik/prochee/sokrovishnitsa-duhovnoj-mudrosti/305>

6. Мужчинкин В. «Хоббиты» с острова цветов. Наука і життя, 2005. № 11. Режим доступу: <https://www.nkj.ru/archive/articles/2480/>

7. Послання св. апостола Павла до филип'ян. Біблія в перекладі Івана Огієнка. 1995. Режим доступу: https://www.truechristianity.info/ua/bible/philip_ua.php

8. Тофтун М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.

9. Effects of music on behavior and physiological stress response of domestic cats in a veterinary clinic. The Journal of Feline Medicine and Surgery. 2019. Vol. 22. 2, p. 122-128. URL: <http://surl.li/dovxz>

10. Schäfer T. The Goals and Effects of Music Listening and Their Relationship to the Strength of Music Preference. Plos one. 2016. Vol. 11 (3). URL:

<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151634>

11. Xin Z., Liu G. Homo economicus belief inhibits trust. Plos one. 2013. Vol. 8 (10). URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0076671>

References

1. Vakulyk, I. I. (2022) Bezbar'ierne spilkuvannia: yake vono? (Osoblyvosti suchasnoi komunikatsii kriz pryzmu isnuvannia v umovakh viiny) [Barrier-free communication: what is it? (Features of modern communication through the prism of existence in war conditions)]. Scientific journal «Humanitarian Studies: Pedagogy, Psychology, Philosophy». 13(2). URL: <http://journals.nubip.edu.ua/index.php/Pedagogica/article/view/16304>.

2. Vakulyk, I. I. (2022) Motyvatsiia yak rushiina syly udoskonalennia [Motivation as a driving force for improvement]. Modern trends in foreign language vocational training of future specialists of non-language specialties in a multicultural space. Kyiv: FMV, NAU. 15-20.

3. Vakulyk, I. I. (2017) Pro rol motyvatsii u suchasnomu komunikativnomu prostori [About the role of motivation in the private communion room]. In Proceedings from '17: Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia «Rozvytok suchasnoi osvity: teoriia, praktyka, innovatsii». The International scientific and practical conference «Development of modern education: theory, practice, innovations. 63- 64.

4. Vakulyk, I. I. (2012) Spilkuvannia yak ekzystentsiia liudskoho buttia [Communication as the existence of human existence]. Bulletin of the Alfred Nobel Dnipropetrovsk

University. Series «Philological Sciences». 2 (4). 160-162.

5. Chrysostom, J. (2007-2011) Skarbnytsia dukhovnoi mudrosti [Treasury of spiritual wisdom]. The ABC of faith. 55, 142-143. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/prochee/sokrovishnitsa-duhovnoj-mudrosti/305>.

6. Menchinkin, V. (2005) «Khobbyti» s ostrova tsvetov [«Hobbits» from the island of flowers]. Nauka i zhyttia [Science and Life]. 11. URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/2480/>

7. Poslannia sv. apostola Pavla do fylyp'ian [The Epistle of St. Paul to the Philippians] (1995). Bibliia v perekladi Ivana Ohienka [The Bible as translated by Ivan Ogienko]. URL: https://www.truechristianity.info/ua/bible/philip_ua.php.

8. Toftul, M. G. (2014) Suchasnyi slovnyk z etyky [Modern

dictionary of ethics]. Zhytomyr: Publishing House of Ivan Franko Zhytomyr State University. 416.

9. Effects of music on behavior and physiological stress response of domestic cats in a veterinary clinic (2019). The Journal of Feline Medicine and Surgery. Vol. 22. 2. 122-128. URL: <http://surl.li/dovxz>

10. Schäfer, T. (2016) The Goals and Effects of Music Listening and Their Relationship to the Strength of Music Preference. Plos one. Vol. 11 (3). URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151634>

11. Xin Z., Liu G. Homo economicus belief inhibits trust. Plos one. 2013. Vol. 8 (10). URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0076671>

HOMO NOVUS: POSITIVE AND NEGATIVE ASPECTS OF EXISTENCE IN CORONAVIRUS VISITS

Vakulyk I. I.

Annotation. *The hypothesis of our study was to find out how strong was the dynamics of Covid 19's influence on the formation of mental structures, on value orientations, worldview, life experience of homo novus. The study used the **method** of explication in order to reveal a new concept that has rapidly invaded the measured life of most people on the planet. The picture of the world around us is our experiences, our thoughts, our dreams, which are transformed into a picture-image, which we mostly accept and then imitate, we also model this picture and predict the stages of its improvement, and finally transform, conquering our own desires. It is a complex dynamic process of meanings that acquire universality. The current state of the world of values in the world is too ambiguous and contradictory. It is often characterized by a very capacious concept of "crisis", forgetting that this is one of the easiest ways to escape from difficulties. Our ideas, developments, thoughts are only tools with the help of which the picture "Exit" will be painted, which will be shown to the whole world by the best minds of mankind under the cover of the actions of the Higher Brain. We try to answer the questions "What was humanity like in the maximum range and how much has it changed in its own minimum range?", "How useful can it be to use unexpectedly donated time?", "How did the evolutionary vector of human development reflect on the current generation under the conditions of rampant coronavirus?" The process of communication, which is engraved in the genetic memory of the Ukrainian people, is considered through the prism of the formation of aesthetic tastes. Typical types of behavior of modern man are also analyzed and readings of Homo habilis, Homo ergaster, Homo erectus, Homo novus, Homo technicus, Homo sapiens are presented in a new way, which are motivated by maximization of own time and degree of endurance in the information flow of positive or negative information connected with Covid. The*

© Вакулик І. І.

most typical values that need to be developed and maintained in the family at this stage of isolation are identified.

Keywords: *Covid-19, mental structures, universal meanings, picture of the world, family, homo habilis, homo ergaster, homo erectus, homo novus.*

ПОНЯТТЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПОЛІТИКИ ЄС

ШЕХОВЦОВА-БУРЯНОВА В. А., асистент кафедри філософії та міжнародної
комунікації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: shekhovtsova.burianova@nubip.edu.ua

ORCID:0000-0002-4227-2253

Анотація. У статті розглядається процес формування та становлення європейської ідентичності. Процес формування європейської ідентичності безпосередньо пов'язаний із традиційними та актуальними уявленнями про саму Європу та спільноту європейських громадян. Посилення ідентифікації своїх громадян із процесом європейської інтеграції загалом та з установами та політикою ЄС зокрема став одним із основних викликів для Європейського Союзу сьогодні.

Ключові слова: ідентичність, європейська ідентичність, національна ідентичність, нація, глобалізація.

Актуальність (Introduction). Національна ідентичність – це особливий тип колективної ідентичності. Національна ідентичність представляє сукупність соціальних та культурних характеристик нації, що у свою чергу, є важливим компонентом для інтегрування нації зсередини. Національна ідентичність може змінюватися під впливом різних соціально-історичних обставин.

Європейська ідентичність ще досі продовжує розвиватися через аспекти, такі як валюта та спільна політика та цінності, а також на більш символічному рівні із прапором та гімном ЄС.

Мета (Purpose). Мета статті - проаналізувати процес формування та становлення європейської ідентичності.

Методи (Methods). У статті використано наукові публікації вітчизняних та іноземних авторів стосовно проблематики самоідентичності. У статті застосовано аналітичний, герменевтичний, компаративістський метод та метод порівняння та спостереження.

Результати (Results). Процес формування європейської ідентичності безпосередньо пов'язаний із традиційними та актуальними уявленнями про саму Європу та спільноту європейських

громадян. При цьому усвідомлюємо, що «ментальна географія» (як спроба систематизації та оцінки уявлень про навколишній простір) має незаперечну феноменологічну природу [1, с.259].

Залежно від історичної та культурної інтерпретації європейської ідентичності, спираючись на загальнодоступну історію, що існувала ще з часів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, посилювалися на набір європейських цінностей. Ці цінності приблизно включають повагу до свободи, прав та гідності; верховенство права, рівність перед законом та політичний плюралізм; поділ влади та демократичні інститути; захист меншин та повага до громадянського суспільства.

Згідно з У. Еко, європейська ідентичність, так чи інакше, формувалася з часу заснування Болонського університету в 1088 році. З 1970-х років європейська ідентичність офіційно увійшла до порядку денного ЄС [3].

Декларація про європейську ідентичність, розроблена на Європейському саміті в Копенгагені 14 грудня 1973 р. Ця декларація офіційно представила «європейську ідентичність». У цьому документі держави-члени висували три основні

мотиви щодо європейської ідентичності, а саме перегляд спільної спадщини, інтересів та особливих зобов'язань [3].

До цього додалося значення загальноєвропейського співробітництва між дев'ятьма державами-членами, з метою подолання останніми глобальних загроз. У боротьбі з ними було підкреслено зростання опори на основні європейські цінності, такі як представницька демократія, верховенство права, соціальна справедливість, повага прав людини та прихильність економічному прогресу.

У 1970-х роках зміна уподобань європейських еліт щодо шляху інтеграції призвела до необхідності переосмислення європейської ідентичності щодо її основних цілей. З Декларацією європейської ідентичності в 1973 р. європейські еліти головним чином мали на меті з'ясувати як міжнародне становище ЄС, так і його обов'язки щодо решти світу, хоча і в ієрархічному культурному сенсі [9].

Відповідно до цієї тенденції пропонується створити спільноту громадян шляхом активного підвищення європейської обізнаності за допомогою видимих символів, а саме стандартних паспортів, загальних систем соціального забезпечення та взаємних академічних обмінів. Тим не менше, як доказ перипетій, що характеризують як інтеграцію, так і європейську ідентичність, у звіті Макдугала в 1977 р. пропонується витіснити майже дисфункціональні національні схеми інтервенцій загальноєвропейським тристороннім порядком корпоративних переговорів [4, с. 389].

ЄС рухалася до збереження кейнсіанської макроекономічної моделі, пов'язаної з європейською ідентичністю протягом 1970-х. Відповідно до цієї стратегії, в 1984 р. було засновано Комітет Адонніно та «Комітет за Народну Європу», що пропонували європейську ідентичності.

Після прийняття «Робочої програми для створення Народної Європи»

Європейська Комісія розпочала практикувати європейську політику культурної ідентичності із середини 1980-х.

26 червня 1984 р. на саміті в Фонтенбло голови десяти країн-членів оголосили про те, що хочуть посилити європейську ідентичність громадян своїх держав, у зв'язку з чим була організована робоча група, яка розробляла заходи щодо посилення європейської ідентичності та формування внутрішнього простору Європи без кордонів. Цей проєкт отримав назву «Народна Європа». Діяльність інститутів ЄС в 1980-і і 2000-і рр. була спрямована на створення активного поля символічного взаємодії між громадянами європейських країн, популяризацію та поширення знань про конкретні позитивні дії Європейського Союзу, які впливають на життя європейців. Важливим етапом формування європейської ідентичності стали взаємне визнання державами-членами дипломів про вищу професійну освіту у 1985 р., введення для громадян країн-членів ЄС єдиного паспорта, а також введення європейського гімну і прапора тощо [7].

У 1991 році держави-члени ЄС домовились про введення культурної складової у європейський договір. А саме, вони віділили кошти з європейського бюджету на розвиток культури та освіти. Творчо-культурний та мистецький потенціал Європи є життєво важливим для соціальної згуртованості, але є вирішальним елементом конкурентоспроможності Європи в глобалізованому світі [7].

У березні 1994 р. президент Чехії В. Гавел висунув ідею створення Хартії Європейської Ідентичності. Європейський Союзом на своєму 40-му конгресі у Бремені 5 листопада 1994 провів роботу із підготовки такої Хартії. Було внесено більше 500 поправок й в жовтні 1995 р. її було прийнято [7]. В цьому документі вже конкретно визначено, що європейська ідентичність виявляється у спільності цінностей, що беруть початок у кла-

сичній старовині, християнстві, Ренесансі та Просвітництві й які засновані на толерантності, гуманізмі і братерстві, визнанні фундаментальних прав людини і норм права, впроваджені в загальних принципах, що підтверджують волю індивідуальної і соціальної відповідальності.

У Хартії Європейської ідентичності дається різнобічна характеристика європейської ідентичності, а саме [3, с. 56-57]:

1. Вона розглядається як спільність долі, залежність народів Європи один від одного у спільному будівництві мирного європейського порядку.

2. Європейська ідентичність виявляється у спільності цінностей, що беруть початок у класичній старовині, християнстві, Ренесансі та Просвітництві й засновані на толерантності, гуманізмі і братерстві, визнанні фундаментальних прав людини і норм права, впроваджені в загальних принципах, що підтверджують волю індивідуальної і соціальної відповідальності.

3. Європейська ідентичність виявляється як спільність життєвого простору, в якому розвивається європейське громадянство, згідно з яким всі громадяни у всіх державах-членах мають ті самі права й обов'язки.

4. Європейська ідентичність означає створення політичної, економічної та соціальної спільнот.

5. Згідно з Хартією європейська ідентичність виявляється у специфічній відповідальності: тільки через співробітництво, згуртованість і єдність може Європа ефективно допомагати вирішувати власні та світові проблеми, розбіжність у європейській політиці - безвідповідальність, яка може привести до хаосу.

Ця Хартія підтверджує, з належним урахуванням повноважень та завдань Союзу та принципу субсидіарності, прав, які вони впливають, зокрема, із конституційних традицій та міжнародних зобов'язань, спільних для держав-

членів, Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Соціальні хартії, прийняті Союзом та Радою Європи, та практика Суду Європейського Союзу та Європейського суду з прав людини. У цьому контексті Хартія буде тлумачитися судами Союзу та державами-членами з урахуванням пояснень, підготовлених під керівництвом Президіуму Конвенції, який склав Хартію та оновлений під відповідальність Президії Європейської Конвенції.

У 2000 р. в рамках саміту в Ніцці була прийнята Хартія засадничих прав громадян ЄС, яка увійшла до Лісабонського договору 2007 р. В цілому спроби ЄС створити єдину наднаціональну правову базу між країнами й інституціями Європейського Союзу можна інтерпретувати як намагання сформуванню певну юридичну основу ідентичності ЄС [2].

На початку 2000-х років, було введено багато символів, традиційно пов'язаних з національними державами що мають на меті переробити європейську ідентичність у культурологічному розумінні. Серед цих символів є європейський прапор, гімн ЄС / ЄС (Ода Бетховена до радості), День Європи (9 травня), стандартні європейські водійські посвідчення та реєстраційні знаки транспортних засобів та європейські паспорти. З набранням чинності Шенгенською угодою межі між більшістю держав-членів були скасовані. Створено програму освітнього обміну Еразмус.

Європейська ідентичність була використана для вирішення тривалої проблеми демократичної легітимності в Європі, що виявилось як зниження рівня явки на виборах та низький рівень ідентифікації з ЄС. Зростання обсягу ЄС у повсякденному житті європейців є загальнознаним фактом.

Розробляючи європейську ідентичність, європейські еліти не лише прагнули підвищити низький рівень довіри громадськості до європейських інститу-

цій, також вони прагнули зміцнити інституційну основу європейського об'єднання, спираючись на «народ Європи».

Посилення ідентифікації своїх громадян із процесом європейської інтеграції загалом та з установами та політикою ЄС зокрема став одним із основних виклики для Європейського Союзу сьогодні. Збільшення диверсифікація європейських суспільств, результат процесів глобалізації та нові види диференціації та міграції, змушує політичних акторів на різних рівнях – місцевому, регіональному, національному та ЄС – для вирішення питань громадянства та ідентичності як засіб протидії соціальним конфліктам і фрагментації компаній. Політика ідентичності на європейському рівні, тобто спроби створення колективної ідентичності через перевизначення лояльності та прихильності, націлений на посилення свідомості ЄС.

Висновки і перспективи (Discussion). Народи Європи, створюючи між собою все більш тісний союз, вирішили ввести поняття як європейська ідентичність, яка була заснована на спільних цінностях. Усвідомлюючи свою духовно-моральну спадщину, європейська ідентичність заснована на загальнолюдських цінностях людської гідності, свободи, рівності та солідарності; він базується на принципах демократії та верховенства права. Він ставить людину в основу своєї діяльності шляхом встановлення громадянства Союзу та створення простору свободи, безпеки та справедливості. Європейський Союз сприяє збереженню та розвитку цих спільних цінностей, поважаючи різноманітність культур і традицій народів Європи, а також національну ідентичність держав-членів та організацію їх державних органів влади на національних, регіональних та місцеві рівні; він прагне сприяти збалансованому та стійкому розвитку та забезпечує вільне пересування людей, послуг, товарів та капіталу, а також свободу заснування.

Європейська ідентичність ще досі продовжує розвиватися через аспекти, такі як валюта та спільна політика та цінності, а також на більш символічному рівні із прапором та гімном ЄС.

Список використаних джерел

1. Горенко О. М. Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 264 с.
2. Корнієнко В. О. Європейська ідентичність: міф чи реальність?, 2018. Режим доступу: [file:///C:/Users/38066/Downloads/4836-17206-1-PB%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/38066/Downloads/4836-17206-1-PB%20(1).pdf)
3. Тихомирова Є. Б. Формування європейської ідентичності як чинник європейської інтеграції. Наукові записки НаУКМА. 2005. Т. 45: Політичні науки. С. 56-60.
4. Alsayyad N. and Castells M. Lanham: Lexington books. 2002. 204
5. Alsayyad, N., Castells, M. Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture and Citizenship in the Age of Globalization
6. Field H. EU Cultural Policy and The Creation of a Common European Identity. Режим доступу: <http://www.pols.canterbury.ac.nz/ECSANZ/papers/Field.htm>
7. Fontana J. The Distorted Path: A Reinterpretation of European History. Oxford: Blackwell, 2005.
8. Sassatelli M. An interview with Alessandro Ferrara: Europe, Authenticity and Unavailable Identities'ю European Journal of Social Theory. 2008 Vol.11. № 3. P. 421-437;
9. Sassatelli M. Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity through EU Cultural Policy. European Journal of Social Theory. 2002. Vol.5. № 4. P. 435-451;
10. Shore C. In Uno Plures. EU Cultural Policy and the Governance of Europe'ю Cultural Analysis. 2006. № 5. P. 7-26;

11. Vidmar-Horvat K., Delanty, G. Mitteleuropa and the European Heritage. *European Journal of Social Theory*. 2008.

References

1. Horenko, O. M. (2011). Prahmatyka yevropeys'koho dosvidu yak metodolohichna problema istoriopsannya [Pragmatics of the European experience as a methodological problem of historiography]. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 264.

2. Korniyenko, V. O. (2018). Yevropeys'ka identychnist': mif chy real'nist'? [European identity: myth or reality?] Rezhym dostupu do resursu: file:///C:/Users/38066/Downloads/4836-17206-1-PB%20(1).pdf].

3. Tykhomyrova, Y. B. (2005). Formuvannya yevropeys'koyi identychnosti yak chynnyk yevropeys'koyi intehratsiyi [Formation of European identity as a factor of European integration]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. T. 45 : Politychni nauky. 56-60.

4. Alsayyad N. and Castells M. (2002). Lanham: Lexington books. 204

5. Alsayyad, N., Castells, M. Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture and Citizenship in the Age of Globalization .

6. Field, H. EU Cultural Policy and The Creation of a Common European Identity. <http://www.pols.canterbury.ac.nz/ECSANZ/papers/Field.htm>

7. Fontana, J. (2005). The Distorted Path: A Reinterpretation of European History. Oxford: Blackwell.

8. Sassatelli, M. (2008). An interview with Alessandro Ferrara: 'Europe, Authenticity and Unavailable Identities'ю *European Journal of Social Theory*. Vol.11. № 3. –P. 421-437;

9. Sassatelli, M. (2002). Imagined Europe: The Shaping of a European Cultural Identity through EU Cultural Policy. *European Journal of Social Theory*. Vol.5. № 4. P. 435-451;

10. Shore, C. (2006). "In Uno Plures" (?) EU Cultural Policy and the Governance of Europeю Cultural Analysis. № 5. P. 7-26;

11. Vidmar-Horvat, K. and Delanty, G. (2008). Mitteleuropa and the European Heritage. *European Journal of Social Theory*.

THE CONCEPT OF EUROPEAN IDENTITY AND ITS SIGNIFICANCE FOR EU POLICY

Shekhovtsova-Burianova V. A.

Abstract. *The article examines the process of formation and establishment of European identity. The process of forming European identity is directly related to traditional and current ideas about Europe itself and the community of European citizens. Strengthening the identification of its citizens with the process of European integration in general and with EU institutions and policies in particular has become one of the main challenges for the European Union today. The peoples of Europe, creating an increasingly close union among themselves, decided on the concept of a European identity based on common values. Aware of its spiritual and moral heritage, the European identity is based on the universal values of human dignity, freedom, equality and solidarity; it is based on the principles of democracy and the rule of law. It puts man at the heart of its activities by establishing citizenship of the Union and creating an area of freedom, security and justice. The European Union contributes to the preservation and development of these common values, respecting the diversity of cultures and traditions of the peoples of Europe, as well as the national identity of the member states and the organization of their public authorities at the national, regional and local levels; it seeks to promote balanced and sustainable development and ensures the free movement of people, services, goods and*

© Шеховцова-Бурянова В.А.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

capital, as well as freedom of establishment. European identity still continues to develop through aspects such as the currency and common policies and values, as well as on a more symbolic level with the EU flag and anthem.

Key words: *identity, European identity, national identity, nation, globalization.*

TRANSHUMANISM: STAGES, CONCEPTS, ADVANTAGES, RISKS

KULTENKO V., PhD, Associate Professor, NULES of Ukraine

E-mail: kultenko@ukr.net

SAVYTSKA I. M., associate professor, dean of the Humanities and Pedagogical Faculty, NULES of Ukraine

E-mail: isavitskaya@nubip.edu.ua

Abstract. *From a philosophical point of view, the peculiarities of the conceptual and categorical apparatus of such a phenomenon of the modern world as transhumanism are investigated. The phenomenon of transhumanism needs a thorough philosophical understanding, taking into account the claims put forward within its limits. After all, transhumanism at the philosophical and scientific level recognizes the possibility of improving human nature from the point of view of avoiding suffering, disease, and death; expanding her physical, mental and psychological capabilities. It is about using scientific tools to create a superhuman. What used to belong to the realm of fiction is becoming a real possibility in today's world. However, since we are talking about the endowment of a person with supernatural capabilities, despite the dizzying opportunities that open up, it is necessary to take into account the ethical aspect of the problem, the moments of responsibility of scientists for their scientific actions from the point of view of the threats they may pose. The research asks why, despite all the dangers associated with human intervention in nature and the largely unpredictable consequences of such interventions, people still do not give up on experiments to improve their nature?*

Keywords. *transhumanism, posthuman, singularity, extropy, nanobiotechnologies.*

Introduction. Transhumanism is a rational worldview, that recognizes the possibility and desirability of fundamental changes in the human condition with the help of advanced technologies in order to eliminate suffering, aging, death and significantly improve the physical, mental and psychological capabilities of a person. The term was proposed by UNESCO founder Julian Huxley in 1957 in the book "New Bottles for New Wine" [4]. He appeals to awareness of the achievements and prospects of science in improving human nature. After all, the ideas of transhumanism are quite close to man, since the desire to gain unlimited power over the world and life is as old as humanity itself. This is evidenced by the holy writings of various world religions, myths and legends, in particular about Gilgamesh, Icarus, etc.

Methods. For the first time, the ideal of transhumanism was formulated in the Renaissance as an idea of the development of a harmonious personality with the help of science, culture, education, aesthetic and moral enlightenment. The impetus for the

development of the ideology of transhumanism is considered to be the essay "Daedalus: Science and the Future" (1923) by the British biochemist John Haldane, in which he describes how scientific and technological discoveries can change society and improve the position of man in the world. In 1992, the Extropy Institute was founded by Max More and Tom Morrow. The main ideas of Extropianism, as a separate direction of transhumanism, include seven main principles: infinite progress, self-transformation, practical optimism, intelligent technology, open society, self-direction and rational thinking. The concept of "extropy" characterizes the growth of order and vitality of the system.

Analysis of recent researches and publications. The ideas of modern transhumanism are vividly presented in their works by Eric Drexler ("Machines of Creation", 1986), Hans Moravec ("Children of the Mind", 1988, "Robot", 1999), Anders Sandberg, American economist Robin Hanson. In 1998, Nick Bostrom and David Pearce

founded the World Transhumanist Association. Modern transhumanism operates with its own conceptual apparatus, which includes a large number of terms, in particular:

- Transhuman - an individual, who is actively preparing to become a posthuman, uses all available opportunities for self-improvement.

- A posthuman is an intelligent being modified to such an extent that it is no longer human.

- A supermind is any mind vastly superior to the best minds of mankind. There is a distinction between a weak supermind (faster than the human brain) and a strong supermind (qualitatively superior to the human brain).

- Virtual reality is an environment that you experience without being physically in it.

- Uploading is a hypothetical process of transferring consciousness from a biological brain to a computer. A distinction is made between destructive downloads, where the original brain is destroyed in the scanning process, and non-destructive downloads, where the original brain remains intact and intact along with the downloaded copy.

- A technological singularity is a hypothetical moment in the future when technological development will be so rapid that the graph of technological progress will become practically vertical. The concept was first proposed by Vernor Vinge, who argued that technology could bring a posthuman future closer.

- Nanotechnologies – technologies that provide unlimited opportunities for the transformation of matter at the molecular and even submolecular levels of its structure and will allow people to optimize the surrounding space for their needs and desires. The basic idea of nanotechnology is that almost any chemically stable structure that can be described can be built. This idea dates back to Richard Feynman's textbook speech in 1959 ("Down there, a lot of space").

- Cloning - a system of methods used to obtain clones that have genotypes identical to the genotype of the "parental" form, that is, they reflect in all details the creature from which the biological material was obtained.

- Cryonics – deals with preserving a person's body after legal death in a state of deep freezing with the aim of bringing it back to life and treatment in the future, when advances in medicine and other technologies will allow it.

- Genetic engineering is a field of research in practical genetics that allows purposeful reconstruction of an organism's genome by changing its genetic information. Types are gene therapy and genetic doping.

Results. It is clear that the latest technologies can significantly increase the presence of a person in the world, his ability to influence the world. Therefore, it is impossible not to take into account the fact that with the unreasonable use of these forces there is a possibility of harming humanity and the environment. In the worst case, they can lead to the disappearance of intelligent life. Because of this, disastrous scenarios are periodically discussed by transhumanists. These scenarios include:

The concept of "Grey Sludge". Its essence is that nanomachines are capable of self-reproduction. They can accidentally get out of control and absorb the entire biosphere, turning it into "gray sludge". To prevent this, the replicator machines must be made dependent on a certain "vitamin" - a rare chemical necessary for their smooth functioning.

The concept of "Black Sludge" is deliberately manufactured destructive nanomachines. One way to protect against the threat of black dredge is to create a global immune system consisting of nanomachines that will monitor the Earth's surface for dangerous replicators.

The concept of a "Supermind" that, in the event of bad programming or program failure, may want to wipe out all humans or the entire planet.

In addition, significant threats arising from modern technologies are the possibility of creating new deadly viruses or promoting the emergence of unprincipled and immoral superhumans who will commit arbitrariness with impunity. There is no doubt that there are other dangers that we are not even aware of yet. A vivid example of the reality of the listed threats is the accusation by the Russian authorities regarding the existence of military biolaboratories for the production of biological weapons on Ukrainian territory. Despite all the absurdity of the fabricated accusations: war mosquitoes or war migratory geese, etc., these speeches are heard at full voice from the rostrum of the UN, the Security Council and other international forums. The world rejects these accusations against Ukraine. However, the very possibility of such statements before the international community indicates the potential reality of the existence of such biolaboratories. Therefore, forecasting possible options for the development of world events taking into account such threats is vital.

Considering the above, transhumanism can be defined as "techno-anthropocentrism". However, transhumanists often underestimate the complexities of people's relationship with technology. Technologies are seen as a flexible tool that can be turned in any direction with the right logic and scientific zeal. The rapid development of NBIC technologies (nanotechnologies, biotechnology, information technologies and cognitive sciences) gives rise to possibilities that have long been the subject of science fiction: overcoming diseases, aging, death. NBIC technologies allow you to enjoy "morphological freedom", to acquire new forms with the help of prosthetics or genetic engineering. Advances in one area often open up new possibilities in others, and this "convergence" could lead to radical changes in our world in the near future.

The success of transhumanism as an idea stems from the idea that humans will overcome their natural limitations through technology, a process of controlled evolution. Viewing the history of technological

progress as humanity's attempt to tame nature to better meet its needs, transhumanism can be seen as a logical continuation of this process. Human nature is being transformed to better satisfy his desires. David Pearce, a leading proponent of transhumanism and co-founder of Humanity+, said that if people want to live in paradise, they will have to build it for themselves. Rewrite the error-strewn genetic code and become godlike. [6] High-tech solutions can save the world from suffering. However, one desire is not enough. It is not clear when people will become superhuman, transhuman. Most likely, technologies will intertwine and imperceptibly merge with the human body.

Technology has long been an extension of our "I". Many aspects of the social world, the media space, information, industrial, transport, financial, medical and pharmaceutical and other systems rely heavily on the work of machines. However, future changes in human nature are often understood very abstractly, because transgenic "improvements" seem so radical that they ignore reality. At the same time, experience shows that exactly to the extent that technological development changes the environment, to the same extent everything returns to culture, creating a new dynamic. Thus, transhumanism should not be considered outside the social, cultural, political, economic, ethical context.

Transhumanism contributes to the expansion and continuous refinement of our knowledge. One of the problems is that a highly competitive social environment demands the most efficient behavior. Abandoning the paradigm of improving technology can lead to social or economic death, and widespread access to it will push all participants into greater dependence on them. A solution to the contradiction can be seen in the dialectical removal of opposites. Exceeding the restrictions from one side or the other will indicate a release. However, such liberation implies a mandatory change in behavior or lifestyle: a person must rise above himself. In order to adapt and survive in new conditions, the more extreme the

transcendence, the louder and more categorical the imperative "Change or lose" will sound.

Systemic forces that force an individual to "renew" in order to remain competitive are also manifested at the geopolitical level. One of these areas is defense. DARPA (US Defense Advanced Research Projects Agency) is trying to create "metabolically dominant soldiers". This is an example of how the interests of a separate social system can determine the development of the most powerful transformational technologies. In the conditions of the modern Russian-Ukrainian war, such aspirations are, of course, relevant, but it should be taken into account that attempts to create a cyber-over-soldier can become destructive to human nature. Otherwise, they are impossible.

The desire to create artificial intelligence in the conditions of fierce interstate competition can provoke an arms race. Novelist Vernor Vinge was the first to describe a scenario in which artificial intelligence becomes an all-powerful weapon. Therefore, humanity should exercise maximum caution when developing such powerful innovations. There is a serious discussion about the creation of a state of singularity by artificial intelligence. Artificial intelligence can begin to rebuild itself, improve and quickly surpass human intelligence. This is the essence of the concept of the so-called Gray Sludge. The danger is seen in the fact that cyber evolution can take a completely unpredictable path.

Based on the above, the question seems legitimate: why, despite all the dangers associated with human intervention in nature and the largely unforeseeable consequences of such interventions, do people still not give up experiments to improve their nature? Bioethicist Julian Savulescu considers the imperative of the survival of the human species to be the main reason for the indomitable desire to improve human nature. [2] He points to the Bermuda Triangle of extinction: radical technological power, liberal democracy, and moral nature.

Savulescu considers technical progress inevitable and insurmountable, demands to change liberal democracy and partly morality, bringing them closer to the biological nature of man. The author assumes that the process of transformation of morality will take place with the submission of power structures, their moral responsibility. This is the concept of the so-called moral bioenhancement (MBE) - the use of biomedical technologies for the moral improvement of people. It occurs through the abandonment of privacy protections, through increased surveillance of individuals to prevent threats of antisocial personality disorder or bigotry.

Internet pioneer, the author of the concept of "virtual reality" Jaron Lanier noted that the files collected in digital networks are packaged in a new private form of elite money. It becomes a new type of security available only to the rich. It is significant that such a security barrier is invisible to most people, but despite this it does not become less effective. The system of the panopticon or the "invisible watchman" state remains relevant. Security requirements exceed the levers of the economic system and are directed at the elites, due to which the understanding of freedom is changing. Power becomes more effective, but at the same time more scattered. [5] "Panopticon" is the term of M. Foucault, who emphasized the fact that we live in a society where the awareness of constant surveillance forces people to discipline. In the modern world, this trend is supported by artificial intelligence, which has earned the name "superpanopticon".

Information technology interprets the world in favor of easily measurable information such as GDP, and even attempts are made to quantify previously unmeasurable information such as human happiness or well-being. Since invasive technologies provide detailed data, they can be used in a strict sense for a versatile study of the world. At the same time, large communities can become productively and economically redundant. Historian Yuval Noah Harari believes that the most important question in the economy of the 21st century will be:

what should we do with extra people? [3] A small elite, concentrating wealth, having access to the most powerful technologies, opposes the excess mass of people, not adapted to the situation, forced to be completely dependent on the elite. In the era of radical technological power, such lumpenized masses can pose a serious threat to the security of elites. The elites will justify their potential aggressive and authoritarian actions with this. The economic fragility that people begin to face as a result of automated unemployment is likely to prove extremely useful for the proactive (effective) goals of transhumanists. Proactivists seek to invent the welfare state as a means of promoting safe risk-taking. The proactive state will act as a venture capitalist. It will eliminate basic rights for "Humanity 1.0": S. Fuller called modern, unimproved people with this term. [1] They will be replaced by the rights of the future improved "Humanity 2.0". Since the code of human being, according to the author, can and should be monetized, personal autonomy should be seen as a politically licensed franchise, according to which people own their bodies as certain parts of the earth from the so-called genetic pool. Therefore, the masses of social outsiders may be forced to serve the technical and scientific superproject "Humanity 2.0", which will use the ideology of market fundamentalism, the desire for constant progress and maximum productivity. The declared goal of "Humanity 2.0" is open.

Discussion. Transhumanism and advanced capitalism place "progress" and "efficiency" above all else. Transhumanism acts as a tool of power, and capitalism as a tool for profit. Humans are largely seen as instrument that serves these tools. Therefore, political management for the safety of the living environment I should be based on clearly expressed human values. Therefore, issues of legal security and environmental stability are extremely important. Technologies will not avoid these issues. It does not assume political neutrality. On the contrary, a successful policy ensures the successful existence of the system as a whole. The era

of radical technologies is coming. They cannot fix our morality, but they can kill us.

Transhumanism is directly related to the technological process. There are currently eight kingdoms of living organisms on the planet, such as animals, plants, fungi, bacteria, etc. Scientists claim that it is already possible to distinguish a new, ninth kingdom - the kingdom of inanimate beings. These creatures have developed almost like living things, they become more and more complex, adapt to the environment, spread, and appear in new versions. Explaining them to Darwin's theory of adaptive variation, it can be argued that they evolved at great speed and eventually formed a new kingdom, along with animals, plants and humans. We witnessed a technological explosion. New models appear every day, develop at an amazing speed, each new technology becomes a tool for creating even newer ones. We are witnessing a rapid innovation movement that our minds often cannot keep up with. Eventually, this process will become irreversible. We are dealing with a rare evolutionary process, a person turns into something else before our eyes, becomes a hybrid - an alloy of biology and technology. And it can be drunk to be *Homo sapiens*.

References

1. Fuller, S.; Lipinska, V. (2014). *The Proactive Imperative: The Basis of Transhumanism*. Basingstoke, UK, New York: Palgrave Macmillan.
2. Genetically enhance humanity or face extinction – PART 1 on Vimeo. Vimeo.com (9 November 2009). Retrieved on 2016-05-16.
3. Harari, Yuval Noy. *Man is intelligent. The history of mankind from the past to the future.* — Kharkiv: Book Club "Family Leisure Club", 2016. — 544 p.
4. Huxley, Julian (1957) *New Bottles for New Wine*. Chatto & Windus, London.
5. Lanier, Jaron. *Dawn of the new everything: counters with reality and virtual reality.* - New York, NY: Picador/Henry Holt and Company, 2018.

6. Pearce, David. The Hedonistic Imperative. <https://www.hedweb.com/hedethic/tabconhi.htm>.

ТРАНСГУМАНІЗМ: ЕТАПИ, КОНЦЕПЦІЇ, ПЕРЕВАГИ, РИЗИКИ **Культенко В. П., Савицька І. М.**

Анотація. З філософської точки зору досліджено особливості понятійно-категоріального апарату такого феномену сучасного світу, як трансгуманізм. Феномен трансгуманізму потребує ґрунтовного філософського осмислення з урахуванням висунутих у його межах претензій. Адже трансгуманізм на філософсько-науковому рівні визнає можливість вдосконалення природи людини з точки зору уникнення страждань, хвороб і смерті; розширення її фізичних, розумових і психологічних можливостей. Йдеться про використання наукових інструментів для створення надлюдини. Те, що раніше належало до сфери фантастики, у сучасному світі стає реальною можливістю. Але оскільки мова йде про наділення людини надприродними здібностями, незважаючи на запаморочливі можливості, що відкриваються, необхідно враховувати етичний аспект проблеми, моменти відповідальності вчених за свої наукові дії. з точки зору загроз, які вони можуть становити. Дослідження запитує, чому, незважаючи на всі небезпеки, пов'язані з втручанням людини в природу, і здебільшого непередбачувані наслідки такого втручання, люди все ще не відмовляються від експериментів, спрямованих на покращення своєї природи?

Ключові слова: трансгуманізм, постлюдина, сингулярність, екстропія, нанобіотехнології.

**УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ: ВІД СВОБОДИ СОВІСТІ – ДО СВОБОДИ ВІД ЧУЖИХ
КВАЗІКОНФЕСІЙНИХ ІДЕОЛОГЕМ**

ЧЕКАЛЬ Л. А., кандидат філософських наук,

доцент кафедри соціальної роботи та реабілітації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

L_chekal@nubip.edu.ua

ORCID:0000-0002-3081-3876

Анотація. Подано аналіз проблеми конституювання права свободи совісті в Україні. Розглянуто особливості як законодавчого підтвердження та інтерпретації цього права, так і аспекти історичних колізій, пов'язаних з його практичною реалізацією. Окреслена специфіка тлумачення і реалізації цього права в сучасних українських реаліях. Зазначено, що свобода совісті – це поняття багатомірне і йдеться тут як про законодавчо оформлене і практично реалізоване визнання державою, громадянськими, політичними та релігійними організаціями та іншими індивідами людської особистості як вищої цінності, – так і про повагу до її духовного суверенітету, свободи самовизначення і самореалізації у релігійній та інших сферах свого буття. Позначено дві необхідні складові процесу захисту свободи совісті в Україні: захист свободи совісті в Україні на внутрішньодержавному рівні та захист свободи совісті в Україні на міжнародному просторі.

Ключові слова: свобода совісті, свобода церкви, канонізація, автокефалія, сакральність, духовність, конфесії, православ'я, католицизм, патріархат.

Актуальність теми (Introduction). Проблематика захисту прав людини залишається однією з найактуальніших для всього людства в сучасному світі, оскільки існують і нині неправові держави, де ані сама людина-індивід, ані її права не беруться до уваги й ігноруються. Україна сьогодні у надскладних, інспірованих прямою зовнішньою агресією росії обставинах прямую шляхом просування до правової держави. Підчас процесу відновлення незалежності України постало питання відновлення незалежності, канонічності Української православної церкви на канонічній території. Україна, як і її пануюча церква, неодноразово під тиском віроломних сусідів чи непереборних історичних обставин втрачали свою незалежність та автокефалію. Діяльність церков, профспілкових організацій, засобів масової інформації, неурядових організацій також є пов'язаними з питаннями захисту прав людини. Потреба такого захисту виникає у разі скоєння певного

правового правопорушення чи антиправної дії. Право на захист означає можливість звернутися у необхідних випадках до примусової сили держави, тому суб'єктом правоохоронних відносин, як правило, має бути державний орган, без якого такий примус неможливий. Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав – це система державної влади, однією з функцій якої є захист прав людини і процедури такого захисту.

Аналіз останніх досліджень (Analysis of recent researches and publications). Активні дослідження проблеми правового регулювання релігійних свобод почались у ХІХ – на початку ХХ ст. такими вченими, як Й. Блюнчлі, В. Даневський, П. Казанський, Л. Камаровський та ін. В Україні різні аспекти права на свободу совісті досліджували: І. Компанієць, В. Малишко, М. Палій, М.Палінчак, В. Петрик, Г. Сергієнко, О. Огнева та інші дослідники. З англomовних видань: значну кількість публікацій в контексті даної проблематики подано у «Journal on Religion».

Мета дослідження (Purpose).

Оскільки Україна сьогодні у надскладних, інспірованих прямою зовнішньою агресією росії обставинах прямує шляхом просування до правової держави, то надважливим підчас процесу відновлення незалежності України є вирішення питання відновлення незалежності, канонічності Української православної церкви на канонічній території. Україна, як і її пануюча церква, неодноразово під тиском віроломних сусідів чи непереможних історичних обставин втрачали свою незалежність та автокефалію. Діяльність церков, профспілкових організацій, засобів масової інформації, неурядових організацій також є пов'язаними з питаннями захисту прав людини.

Методи дослідження. (Methods)

Дослідження спирається на системний, компаративістський підхід до розв'язання поставлених проблем. Використання порівняльно-історичного підходу сприяло окресленню базисних елементів як проблеми захисту прав людини в цілому, так і проблеми захисту права свободи совісті, зокрема. Історико-релігієзнавча ретроспекція дозволила позначити проблемне поле і специфіку проблеми реалізації права свободи совісті в Україні, а також визначити перспективи ефективного просування її вирішення у складних умовах сьогоденних українських реалій.

Результати (Results). Визначено, що права і свободи релігійних організацій маємо розглядати як похідні від права кожного віруючої людини на свободу віросповідання. Поняття "свобода церкви" включає структурно як свободу створення, управління, функціонування релігійних організацій, свободу богослужбової практики, так і свободу господарської, фінансової благодійної діяльності. Йдеться про легітимну діяльність на користь держави. Україна сьогодні у надскладних, інспірованих прямою зовнішньою агресією росії обставинах прямує шляхом просування до правової дер-

жави. І при цьому наше чинне законодавство не містить нині чіткого та робочого інструменту для заборони тієї чи іншої релігійної організації. Є тільки можливість зняття церкви з державної реєстрації. Але це не означає, що ця організація не може надалі проводити свою релігійну діяльність.

Протекторат влади не діє нині для УПЦ МП і для українців не є важливим, за яким законодавством буде здійснена заборона діяльності цієї філії російської церкви в Україні. І будь-які зупинки й нерішучість на цьому шляху є сприятливою лише для московського патріархату.

Виклад основного матеріалу. (Discussion). Стаття 35 Конституції України присвячена гарантуванню реалізації права на свободу совісті та свободу віросповідання на території нашої країни. Реалізація зазначеної свободи можлива з урахуванням таких положень, як принцип світської держави. Йдеться про заборону визнання будь-якої релігії як державної, про рівність усіх релігійних об'єднань. Церква в Україні відокремлена від держави, а здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України. Також маємо тут право на ідеологічне розмаїття: право на рівність, незалежно від ставлення до релігії чи переконань. Не має значення також приналежність до громадських об'єднань: йдеться про свободу думки, слова та неприпустимість тиску на людину щодо висловлювання своїх думок і переконань чи відмови від них. Стверджено право на об'єднання та неприпустимість примусу до вступу до певного об'єднання чи перебування у ньому. У цій статті Конституції зазначено про право на альтернативну цивільну службу. Йдеться про тих громадян України, які за своїм переконанням чи віросповіданням не мають бути залучені до військової служби, а, отже, мають право на заміну її альтернативною громадською службою. Зазначені конституційно-правові гарантії надають можливості зреалізувати право на свободу совісті.

Маємо також наголосити на наявності міжнародно-правових гарантій, які задекларовані у нормах міжнародних документів. Серед таких, що закріплюють гарантії свободи совісті та віросповідання, слід виділити Статут ООН, Загальну декларацію прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Так, приміром, у Загальній декларації прав та свобод людини, прийнятій Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1948 р., йдеться про те, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії». А це означає: свободу змінювати свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно у навчанні, богослужінні та виконанні релігійних та ритуальних дій. Нині концепція захисту прав людини має відношення практично до всіх сфер не тільки державної діяльності, а й суспільного та особистого життя в суспільстві. Діяльність церков, профспілкових організацій, засобів масової інформації, неурядових організацій також є пов'язаними з питаннями захисту прав людини. Потреба такого захисту виникає у разі скоєння певного правового правопорушення чи протиправної дії. Право на захист означає можливість звернутися у необхідних випадках до примусової сили держави, тому суб'єктом правоохоронних відносин, як правило, має бути державний орган, без якого такий примус неможливий. Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав – це система державної влади, однією з функцій якої є захист прав людини і процедури такого захисту.

Активні дослідження проблеми правового регулювання релігійних свобод почались у XIX – на початку XX ст. такими вченими, як Й. Блюнчлі, В. Даневський, П. Казанський, Л. Камаровський та ін. В Україні різні аспекти права на

свободу совісті досліджували : І. Компанієць, В. Малишко, М. Палій, М.Палінчак, В. Петрик, Г. Сергієнко.

Захист свободи совісті в Україні складається із двох складових: захист свободи совісті в Україні на внутрішньодержавному рівні та захист свободи совісті в Україні на міжнародному просторі.

Свобода совісті – це поняття багатомірне і йдеться тут як про законодавчо оформлене і практично реалізоване визнання державою, громадськими, політичними та релігійними організаціями та іншими індивідами людської особистості як вищої цінності, - так і про повагу до її духовного суверенітету, свободи самовизначення і самореалізації у релігійній та інших сферах свого буття. Сутність свободи совісті розкривається через поняття свободи вибору віросповідання, чи свободу від нього. Свобода віросповідання – це індивідуальна релігійна свобода, що передбачає правові можливості вільно дотримуватись принципів будь-якої релігії, відправляти релігійний культ, змінювати свої релігійні погляди, рівність перед законом незалежно від релігійних переконань. А свобода релігійних організацій – це необхідна умова колективного сповідання релігії, здійснення культових дій. Протягом років незалежності в Україні було створено правову базу для реалізації права людини на свободу совісті. Це справило позитивний вплив на розвиток відносин між державою та релігійними організаціями різних конфесій, надало можливості конфесіям запроваджувати активну проповідницьку, просвітницьку та благодійницьку діяльність на благо українського народу та відродження його духовності. Це сприяло розвитку мережі релігійних організацій, що позначилось на процесі, який у працях дослідників та у засобах масової інформації було охарактеризовано як процес релігійного відродження. Головними ознаками такого відродження були передусім зростання числа віруючих, кількості релігійних організацій, їхньої активності,

розширення конфесійного розмаїття. Приміром, за період 1991—1999 рр. кількість релігійних громад зросла на 61,3 відсотка і налічувала 21134 громади з десятків віросповідних конфесій. У громадській свідомості відбулася виразна реабілітація релігії та релігійних організацій. Міра довіри до церкви, до релігійних спільнот та їхнього духовної діяльності помітно зросла.

Релігійна спільнота стала потужним вільним духовним утворенням громадян. Кожна спільнота має свою внутрішню структуру, статут, який регламентує не тільки питання, пов'язані із релігійною діяльністю, а і торкається проблем дисципліни, норм поведінки віруючих тощо. Католицька Церква, наприклад, відносить сюди також і свободу підтримувати свій клір та прихожан не тільки у релігійному житті, але й підтримувати їх у навчанні, розвивати ті інституції, де вони працюють, мешкають тощо.

Відомо, що релігійна самореалізація особистості, сповідування нею певної віри та здійснення культової діяльності, публічний вияв релігійних переконань можуть здійснюватися індивідуально і поза віросповідною спільнотою. У цьому контексті поняття "свобода Церкви" є одним з важливих компонентів структури свободи релігії. Воно тісно пов'язане зі свободою совісті, але не входить до її змісту. Права і свободи релігійних організацій маємо розглядати як похідні від права кожного віруючої людини на свободу віросповідання. Поняття "свобода церкви" включає структурно як свободу створення, управління, функціонування релігійних організацій, свободу богослужбової практики, так і свободу господарської, фінансової благодійної діяльності. Йдеться про легітимну діяльність на користь держави. До змісту свободи церкви залучено: свободу релігійних організацій засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь і зборів; свободу виховувати, навчати, призначати і змінювати свій персонал;

свободу запрошувати і одержувати добровільні фінансові й інші пожертви; свободу здійснювати консультації з іншими релігійними установами та організаціями, в тому числі й зарубіжними з метою співпраці і досягнення порозуміння; свободу створювати і утримувати відповідні благодійні або гуманітарні установи; свободу виробляти, набувати та використовувати у відповідному обсязі необхідні предмети і матеріали, пов'язані з релігійними обрядами, ритуалами, традиціями; свободу створювати релігійні навчальні заклади, недільні школи, провадити викладання з питань релігії; свободу організовувати місіонерську діяльність для поширення релігійної віри, основ віросповідання. Таку діяльність спрямовують різні чинники соціального, економічного та політичного змісту. Свобода Церкви, що виходить за межі чисто канонічної сфери (богослужбової практики, культової діяльності в просторі вказаних вище обмежень) знаходиться під контролем держави і регулюється нею через систему соціальних законодавчих нормативних актів. Йдеться про Закон України "Про загальну середню школу", "Про охорону дитинства", "Про власність", "Про плату за землю", "Про банки і банківську діяльність", "Про гуманітарну допомогу".

Надзвичайно важливою проблемою є рівень, ступінь свободи віруючої людини в організаційно й інституційно оформленому просторі його релігійного вибору. Ця проблема має свою давню історію, яка пов'язана з проявами інакодумства, зокрема в християнській Церкві. І пов'язана вона з досить драматичними колізіями. Рівень "свободи в церкві", пошанування прав людини, можливості їх практичної реалізації в організаційних структурах, інституціях тієї чи іншої релігійної конфесії значно залежать від багатьох чинників, зокрема від рівня цивілізаційного розвитку певної країни, від міри свободи й демократичності даного соціуму, форми правління, типу державно-церковних відносин.

Відверте й агресивне порушення або ігнорування усіх вищезазначених прав почалось ще від часів цариці Катерини II. Імперський патріархат ігнорував навіть історичний факт, що первісна Русь - це Київ і південні землі, що в Києві в Почайні та Дніпрі відбувалося урочище хрещення киян підчас княжіння рівноапостольного князя Володимира. Патріархат ігнорував українську мову. В усій Україні, крім тодішньої Галичини, проповідь мала провадитись північною, російською мовою. Давню, південнослов'янську церковну мову ще Катерина II наказала заборонити й замінити московською мовою.

Підчас процесу відновлення незалежності України постало питання відновлення незалежності, канонічності Української православної церкви на канонічній території. Україна, як і її пануюча церква, неодноразово під тиском віроломних сусідів чи непереборних історичних обставин втрачали свою незалежність та автокефалію. Останнього разу це сталося в результаті сталінських репресій у 30-х роках минулого сторіччя, коли разом із Українською Автокефальною Православною Церквою були знищені у сталінських таборах і майже усі її ієрархи на чолі з митрополитом Василем Липківським. Церковна громада відновленої УАПЦ відмовилась тоді від підпорядкування Руській Православній Церкві і приєдналась до ініціативного комітету відродження Української Автокефальної Церкви, який був створений у Києві. Зі світлими словами вдячності згадуємо ми нині їхні імена та називаємо ними наші вулиці і проспекти. Маємо пам'ятати імена видатних Українців-патріотів: Андрія Шептицького, Йосипа Сліпого, Мстислава Скрипника, Любомира Гузара, Володимира Романюка та багатьох інших церковних діячів християнських конфесій, які присвятились боротьбі за свободу й незалежність Української держави і церкви.

УАПЦ увійшла в реальність незалежної України як духовна сила, відверто опозиційна щодо комуністичного режиму. Вона традиційно була пов'язана з патріотичним середовищем. Її канонічна доктрина визначалася відмовою підпорядковуватись Російській Церкві. Вона не визнавала легітимність акту 1686 р. (підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові) й наступних церковно-правних документів РПЦ. Богослужбова практика УАПЦ орієнтувалася на київську традицію, закріплену за часів митрополита Петра Могили. Мова церковних видань спиралась на норми харківського правопису 1928 року, а парафіяльний та єпархіальний устрій був утворений на засадах соборно-правності із залученням до управління як єпископів і священників, так і мирян. Надважливої ролі у творенні в Україні громадянського суспільства відіграв досвід інтегрування православних громад до демократичного суспільства у західних країнах.

Але з тих самих одіозних часів сталінської радянщини в Україні запанували атеїзм та філія руської православної церкви в Україні – УПЦ московського патріархату. Це утворення завжди було нічим іншим як органом духовного поневолення віруючого українського народу. А ідентичність українського православ'я за посткомуністичних часів зводилася до мови богослужіння, патріотичної риторики й підпорядкування власному центрові.

У перші роки незалежності посткомуністична адміністрація України часом швидше прагнула зберегти в державі після проголошення її самостійності панівне становище старої бюрократії та використати його при розподілі загальнонародної власності. Церква у цьому контексті розглядалась як певне ідеологічне підґрунтя, або ж важіль впливу на суспільну свідомість, яка усе більшою мірою духовно відроджувалась. Крім того,

авторитарний характер світогляду політичних еліт визначав їхнє бачення Церкви як єдиної одержавленої структури.

Треба віддати належне зусиллям президента України Петра Порошенка у напрямку відновлення канонічної автокефальної української церкви. За його керівництва країною в Україні з'явилась така Церква (ПЦУ), яка отримала нарешті Томос – легітимізуючий автокефальність та канонічність Православної Церкви України сакральний документ.

Україна сьогодні у надскладних, інспірованих прямою зовнішньою агресією росії обставинах прямує шляхом просування до правової держави. І при цьому наше чинне законодавство не містить нині чіткого та робочого інструменту для заборони тієї чи іншої релігійної організації. Є тільки можливість зняття церкви з державної реєстрації. Але це не означає, що ця організація не може надалі проводити свою релігійну діяльність.

Наразі в Україні є достатньо інших можливостей для обмеження діяльності УПЦ МП. Окрім розірвання договорів та виконання закону про внесення змін до статутів, - це може бути цілий спектр заходів. Йдеться хоча б про те, що релігійні організації УПЦ МП в Україні повинні бути врешті деполітизовані, а також позбавлені своїх завуальовано-воєнізованих структур. При цьому, згідно з чинним законодавством, релігійна організація взагалі може не мати статусу юридичної особи. Вона може лише повідомляти державі, що веде свою діяльність в Україні. Але наразі рішення РНБО України - потужний сигнал суспільству про те, що влада змінює свою політику щодо церков, які мають керівний центр на території росії. Державній службі з етнополітики та свободи совісті доручено забезпечити проведення релігієзнавчої експертизи Статуту про управління УПЦ на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патріархатом.

Протекторат влади не діє нині для УПЦ МП і для українців не є важливим, за яким законодавством буде здійснена заборона діяльності цієї філії російської церкви в Україні. І будь-які зупинки й нерішучість на цьому шляху є сприятливою лише для московського патріархату.

Список використаних джерел

1. Енцикліка "Fides et Ratio" святішого отця Івана Павла II // Віра і розум - двоє крил людського духу. – К., 2001. – С. 31.
2. Законодавчі акти України з питань свободи совісті та релігійних організацій // Правові основи свободи совісті і релігії та релігійних організацій. – К., 2002. – С. 67-118.
3. Каспер В., кардинал. Свобода віросповідання та регіонально-культурна ідентичність // Релігійна свобода. Науковий щорічник №6 – К., 2002.
4. Курран Чарльз Е. Релігійна свобода і права людини у світі та церкві: християнська перспектива // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти. У 2-х т. – Т.1. – Львів, 2000. – С. 362.

References

- 1) Encyclical "Fides et Ratio" of His Holiness Father John Paul II // Faith and reason are two wings of the human spirit. - Kyiv, 2001. - P. 31.
- 2) Legislative acts of Ukraine on freedom of conscience and religious organizations // Legal foundations of freedom of conscience and religion and religious organizations. - Kyiv, 2002. - P. 67-118.
- 3) Kasper V., cardinal. Freedom of religion and regional cultural identity // Religious freedom. Scientific yearbook No. 6 - Kyiv, 2002.
- 4) Curran Charles E. Religious freedom and human rights in the world and the church: a Christian perspective // Religious freedom and human rights: theological aspects. In 2 volumes - T.1. - Lviv, 2000. - P. 362.

UKRAINIAN REALITIES: FROM FREEDOM OF CONSCIENCE - TO FREEDOM FROM FOREIGN QUASI-CONFESSIONAL IDEOLOGEMS

Chekal L. A.

Abstract. *The article includes an analysis of the problem of constitution of the right to freedom of conscience in Ukraine. The review features both legislative confirmation and interpretation of this right, as well as aspects of historical conflicts related to its practical implementation. The study outlines the specifics of the interpretation and implementation of this right in modern Ukrainian realities. The author notes that freedom of conscience is a multidimensional concept and it is about both the legally formalized and practically implemented recognition of the human personality by the state, public, political and religious organizations and other individuals as the highest value; and about respect for its spiritual sovereignty, freedom of self-determination and self-realization in religious and other spheres of life. The article concludes with a summary indicating necessary components of the process of protecting freedom of conscience in Ukraine: protection of freedom of conscience in Ukraine at the domestic level and protection of freedom of conscience in Ukraine in the international space.*

Key words: *freedom of conscience, freedom of the church, canonization, autocephaly, sacredness, spirituality, confessions, Orthodoxy, Catholicism, patriarchy.*

**УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ ФОРМУВАННЯ
МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТІВ У ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ**

МЕЛІКОВА К. Я., магістрантка гуманітарно-педагогічного факультету,
спеціальності «Педагогіка вищої школи»

СОПІВНИК Р. В., доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри педагогіки

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: katerina.bk9999bk@ukr.net

Анотація. *Сутність поняття «моральна культура» є багатограним і багатомісним, поліаспектним і внутрішньо суперечливим. Воно включає засвоєні та прийняті особистістю моральні принципи, норми, категорії, ідеали і водночас виражає її відповідні ставлення до себе, до інших людей, до майбутньої педагогічної діяльності. Формуючи моральну культуру в молоді України дуже важливо орієнтуватись на зарубіжні країни, актуалізація питання підсилюється інтеграцією України до європейського освітнього простору. У статті схарактеризовано різні точки зору дослідників та аналіз методик які застосовують у зарубіжних країнах для формування моральної культури в особистості студента. В Англії акценти, при формуванні моральної культури в молоді, роблять на потребу в міжособистісних стосунках, потребу в активності чи творчості, потребу в самоствердженні, потребу у системі орієнтації. Дослідивши шістнадцять університетів США науковиця С.В.Федоренко виокремила такі спільні риси: навчальні курси з громадянства, курси етично-морального спрямування, навчальні курси з вивчення культурного різноманіття. У Франції протягом усього навчального процесу від початкової школи і до університету навчання супроводжується освоєнням художньо-естетичного виховання відповідно до вікової належності. В Німеччині вважають, що суспільство, а насамперед педагоги, повинні рахувати своїм обов'язком поліпшити внутрішній світ людини, наповнити його жагою до свободи, тягою до прекрасного, добра, прагнення до гуманності та усвідомлення свого місця в ньому.*

Ключові слова: *формування, моральна культура, особистість студента.*

Актуальність (Introduction). У всій Європі виховний ідеал будується на здобутках культури усієї Європи і сконцентрований на одній єдиній меті - виховання всебічно розвиненої особистості, не втративши закладені таланти та хист індивіда "Хай буде кожний досконалий сам собою", – слова Ващенка Г. [1, с. 90]. Автор дотримувався думки, що виховний національний ідеал повинен формуватися на знаннях ідеалу у всіх країнах Європи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). Дослідження, присвячені формуванню моральної культури особистості студента. Пи-

таннями освітнього процесу, а саме проблемі формування моральної культури, у країнах Європи досліджують Т.В. Яркіна З.О.Малькова, М.Л. Славіна (США)Т.І.Вакуленко, В.А.Гуменюк (Німеччина), Н.В.Абашкіна, А.В.Парінов, М.П.Лещенко (Англія) О.Ю.Леонтьєва, та ін. Цікавими та важливими для нас є дослідження М. Лещенко що розглядає формування громадянськості як складової загальної культури майбутніх вчителів. Питання підготовки вчителів у країнах зарубіжжя досліджують О.В.Сухомлинська, Н.М.Лавриченко, Л.П.Пуховська, та ін.

Методи (Methods). Аналіз, синтез, узагальнення.

Результати (Results). В умовах сьогодення важливо знати досвід зарубіжних країн в формуванні моральної культури особистості студента.

Коли ми говоримо про потреби молодих людей Великобританії варто відзначити прихильність концепції неогуманіста Е.Фрома, згідно якої людина – це її фундаментальні потреби, які головним чином антропологічні. На його думку найважливішою з потреб для людини є – потреба в міжособистісних стосунках, потреба в активності чи творчості, потреба в самоствердженні, потреба у системі орієнтації. Здійснення цих потреб може розвиватися в двох ключах :

- сприяти розвитку та формуванню особистості;

- перешкоджати та суперечити всім морально - етичним загальноприйнятим цінностям особистості.

У своїх поглядах Е.Фром найбільшу важливість вбачає в вихованні, на його думку воно має бути побудоване таким чином щоб відповідати розвитку позитивним вимогам, роблячи їх частиною емоційної та інтелектуальною частиною індивіда.

С.В.Федоренко у своїй роботі провела дослідження шістнадцяти університетів США (Вірджинському політехнічному університеті – університеті штату Вірджинія, Каліфорнійському політехнічному університеті, Університеті штату Пенсильванія, Університеті штату Невада, Техаському університеті в Остіні, Іллінойському, Гарвардському, Єльському, Принстонському, Пенсильванському, Американському, Південно - західному університетах, Університеті імені Фурмана, Коледжі Св. Іоанна (Джона), Університеті імені Брауна, Коледжі імені Барнарда) та виокремила спільні характеристики для виховання морально-культурної свідомої, молоді особистості, якими вони користуються, а саме:

Навчальні курси з громадянознавства на яких вивчають побудову американського уряду, історія Сполучених Штатів Америки, становлення демократичних відносин країни. Вони охоплюють в себе

основні галузі:зовнішня та внутрішня політика США;принципи, цінності та цілі американської демократії; уряд США; роль громадян США у розвитку демократії та ін.

Так, у навчальній програмі бакалаврів в Гарварді (Harvard University), ми можемо побачити дисципліни «США і світ», акцентовану на усвідомленості у студентів їхньої громадянської позиції студентів на основі критичної оцінки історичних змін розвитку американської нації у порівнянні з іншими країнами світу («Політика сфери охорони здоров'я в США», «Роздуми про Конституцію США», «Теорія і практика уряду Республіканців», «Бостон: відкриття заново», «Роль Гарвардського університету у світовій історії», «Історія американської демократії» та ін.) [14].

Створюючи курси з вивчення культурного різноманіття, викладачі закладів вищої освіти США враховують: історичні факти упередженості, дискримінації та несправедливості; інформацію про побут, культуру, рідну землю представників меншин; внесок представників інших націй та різних етнічних груп у повсякденну, наукову, культурну, суспільну, економічну, політичну тощо сфери життя американського суспільства та світу загалом [8].

Залучення до активної участі в житті суспільства нерозривно пов'язана з формуванням в американській молоді відчуття патріотизму та поглядів, які проявляються в повазі до оточуючих громадян та американського народу в цілому; співчутті до страждань співвітчизників, які потребують гуманітарної допомоги внаслідок того чи іншого стихійного лиха; переймання про майбутнє своєї країни гордості за культурні, економічні, науково - технічні досягнення рідної країни; співучасті в суспільно значущій діяльності, спрямованій на благо своєї громади і країни загалом [7, с. 339].

На початку вересня 2001 р., в усіх школах Франції займаються організацією освітнього процесу таким чином щоб спі-

лкування з митцем проводилось повноцінно і системно з кожним учнем початкових класів. Педагоги Франції підкріплюють все навчання відвідуванням музеїв, будучи переконаними в тому що музеї відіграють відіграють вагомую роль в естетичному вихованні школярів. Експозиційні зали музеїв це – «потенційний навчальний простір, де учням і вчителям пропонуються надзвичайно багаті матеріали та освітні можливості» [2].

У Франції існує 400 музеїв, більшість з яких мають освітнє значення.

Педагоги Франції вважають, що художньо - естетичне виховання – це важлива умова всестороннього розвитку молоді. Зазвичай увага школи прикута до формування технічних умінь в учнів, щоб змінити цей звичай у науковій літературі поширюють нові засоби і форми естетично-художнього виховання. Це розраховано на те, щоб по-перше, поглибити і розширити знання вихованців з теорії і історії мистецтва, а по-друге, формувати їх здатність до продуктивної художньої творчості [10].

В недавні роки в Німеччині спостерігається велика тенденція щодо більш глибокого аналізу цінностей гуманістичної традиції. Наслідком досягнення людства в різних галузях техніки, науки, медицини, біології є те, що сьогодні воно живе в умовах «ціннісного релятивізму» чи «морального нігілізму», якщо використовувати термінологію Г.Йонаса [3, 360].

А.Швейцер говорив про своє ставлення щодо зв'язку між надлюдиною та надрозумом: «Людина перетворилася у надлюдину. Але надлюдина, що має надлюдську силу, ще не піднялася до рівня надлюдського розуму. Чим більше зростає її могутність, тим біднішою вона стає. Наша совість повинна пробудитися від того, що чим більше ми перетворюємося у надлюдей, тим більш нелюдяними ми стаємо» [5, с. 200].

На думку І.Канта, мета виховання моралі в тому, щоб прийти до перемоги добра над природою перевагаю і схильністю людини до зла. Проте перемога може відбутися як «революція» думок та

почуттів, яку необхідно вивчати як необхідну умову для формування високоморальної особистості і суспільства. Одним із варіантів досягнення даної мети полягає в тому, щоб процес виховання та освіти був побудований в першу чергу на основі традицій гуманістичної етики і найвищих людських цінностей: «виховання має готувати дитину до служіння світові цінностей. Це служіння заключається в праці розуму, душі і суджень, пізнання емоцій, характеру і волі» [5, с. 82].

Тому моральна культура та моральні цінності повинні зайняти найвищий шабелі в сфері освіти, адже вони є фундаментом становлення особистості, а тільки потім опановувати теоретичні знання та опановувати їх на практиці для досягнення поставленої мети, для свого розвитку та самовдосконалення своїх навичок, що дозволяє людині самореалізуватись та знаходитись в гармонії з собою та своїми цінностями.

На сучасному етапі розвитку суспільства, в період загострення проблем культурного і духовного відродження України, формування моральної культури особистості студента доцільно розглядати як найголовнішу передумову становлення української державності.

У «Стратегії розвитку освіти в Україні на 2021–2031 роки» наголошується, що «місія вищої освіти – забезпечення сталого інноваційного розвитку України через підготовку висококваліфікованих фахівців, створення та поширення знань, формування інтелектуального, соціального та духовного капіталу суспільства, готового до викликів майбутнього» [6].

Отже, одним із завдань, що постає перед української освітою, є підвищення рівня суспільної духовності, моралі, культури студентської молоді.

Моральна культура особистості зачіпає всі сфери діяльності людини, зокрема й освіту. Адже моральна культура, як структурне утворення внутрішнього світу особистості визначає її взаємини із суспільством, з іншими людьми, позитивно впливає на формування «м'яких навичок», свідомості та самосвідомості, а

відтак і професійних якостей. Тому її формування у студентів закладів вищої освіти є важливим і необхідним процесом, що забезпечить особистісну орієнтацію вищої освіти, сприятиме реалізації студентоцентрованого підходу.

Висновки і перспективи (Discussion). Отже, проаналізувавши досвід приходимо до висновку, що вона включає у себе: установку на сприйняття позитивних мотивів і цінностей професійної поведінки, професійно-практичні знання про моральну культуру особистості студента, уміння діяти у безпосередній професійній діяльності відповідно до моральних цінностей і норм суспільства; адекватну самооцінку і можливість корегування власного рівня моральної культури.

Список використаних джерел

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава, 1994.
2. Волинець Л. Тенденції розвитку загальної мистецької освіти в країнах Європейського Союзу. *Порівняльно-педагогічні студії*. 2009. № 2. С. 36–47.
3. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Пер. з нім. Київ: Лібра, 2001. – 400с.
4. Полтавець В. Інноваційні проекти мистецько-культурних програм у школах Франції. *Мистецтво та освіта* : наук.-метод. журн. 2005. № 1 (35). С. 20–22.
5. Психология и учитель: Пер. с англ. / Гуго Мюнстерберг; пер. А.А. Громбаха. 3-е изд., испр. М.: «Совершенство», 1997. 320 с.
6. Стратегія розвитку освіти в Україні на 2021–2031 роки. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>
7. Федоренко С. В. Громадянська освіта як чинник формування гуманітарної культури студентів вищих навчальних закладів США. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* (Кн. 2). 2015. № 19. С. 330–342.

8. Clark C. Effective multicultural curriculum transformation across disciplines. *Multicultural Perspectives*. 2002. Vol. 4. № 3. R. 37–46.

9. Harvard Program in General Education. Current Requirements until Fall 2018. URL: http://generaleducation.fas.harvard.edu/current_requirements.

10. L'éducation esthétique à l'école et hors l'école. Jean Devignaud. URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0004/000408/040843fb.pdf>.

References

1. Vashchenko, H. (1994) Vykhovnyi ideal [Educational ideal]. Poltava, 192.
2. Volynets, L. (2009) Tendentsii rozvytku zahalnoi mystetskoï osvity v krainakh Yevropeiskoho Soiuzu [Trends in the development of general art education in the countries of the European Union]. *Porivnialno-pedahohichni studii*. № 2, 36–47.
3. Yonas, H. (2001) Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dla tekhnolohichnoi tsyvilizatsii [Princip of responsibility. In search of ethics for technological civilization.]. K.: Libra, 400.
4. Poltavets, V. (2005) Innovatsiini proekty mystetsko-kulturnykh prohram u shkolakh Frantsii [Innovative projects of artistic and cultural programs in French schools]. *Mystetstvo ta osvita: nauk.-metod. zhurn*. № 1 (35), 20–22.
5. Psykholohyia y uchytel [Psychology and teacher]. M.: «Sovershenstvo», 1997, 320.
6. Stratehiia rozvytku osvity v Ukraini na 2021–2031 roky. Available at: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>
7. Fedorenko, S. V. (2015) Hromadianska osvita yak chynnyk formuvannia humanitarnoi kultury studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv SShA [Civic education as a factor in the formation of the humanitarian culture of students of higher ed-

educational institutions in the USA]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi. № 19, 330–342.

8. Clark, C. (2002) Effective multicultural curriculum transformation across disciplines. Multicultural Perspectives. Vol. 4. № 3, 37–46.

9. Harvard Program in General Education. Current Requirements until Fall 2018. Available at: http://generaleducation.fas.harvard.edu/current_requirements.

GENERALIZATION OF FOREIGN EXPERIENCE OF FORMING THE MORAL CULTURE OF PERSONALITY OF STUDENTS IN FOREIGN COUNTRIES

Melikova K. Y., Sopivnyk R.V.

Abstract. *The essence of the concept of "moral culture" is multifaceted and multidimensional, multifaceted and internally different. It includes the moral principles, norms, categories, ideals learned and accepted by the individual and at the same time expresses her appropriate attitude to herself, to other people, to future pedagogical activities. The formation of moral culture among the youth of Ukraine is very important to focus on foreign countries, to actualize the issue is strengthened by the integration of Ukraine into the European educational space. The article describes different points of view of researchers and analysis of methods used in foreign countries to form the moral culture of a student's personality. In England, during the formation of moral culture among young people, emphasis is placed on the need for interpersonal relationships, the need for activity or creativity, the need for self-affirmation, and the need for an orientation system. Having researched sixteen universities in the USA, scientist S.V. Fedorenko singled out the following common features: educational courses in civics, courses in ethical and moral direction, educational courses in the study of cultural diversity [14]. In France, during the entire educational process from primary school to university, learning is accompanied by the development of artistic and aesthetic education in accordance with age [4]. In Germany, they believe that society, and first of all teachers, should consider it their duty to improve the inner world of a person, to fill it with a thirst for freedom, a craving for beauty, goodness, a desire for humanity and an awareness of one's place in it.*

Keywords: *formation, moral culture, personality of the student.*

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ КРИЗИ

ГОРБАТЮК Т. В., кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та міжнародної комунікації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: gorbatiuktv@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4304-376X

Анотація. *Громадянське суспільство це складний соціокультурний феномен, який формується в розвиненому суспільстві. Визначальними чинниками існування цього феномену постає демократизація та лібералізація суспільства. Сучасний світ загострює проблеми реалізації установок феномену «громадянського суспільства» в умовах відкритого інформаційного простору. Інформаційна революція кінця ХХ століття в новітніх аспектах загострила та актуалізувала питання реалізації установок громадянського суспільства.*

Ключові слова: *громадянське суспільство, суспільство, держава, права держава, криза.*

Актуальність (Introduction).

Сучасне суспільство це складний багатогранний феномен, в основі якого лежить взаємодія людей в найрізноманітніших сферах соціобуття. До таких сфер людського буття можна віднести: матеріально-економічну сферу, політико-правову сферу, духовну сферу, сферу цінностей, моралі, культури, релігій, традицій, норм та правил соціальної взаємодії. В другій половині ХХ століття, в результаті закономірного розвитку науки, техніки та людства загалом, до вищезазначених сфер людської дійсності ще одна досить важлива область людського існування – сфера інформаційного простору та світ інформаційної взаємодії сучасного соціуму. Інформаційний світ в реаліях сучасності кардинально трансформує суспільство, робить його більш відкритим, більш діяльним та більш ініціативним [1].

Відкритість суспільства, його здатність до дії є одним з визначальних ознак сучасного розвинутого громадянського суспільства, яке здатне активно та оперативно реагувати на

виклики та кризи з якими може стикнутись соціум в реаліях свого існування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications).

Суспільство - це складний та багатогранний феномен, який мислителі прагнули осмислити практично всю відому історію людства. Кожна епоха формувала свою специфічну картину структури суспільства та процесів взаємодії в ньому. Особливої актуальності дослідження соціуму набули у мислителів другої половини ХХ століття. Зокрема можна виокремити роботи Ю.Габермаса, Ж.-Ф. Ліотара, Ф.Фукуями, які прагнули досягнути специфіку розвитку сучасного суспільства. Важливим аспектом розвитку сучасного ліберально-демократичного суспільства постає формування феномену «громадянського суспільства», як основоположного принципу розвитку правової держави. Теоретичні та методологічні аспекти розуміння даного феномену знайшли відображення у багатьох наукових дослідженнях за-

рубіжних та вітчизняних науковців, зокрема Л. Саламона, Г. Анхейера [2], Дж. Дризека, Б. Хоніга, А. Філіпса[3], Т. Гарасимів [4], П. Гураль [5], Н. Дубас[6], М. Кельман [7], В. Кононенко, С. Лапшин [8] та інші.

Мета (Purpose). Метою статті є аналіз специфіки розвитку сучасного громадянського суспільства та ризиків, які постають перед людиною зокрема і людством загалом.

Методи (Methods). У процесі написання статті були використані методи аналізу, порівняння, історично-аналітичний, систематизації та теоретичного узагальнення.

Результати (Results). Однією з найбільш характерних рис розвитку сучасного суспільства є генезис такої інституції як «громадянське суспільство». Поглянувши на історію розвитку даного феномену ми побачимо, що перші спроби його осмислення, були здійснені ще в античності, в часи Платона та Аристотеля, які в своїх творах замислись про сутність людини та суспільства. Згодом це призвело до появи цілісного вчення про держави, суспільства та людини.

Мислителі епохи Відродження та Нового часу формують нові сенси в осмисленні феномену громадянське суспільство, зосереджуючи свою увагу дослідженню проблем громадянськості та взаємовідносин людини з владою. Зокрема, дослідженням цих проблемами займалися Т. Гоббс, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Т. Мор, Е. Роттердамський, А. Сен-Сімон. Ключовою думкою всіх мислителів була ідея визнання факту що «правильна» та «мудра» держава має бути громадянською, тобто людиною, а не звірячою. Це в свою чергу стало поштовхом до розвитку думки про те, що справжнім громадянським суспільством може

бути альтернативна державі система соціальних інституцій.

Врешті-решт відбувається трансформація сутності поняття «громадянське суспільство». Застосування цього терміну для позначення мирного політичного устрою, що управляється на основі закону, поступається місцем його застосуванню для позначення окремої інституціональної сфери життя, яка не відповідає існуючим на відповідній стадії суспільного розвитку інститутам державної влади [6]. Фактично ми можемо говорити про різного роду соціальні інституції, які існують в країні і постають альтернативними соціальними системами державному устрою, при цьому не претендуючи на ту провідну роль яку відіграє державна влада. Зокрема до таких соціальних інституцій відносять: громадські організації, релігійні організації, благодійні організації, професійні спілки, об'єднання професійних спілок, творчі спілки, асоціації, організації роботодавців, недержавні засоби масової інформації та інші недержавні організації і установи, які діють відповідно до законодавства країни.

Тож підсумовуючи слід зазначити, що в сучасному світі під терміном громадянське суспільство потрібно розуміти сукупність недержавних установ та організацій, які представляють волю та інтереси громадян.

Важливим аспектом існування громадянського суспільства в сучасному є успішний розвиток демократично-правового соціуму в якому найвищою цінністю свобода. З одного боку, громадянське суспільство, відстоює матеріальну та духовну незалежність людини від держави, прагне домогтись правових гарантій такої свободи людини, а також захисту приватних і суспільних інтересів людей, таким чи-

ном активно сприяючи процесам демократизації держави. З іншого громадянське суспільство залежне від держави і не здатне набути розвинених форм в умовах політичного примусу, авторитаризму та тиранії. Таким чином, рівновага громадянським суспільством та державою є найважливішим чинником стабільного ліберально-демократичного розвитку, що в свою чергу породжує дихотомію – без правової держави немає громадянського суспільства, а без громадянського суспільства немає правової держави. Іншими словами, громадянське суспільство – це не просто сукупність окремих громадян чи їх об'єднань, а перш за все це наявність реальних можливостей громадян та їх об'єднань впливати на діяльність держави та органів публічної влади [9, 10].

Головними ознаками громадянського суспільства постають: незалежність інститутів громадянського суспільства від держави в рамках своєї компетенції; ідеологічний і політичний плюралізм та демократія в політичній сфері; ринкова економіка; середній клас як соціальна основа громадянського суспільства; правова держава, пріоритет прав і свобод індивіда перед інтересами держави; свобода слова і засобів масової інформації. Фактично реалізація зазначених ознаки громадянського суспільства дає змогу формуванню сучасного справедливого суспільно-політичного устрою в якому повноцінно будуть забезпечені права людини як окремого індивіду, так і суспільства загалом.

Реалізація концепту громадянського суспільства в Україні, до нещодавнього часу викликала досить неоднозначні оцінки. За даними міжнародних правозахисних організацій громадянське суспільство до нещодавнього часу та значно відставало у

своєму розвитку від громадянського суспільства європейських країн в цілому та постсоціалістичних країн Центральної Європи зокрема. До причин такої відсталості традиційно відносили низький рівень громадянської активності та організаційних можливостей організацій громадянського суспільства, а також недостатньо сприятливе законодавче середовище.

Проте йшов час, суспільство трансформувалося, змінювалося та лібералізувалося, кризові моменти в історії нашого суспільства активізували громадськість та сприяли утворенню громадських організацій і легітимізації їх діяльності на законодавчому рівні. Фактично, можна стверджувати, що за останнє десятиліття українське суспільство здійснило різкий ривок у розвитку такого феномену як громадянське суспільство, в основі якого лежить так зване регулювання горизонтальних зав'язків соціального устрою, яке здійснюється з позиції соціальної доцільності, відповідаючи на вимоги перед якими постає суспільство.

Однією з найважливіших характерних рис розвитку громадянського суспільства правової держави є розвинута політична система. В сучасній Україні, станом на 1 січня 2022 року, було зареєстровано 370 політичних партій. З одного боку така кількість політичних партій дає можливість людині та суспільству широкий простір для реалізації її політичних прав та свобод, а з іншого викликає певну розгубленість у пересічного громадянина.

Проте слід відзначити, незважаючи на таку велику кількість політичних партій, не всі вони беруть активну участь у політичному житті. Наприклад, в останніх парламентських виборах у 2019 році брали участь лише

© Горбатюк Т. В.

65 (з 342 зареєстрованих на той момент), а це лише 19% від загальної кількості [11]. Поясненням цього феномену може слугувати те, що досить велика кількість політичних партій створювалися як штучні політичні проекти, що переслідували певні конкретні цілі в черговій виборчій кампанії і не здобувши прохідного результату залишаються в переліку офіційно зареєстрованих політичних організацій, які з одного боку можуть чекати на свою реновацію в наступних виборчих перегонах, або ж доживають свого часу, як маргалізованих осередків.

Також слід виокремити і політичні партії, які створені як регіональні утворення, для вирішення питань в політичних системах місцевого самоврядування, зокрема можна виокремити: «Наш дім – Одеса», «Партія чернівчан», «Рідне Закарпаття», «Молодий Харків» та інші. Варто відзначити, що політичні партії більш охоче беруть участь у місцевих виборах, так у виборчій кампанії 2020 року взяли участь 192 (з 358 зареєстрованих на той момент), тобто, більш ніж 53 % від загальної кількості.

Проте основу політичної системи країни становлять десяток чи півтора загальнонаціональних політичних партій світогляд, ідеї та цінності яких поділяє переважна більшість політично зрілого суспільства. Саме завдяки усвідомленню, симпатії конкретно людиною та суспільством загалом запропонованої системи ідей та цінностей того чи іншого політичного проекту відбувається свого роду вибір подальшого шляху розвитку держави. Що є абсолютною нормою для демократичного соціуму.

Однак, характеризуючи політичну систему демократичної правової держави, слід зауважити, що умовах

кризових ситуацій, коли виникає загроза усталеному устрою, правова держава має право захищати себе. Зокрема, як приклад можна навести заборону Комуністичної партії України в 2014 році та проросійських партій, після вторгнення російських військ в Україну, станом на 1 грудня 2022 року заборонена діяльність 12 проросійських партій [12].

Ще однією важливою характеристикою розвитку громадянського суспільства правовій державі є наявність і діяльність громадських організацій. Поняття громадської організації можна визначити, як добровільне об'єднання громадян, яке створюється за для досягнення спільних інтересів, зокрема можна виокремити: культурні, економічні, релігійні, професійні, соціальні, регіональні, вікових, та інші. Реалізація інтересів може бути здійснена шляхом проведення мітингів, зборів, різноманітних ініціатив, проєктів, форумів.

У кожній розвинутій ліберально-демократичній країні є багато різних видів громадських організацій. Це можуть бути професійні спілки, жіночі, молодіжні, ветеранські, дитячі організації, наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні об'єднання громадян. Вони можуть мати різні назви: організація, об'єднання, спілка, товариство, клуб, асоціація тощо. Проте головними ознаками які їх поєднують беззаперечно є добровільність об'єднання, наявність організаційної структури та діяльність на засадах самоврядування.

Фактично громадські організації будучи добровільними об'єднаннями дають можливість людині реалізувати свої прагнення, допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного

життя, відкривають широкі можливості для виявлення суспільно-політичної ініціативи та здійснення функцій самоврядування.

Громадські організації охоплюють своєю діяльністю певні сфери суспільного життя, і на відміну від політичних партій, не обмежуються політичною діяльністю, їх діяльність поширюється і на гуманітарну, інформаційну, екологічну, безпекову та інші сфери суспільного та державного життя. Прикладами такої діяльності може бути активна взаємодія та співпраця з громадськими організаціями, в тому числі і міжнародними, з питань гендерної політики, культурно-просвітницька діяльність, проведення заходів, спрямованих на відродження та розвиток національних, історичних, духовних традицій, а також діяльність у галузі охорони здоров'я та пропаганди здорового способу життя, у галузі екології.

Фактично, громадські організації, можна охарактеризувати, як первинні універсальні елементи, які є первинними, основоположними частинками такого складного феномену і важливого для існування сучасного розвиненого соціуму, як громадянське суспільство.

Невід'ємною частиною розвинутого громадянського суспільства є активна діяльність благодійних організацій. Згідно закону України «Про благодійництво та благодійні організації» благодійна організація визначається як юридична особа (товариство, фонд, установа), установчі документи яких визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах, визначених цим законом, як основний вид діяльності такої юридичної особи [13].

Новітня історія України неодноразово актуалізувала діяльність благодійних організацій. Однією з перших

показових актуалізацій благодійності та діяльності благодійних організацій стала пандемія COVID-19 в 2019 році. Причин цієї актуалізації можна виокремити багато, проте серед найвизначніших виокремимо по-перше, масовість пандемії, по-друге, швидке розповсюдження, що набуло загальнопланетарного масштабу, і по-третє, неготовність до кризи таких масштабів медичної системи як самої країни, та світу загалом.

Благодійні організації громадянського суспільства виступили єдиним фронтом разом з державою та бізнесом виступили в боротьбі з цією кризою, забезпечуючи підтримку медичних установ, лікарів та соціально незахищених верств населення.

Але ще більшої актуалізації діяльність благодійних організацій набуває після російського вторгнення. Воно постало найбільшою кризою для української держави з якою зустрічалась в своїй історії Україна, але і в цьому випадку на допомогу державі приходить розвинуте громадянське суспільство. Зокрема ми можемо говорити про благодійні організації та фонди, як міжнародні так і національні (ЮНІСЕФ, Агентства ООН у справах біженців, Товариство Червоного Хреста України, БФ «Сейв Юкрейн 2022» та багато інших), які фактично взяли на себе підтримку біженців та соціально незахищених верств населення.

Проте окрім благодійних організацій, які опікуються гуманітарними проблемами українського суспільства в сучасних історичних реаліях, актуалізувалася роль благодійних організацій та фондів діяльність яких орієнтована на допомогу збройним силам України, Національній гвардії та формуванням територіальної оборони. Фак-

тично ці благодійні організації та фонди активно та оперативно реагують на запити сил оборони.

За даними досліджень платформ великих даних VKURSI та Zagoriy Foundation весною 2022 року відбувся сплеск реєстрацій благодійних та добровільних організацій. Станом на початок травня 2022 року в Україні 15 679 організацій, зареєстрованих з основним КВЕДом «Надання іншої соціальної допомоги без забезпечення проживання, н.в.і.у.» [14]. І це не дивно, оскільки благодійність та волонтерство, як один з проявів громадянського суспільства є розповсюдженим та розвиненим.

Загалом, слід відзначити що такі тенденції були притаманні українському суспільству, кожен кризовий період новітньої історії. Загалом, слід зауважити, що в Україні на кожну кризу люди відповідають активними діями. Так було у 2014-2015 роках, коли відбувся сплеск волонтерських та громадських ініціатив, а також в період першого локдауну через COVID-19.

Таким чином, проаналізувавши основні сфери соціальної взаємодії громадянського суспільства в період кризи, можна дійти висновку, що розвинуте громадянське суспільство, в основі якого лежить так зване регулювання горизонтальних зв'язків соціального устрою, яке здійснюється з позиції соціальної доцільності, може формувати надійний базис підтримки соціальним інститутам та інститутам держави в подоланні криз.

Список використаних джерел

1. Каретна О. О., Милосердна І. М., Ігнат'єва І. І. Роль та особливості інформаційно-комунікаційних технологій у взаємодії органів державної влади з громадянським суспільством.

Науковий журнал «Політикус». 2020. Випуск 5. С. 62-68.

2. Salamon L., Anheier H., List R., Toepler S., Sokolowski W. *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, 1999. 534 p.

3. Dryzek J., Honig B., Phillips A. *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford, Oxford University Press, 2006. 883 p.

4. . Гарасимів Т. З. Розбудова громадянського суспільства в Україні: державно-владний підхід. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки*. 2015. № 813. С. 86–95.

5. Гураль П. Ф. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія та розвиток. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 13–16.

6. Дубас Н. Я. Поняття громадянського суспільства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 4. С. 13-20.

7. М. С. Кельман, О. С. Котуха, Р. Є. Гентош *Правова держава як необхідна умова розвитку громадянського суспільства*. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2022. № 11 С. 6-10. *Herald of Lviv University of Trade and Economics. Law Sciences*. No 11, 2022

8. Кононенко В. В., Лапшин С. А. Громадянське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1713> (дата звернення: 5.12.2022).

9. Лукін С. Ю. Громадянське суспільство у формуванні публічного

простору в процесах державотворення. *Публічне управління та муніципальне адміністрування*. 2020. № 2 (25). С. 99-101.

10. Воронкова В., Кивлюк О. Концепція активного відповідального громадянства для розвитку демократії та громадянського суспільства. *Humanities Studies*. 2022. № 11(88). С. 110-119.

11. Політичні партії в Україні: скільки зареєстровано та скільки беруть участь у виборах. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/02/15/infografika/polityka/politychni-partiyi-ukrayini-skilky-zareyestrovano-ta-skilky-berut-uchast-vyborax> (дата звернення: 5.12.2022).

12. В Україні остаточно заборонили діяльність 12 проросійських партій URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3598718-v-ukraini-ostatocno-zaboronili-dialnist-12-prorosijskih-partij.html> (дата звернення: 5.12.2022).

13. Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JF4W700A?an=3> (дата звернення: 5.12.2022).

14. Динаміка реєстрацій благодійних організацій під час війни: дослідження Vkursi та Zagorij Foundation. URL: <https://vkursi.pro/news/content/splesk-reiestratsiy-blahodiynykh-orhanizatsiy-doslidzhennia-vkursi-ta-zagorij-foundation-234986> (дата звернення: 5.12.2022).

Reference

1. Karetna O., Myloserdna I., Ignatieva I. (2020). Rol' ta osoblyvosti informatsiyno-komunikatsiynykh tekhnologiy u vzayemodiyi orhaniv derzhavnoyi vlady z hromadyans'kym suspil'stvom. [The role and features of information and communication technologies interaction

of public authorities with civil society]. *Scientific journal Politicus*. Vol. 5. 62-68.

2. Salamon L., Anheier H., List R., Toepler S., Sokolowski W. (1999). *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*. Baltimore, MD: Johns Hopkins Center for Civil Society Studies, 534.

3. Dryzek J., Honig B., Phillips A. (2006). *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford, Oxford University Press, 883.

4. Harasymiv T. Z. (2015). Rozbudova hromadyans'koho suspil'stva v Ukraini: derzhavnovladnyy pidkhid. [Development of civil society in Ukraine: state-government approach]. *Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Legal sciences*, 813, 86-95.

5. Hural, P. F. (2013). Hromadyans'ke suspil'stvo i derzhava v Ukraini: vzayemodiya ta rozvytok. [Civil society and the state in Ukraine: interaction and development]. *Journal of the Kyiv University of Law*, 3, 13-16.

6. Dubas, N. Ya. (2011). Porynattia hromadyans'koho suspil'stva. [The concept of civil society]. *Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal series*. 4, 13-20.

7. Kelman M. S., Kotukha O. S., Hentosh R. Ye. (2022). Pravova derzhava yak neobkhidna umova rozvytku hromadyans'koho suspil'stva. [The rule-of-law state as a necessary condition for the development of civil society]. *Herald of Lviv University of Trade and Economics. Law Sciences*. 11, 6-10.

8. Kononenko, V. Lapshyn, S. (2020). Civil society and the state: correlation in a public management. *Derzhavne upravlinnya: udoskonalennya ta rozvytok*, 8, Available at:

© Горбатюк Т. В.

<http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1713>

9. Lukin S. Yu., (2020). Hromadyans'ke suspil'stvo u formuvanni publichnoho prostoru v protsesakh derzhavotvorenniya. [Civil society in the formation of public space in the processes of state formation]. Public administration and customs administration, 2 (25), C. 99-10

10. Voronkova V., Kyvliuk O. (2022). Kontsepsiya aktyvnoho vidpovidal'noho hromadyanstva dlya rozvytku demokratiyi ta hromadyans'koho suspil'stva. [The concept of active responsible citizenship for the development of democracy and civil society]. Humanities Studies. 11(88), 110-119.

11. Political parties in Ukraine: how many are registered and how many participate in elections. Available at:

<https://www.slovoidilo.ua/2022/02/15/in-fografika/polityka/politychni-partiyyi-ukrayini-skilky-zareyestrovano-ta-skilky-berut-uchast-vyborax>

12. The activities of 12 pro-Russian parties were finally banned in Ukraine. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3598718-v-ukraini-ostatocno-zaboronili-dialnist-12-prorosijskih-partij.html>

13. Law of Ukraine «On Charity and Charitable Organizations». Available at: <https://ips.ligazakon.net/document/JF4W700A?an=3>

14. The dynamics of charity registrations during the war: a study of Vkursi and Zagoriy Foundation. Available at: <https://vkursi.pro/news/content/splesk-reiestratsiy-blahodiynykh-orhanizatsiy-doslidzhennia-vkursi-ta-zagoriy-foundation-234986>

CIVIL SOCIETY IN CRISIS

Gorbatiuk T. V.

Abstract. *Civil society is a complex socio-cultural phenomenon that is formed in a developed society. Determining the existence of this phenomenon is the democratization and liberalization of society. The modern world exacerbates the problems of implementing the principles of the "civil society" phenomenon in the conditions of an open information space. The information revolution of the end of the 20th century in the newest aspects sharpened and actualized the issue of implementing the attitudes of civil society.*

Key words: *civil society, society, state, rule of law, crisis.*

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ФЕРТИЛЬНОСТІ У ЖІНОК

КАРТУШИНСЬКА А. В., старший викладач кафедри соціальної роботи та реабілітації

*Національний університет біоресурсів і природокористування України*E-mail: nakonechnaya.a.v@ukr.net

ORCID 0000-0002-7251-6351

Анотація. У сучасному світі безпліддя є однією з найгостріших проблем у сфері репродуктивного здоров'я: за деякими оцінками, вона зачіпає від 8 до 12% пар репродуктивного віку в усьому світі, причому в 50–80% випадків це жіночий біс плідність. Невиношування вагітності зустрічається в 10-25% випадків, а кожна п'ята вагітність переривається, що посилює несприятливу демографічну ситуацію загалом. Для жінки неможливість мати дітей, а також тривале лікування перетворюються і на психологічну проблему. Емоційна напруга призводить до почуття провини і неповноцінності, різного роду переживань, нижчої якості життя. Дослідження також показали, що, незважаючи на хороший прогноз та наявність фінансових засобів, припинення лікування найчастіше відбувається з психологічних причин. Мета статті – аналіз емоційного статусу безплідної жінки, а також пошук варіантів зменшення психологічного навантаження під час лікування безплідності. Порівняно думку зарубіжних дослідників, які часто розглядають етіологію безпліддя, особливо психосоматичного, з точки зору психоаналізу, виявляючи причини захворювання ще в ранньому дитинстві. Проаналізовано проведені опитування, які показують, що для багатьох пацієнток з безплідністю їм він нечіткий і незрозумілий; вони наводять раціональні доводи про те, що дитина потрібна, наприклад, для «повнішого життя» або для «хорошого партнерства», «щоб зберегти сім'ю», «заповнення порожнечі», «підтримання сімейних традицій» та ін. Помічено, що жінок із загрозою переривання вагітності відрізняє прагнення вирішувати через вагітність свої нереалізовані потреби: бути коханою, вносити щось нове в подружні відносини, бажання об'єднати сім'ю, самоствердитися. Виявлено, що основними психологічними проблемами може стати переживання фрустрації при необхідності розлучитися з багаторічною звичною діяльністю по лікуванню безпліддя, навколо якої було організоване все життя сім'ї, або підміна мети, коли в результаті тривалого невдалого лікування метою стає настання вагітності, а не поява дитини.

Ключові слова: безпліддя; психологія безплідних жінок; емоційні порушення; материнство; психокорекція.

Актуальність (Introduction). Протягом вагітності жінка проходить періоди адаптації, коли потрібна активна особистісна перебудова: вона повинна поступово прийняти роль матері, навчитися сприймати майбутню дитину окремо від себе і реалізувати свої потреби з урахуванням її існування. Для цього необхідно приділити увагу психічному здоров'ю жінки та її особистісним

особливостям [1]. Умовно можна виділити три групи факторів, які впливають на нормальний перебіг вагітності та стан новонародженої дитини: внутрішні (емоційний стан та індивідуальні психологічні особливості жінки-матері), мезофактори (якість життя жінки-матері) та макрофактори (якість міського середовища).

Якість життя в даному випадку визначається як характеристика фізичного, психологічного та соціального функціонування людини, заснована на її суб'єктивному сприйнятті. Під якістю міського середовища мається на увазі оцінка жінками здібності міського середовища задовольняти їх потреби та запити. У статті ми загострили нашу увагу на першому факторі.

Мета (Purpose). Аналіз емоційного статусу жінки з безпліддям, а також пошук варіантів зменшення психологічного навантаження під час лікування безпліддя.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). Зарубіжні дослідники часто розглядають етіологію безпліддя, особливо психосоматичного, з точки зору психоаналізу, виявляючи причини захворювання ще в ранньому дитинстві [2]. У ході психосексуального розвитку в структурі особистості можуть з'явитися схеми, які пізніше здатні стати причиною «гальмування жіночої ролі». При цьому особливо впливові уявлення про вагітність та материнство, сформовані в результаті виховання, а також психотравмуючі події. Результатом стає неусвідомлений страх перед вагітністю, а безпліддя виникає як психологічний захист [2-3].

Важливим критерієм, що вказує на спотворене бачення материнства і виокремлюючим нефертильну жінку, вважається мотив до дітонародження. Найчастіше жінка вважає, що її біологічні, соціальні та психологічні успіхи безпосередньо залежить від фертильності [4-5].

Проведені опитування показують, що для багатьох пацієнок з діагнозом безпліддя, їм він є нечіткий і незрозумілий; вони наводять раціональні доводи про те, що дитина потрібна, наприклад, для «повнішого життя» або для «хорошого партнерства», «щоб зберегти

сім'ю», «заповнення порожнечі», «підтримання сімейних традицій» та ін. [2].

Інший неприродний мотив виявляється у жінок, які чекали вагітність багато років і беруть участь у програмі екстракорпорального запліднення (ЕКЗ). Основний інтерес матерів зосереджений насправді на вагітності та народження дитини, виникає «спортивний інтерес», будь якою ціною. При цьому спостерігається схильність до ідеалізації батьківства і майбутньої дитини [6]. Так, ми спостерігаємо бажання отримати результат, минаючи період візуальної зміни тіла [1] і зміни фізіологічних потреб, глибокого занурення у процес догляду за дитиною, її виховання.

Отримані результати дозволяють припустити, що за ідеалізацією стоїть небажання думати про можливі труднощі, пов'язані з батьківством, а відмова приймати всі сторони материнства є відкиданням ролі батьківства. Адекватному сприйняттю батьківства сприяє досвід материнства: жінки, які мають дітей, відчувають менше тривоги і більше впевненості у своїй батьківській компетентності [7].

Помічено, що жінок із загрозою переривання вагітності відрізняє прагнення вирішувати через вагітність свої нереалізовані потреби: бути коханою, вносити щось нове в подружні відносини, бажання об'єднати сім'ю, самоствердитися [8]. Потреба в материнстві розуміється, як частина загальної потреби мотиваційної сфери жінки. Потреби материнської сфери взаємодіють із потребами інших сфер (наприклад, пов'язаними з особистісною та професійною реалізацією тощо) [9, 10]. У зв'язку з цим можуть виникнути дві проблеми: висока цінність для жінки виконання материнської функції (домінуюча потреба) неминуче приведе до виникнення тривоги з приводу труднощів з її реалізацією, а висока цінність виконання інших функцій (професійна, особистісна реалізація) в репродуктивному періоді приводить до

неможливості зачаття в більш пізньому віці. Негативне ставлення до материнської ролі обумовлено тим, що батьківство не може стати сферою самореалізації і самовдосконалення.

Загалом жінкам з порушеннями репродуктивної функції, на відміну від здорових жінок, властиві наступні особливості:

- загальна інфантильність, яка проявляється в незрілості особистісної сфери;

- спотворена або незріла статево-рольова ідентифікація;

- неадекватні форми реагування на стресові ситуації, наприклад інфантильні або дезадаптивні стилі поведінки;

- емоційна нестійкість (незрілі, чутливі; по-дитячому капризні по відношенню до чоловіка і схильні до функціональних розладів);

- підвищений рівень особистісної та реактивної тривожності;

- пригнічена агресія різної спрямованості (агресивно-домінуючі жінки, які не визнають свою жіночність);

- ускладнені відносини з іншими людьми, в першу чергу з близькими;

- деструктивний досвід відносин з власною матір'ю [11].

Болюче концентрування на власному безплідді, часом одержимість ідеєю материнства формують так званий синдром репродуктивної неповноцінності, виникають розлади емоційної та сексуальної сфер.

Синдром «очікування вагітності» характеризується сильним прагненням жінки завагітніти, будучи, з одного боку, наслідком безпліддя, а з іншого – його причиною, а також причиною інших психосоматичних розладів (захворювання шлунково-кишкового тракту, ожиріння, артеріальна гіпертензія та ін.) та депресії [12, 13]. У деяких жінок на тлі цього прагнення спостерігається синдром помилкової вагітності. Надмірна емоційна готовність жінки реалізувати свою ре-

продуктивну потребу може стати неусвідомленою причиною психогенного безпліддя. Адже нерідко, як показують дослідження, вагітність настає саме в той момент, коли жінка вирішує питання про припинення лікування, цим підсвідомо перестаючи нервувати [14,15]. Більш того, багаторазові спроби завагітніти відкладають свій відбиток на жінок, яким після всього цього таки вдалося завагітніти.

Основними психологічними проблемами в цих випадках може стати переживання фрустрації при необхідності розлучитися з багаторічною звичною діяльністю по лікуванню безпліддя, навколо якої було організоване все життя сім'ї, або підміна мети (зсув основного мотиву на проміжну мету), коли в результаті тривалого невдалого лікування метою стає настання вагітності, а не поява дитини.

Згідно з даними опитувань, розвитку емоційних реакцій часто передували соціально травмуючі ситуації: відсутність дітей, лікування від безпліддя (97,9%), смерть та/або хвороби близьких родичів (75,1%), невлаштованість особистого життя, незадоволеність взаємовідносинами з чоловіком та/або його родичами (47,2%), життєві проблеми у дітей (81,6%), проблема віку (54,1%) [17]. Пов'язані з роботою стресові фактори, такі як переживання про фінанси або відсутність роботи, також можуть впливати на психологічне благополуччя [18].

Актуальною проблемою репродуктивної медицини є характерна для європейців тенденція до «відсування» віку планованого зачаття.

В одному з досліджень було зазначено, що вік жінок з безпліддям виявився трохи менше віку представниць фертильної групи ($33,30 \pm 4,85$ і $35,74 \pm 5,73$ року відповідно [16]), однак на момент народження першої дитини жінки, які були значно фертильніші, були значно молодші первинно-безплідних жінок, які намагаються завагітніти

(28,08±5,03 та 33,30±4,85 року відповідно).

Щодо місця проживання, то частка тих, хто живе у столиці, була вищою серед фертильних жінок, у той час як більшість жінок з діагнозом безпліддя були жителями невеликих міст. Різниця в освіті не було виявлено: обидві групи демонстрували високий рівень освіти. У жінок з безпліддям частіше зустрічався більш високий дохід, ніж у фертильних (можливо, це співвідноситься з гіпотезою про вплив кар'єрного зростання і прагнення до успіху у професійній сфері на відкладання зачаття дитини). Майже половина (44,8%) жінок з безплідної вибірки демонстрували помірні та важкі депресивні симптоми.

Висновки і перспективи (Discussion). У суспільстві безпліддя залишається демографічним чинником депопуляції. Діагноз «безпліддя» поєднує в собі фізичне, соціальне, психічне неблагополуччя, тому пацієнтки повинні не лише спостерігатися у спеціалізованих гінекологічних центрах, а й знаходити професійну психологічну підтримку, яка дозволить пацієнтці успішно адаптуватися до вагітності і до материнства, вирішувати важкі життєві ситуації, зберігаючи власний психічний статус, що виявляється у здібності адекватно виявляти свою поведінку, регулювати свої психічні стани, підлаштовуючись до умов кризисної ситуації.

Список використаних джерел

1. Басалаєв Н.В., Гадельшина Т.Г., Іванова С.П. та ін. Огляд дослідницьких трендів психологічної складової ризиків при невуношуванні вагітності. *Науково-педагогічний огляд*. 2017;2(16):21-30.
2. [Basalayev NV, Gadel'shina TG, Ivanova SP, et al. The research trends review of psychological components of pregnancy miscarriage risks. *Nauchno-pedagogicheskoye obozreniye*.

3. 2017;2(16):21-30].
4. Фоменко Г.Ю. Психологічні проблеми жіночого безпліддя в контексті особистісних протиріч (екзистенційні аспекти). *Південно-російській журнал соціальних наук*. 2008;(4):17-29.
5. [Fomenko GYu. Psychological problems of female infertility in the context of personal contradictions (existential aspects). *Yuzhno-rossiyskiy zhurnal sotsial'nykh nauk*. 2008;(4):17-29.].
6. Aliev G, Beeraka NM, Nikolenko VN, et al. Neurophysiology and psychopathology underlying PTSD and recent insights into the PTSD therapies – a comprehensive review. *J Clin Med*. 2020 Sep 12;9(9):2951. doi: 10.3390/jcm9092951
7. Zarif Golbar Yazdi H, Aghamohammadian Sharbaf H, Kareshki H, et al. Infertility and Psychological and Social Health of Iranian Infertile Women: A Systematic Review. *Iran J Psychiatry*. 2020 Jan;15(1):67-79.
8. Greil AL, McQuillan J, Burch AR, et al. Change in Motherhood Status and Fertility Problem Identification: Implications for Changes in Life Satisfaction. *J Marriage Fam*. 2019 Oct;81(5):1162-73. doi: 10.1111/jomf.12595. Epub 2019 Aug 2.
9. Гаврилова В.Е. Психологічні передумови безпліддя у здорових жінок, які перебувають у шлюбі. *Психологія. Психофізіологія*. 2018;11(3):103-9.
10. [Gavrilova VE. Psychological prerequisites

14. of infertility in married healthy women.
15. *Psikhologiya. Psikhofiziologiya*. 2018;11(3):103-9.].
16. Захарова О.І., Якупова В.А. Внутрішня материнська позиція жінок, які завагітніли за допомогою ЕКЗ. *Національний психологічний журнал*. 2015;1(17):96-104. [Zakharova EI, Yakupova VA. Internal maternal position of women who became pregnant using IVF. *Natsional'nyy psikhologicheskiiy zhurnal*. 2015;1(17):96-104.].
17. Ульянич А.Л., Наку О.А., Лещинська С.Б. та ін. Психологічні фактори та маркери розвитку загрози переривання вагітності у жінок, які завагітніли після ЕКЗ. *Наукові записки університету Лесгафта*. 2020;3(181):541-6. [Ul'yanich AL, Naku EA, Leshchinskaya et al. Psychological factors and markers SB, of development of threat of termination of pregnancy among the women who became pregnant after IVF. *Uchenyye zapiski universiteta Lesgafta*. 2020;3(181):541-6.].
18. Філіппова Г.Г. Про порушення репродуктивної функції та їх зв'язок з порушеннями у формуванні материнської сфери. *Журнал практичного психолога. Тематичний випуск: Перинатальна психологія та психологія батьківства*. 2003;(4-5):83-108. [Filippova GG. Reproductive disorders and their relationship with disorders in the formation of the maternal sphere. *Zhurnal prakticheskogo psikhologa. Tematicheskiiy vypusk: Perinatal'naya psikhologiya i psikhologiya roditel'stva*. 2003;(4-5):83-108.].
19. Stentz NC, Griffith KA, Perkins E, et al. Fertility and Childbearing Among American Female Physicians. *J Womens Health(Larchmt)*. 2016 Oct;25(10):1059-65. doi: 10.1089/jwh.2015.5638. Epub 2016 Jun 27.
20. Рябова М.Г. Індивідуально-психологічні особливості жінок з різними типами порушення репродуктивної функції. *Вісник ТГУ*. 2013;9(125):190-8. [Ryabova MG. Individual psychological characteristics of women with different types of reproductive disorders. *Vestnik TGU*. 2013;9(125):190-8.].
21. Purewal S, Chapman SCE, van den Akker OBA. A systematic review and meta-analysis of psychological predictors of successful assisted reproductive technologies. *BMC Res Notes*. 2017 Dec 7;10(1):711. doi: 10.1186/s13104-017-3049-z
22. Shahraki Z, Tanha FD, Ghajarzadeh M. Depression, sexual dysfunction and sexual quality of life in women with infertility. *BMC Womens Health*. 2018 Jun 14;18(1):92.
23. doi: 10.1186/s12905-018-0584-2
24. Каримова О.С., Сукнина О.А. Безпліддя, як важка життєва ситуація: постановка проблеми. *Наука і сучасність*. 2011;(14):122-7. [Karymova OS, Suknina OA. Infertility as a difficult life situation: problem statement. *Nauka i sovremennost'*. 2011;(14):122-7.].
25. Malina A, Blaszkiewicz A, Owczarz U. Psychosocial aspects of infertility and its treatment. *Ginekol Pol*. 2016;87(7):527-31. doi: 10.5603/GP.2016.0038
26. Lakatos E, Szigeti JF, Ujma PP, et al. Anxiety and depression among infertile

women: a cross-sectional survey from Hungary. *BMC Womens Health*. 2017 Jul 24;17(1):48.

doi:10.1186/s12905-017-0410-2

27. Іванова А.Р. Медико-психологічні особливості жінок та психокорекція в комплексному лікуванні безпліддя. *Мату і дитина в Кузбасі*. 2010;3(42):13-7.

[Ivanova AR. Medical and psychological characteristics of women and psycho-correction in the complex treatment of infertility. *Mat' i ditya v Kuzbasse*. 2010;3(42):13-7.].

28. Ніколенко В.Н., Геворгян М.М., Мошкин А.С. та ін. Порівняльна характеристика об'єма яєчників та кількості фолікулів за показниками МРТ-дослідження в аспекті оцінки оваріального резерву в різні вікові періоди жінки. В кн.: *Збірник матеріалів Міжнародної нау-*

29. 93.].

ково-практичної конференції, присвяченій 30-річному ювілею Медичного інституту ФГБОУ ВО «Чеченський державний університет». Грозний; 2020. С.584-93. [Nikolenko V.N., Gevorgyan M.M., Moshkin A.S., et al. Comparative characteristics of ovarian volume and the number of follicles according to MRI studies in the aspect of assessing ovarian reserve in different age periods of women. In: *Sbornik materialov Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchennoy 30-letnemu yubileyu Meditsinskogo instituta FGBOU VO «Chechenskiy gosudarstvennyy universitet»* [Collection of materials of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 30th anniversary of the Medical Institute of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education «Chechen State University»]. Groznyy; 2020. P. 584-

PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF FERTILITY IN WOMEN

Kartushynska A. V.

Abstract. *In the modern world, infertility is one of the most pressing problems in the field of reproductive health: according to some estimates, it affects 8 to 12 % of couples of reproductive age worldwide, and in 50-80 % of cases it is female infertility. Miscarriage occurs in 10-25% of cases, and every fifth pregnancy is terminated, which exacerbates the unfavorable demographic situation in general. For a woman, the inability to have children, as well as long-term treatment, turn into a psychological problem. Emotional tension leads to feelings of guilt and inferiority, various kinds of experiences, lower quality of life. Studies have also shown that despite a good prognosis and availability of financial resources, discontinuation of treatment most often occurs for psychological reasons. The purpose of the article is to analyze the emotional status of an infertile woman, as well as to find options for reducing the psychological burden during infertility treatment. The opinion of foreign researchers is compared, who often consider the etiology of infertility, especially psychosomatic, from the point of view of psychoanalysis, identifying the causes of the disease in early childhood. The conducted surveys were analyzed, which show that for many patients with infertility, it is unclear and incomprehensible to them; they give rational arguments that a child is needed, for example, for a "fuller life" or for a "good partnership", "to preserve the*

family", "filling the void", "maintaining family traditions", etc. It has been noticed that women with a threat of abortion are distinguished by the desire to solve their unfulfilled needs through pregnancy: to be loved, to bring something new into marital relations, the desire to unite the family, to assert oneself. It was found that the main psychological problems can be the experience of frustration when it is necessary to part with the many years of habitual activity for the treatment of infertility, around which the whole life of the family was organized, or the change of the goal, when as a result of prolonged unsuccessful treatment, the goal becomes the onset of pregnancy, and not the appearance of a child .

Keywords: *infertility; psychology of barren women; emotional disturbances; motherhood; psychocorrection.*

**ОСОБЛИВОСТІ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ**

БУДЕГАЙ В. А., аспірантка

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: budegayva1997@gmail.com

Анотація. У статті здійснено аналіз наукових джерел з проблеми реабілітації осіб з інвалідністю засобами арт-терапії. Автор обґрунтовано, що арт-терапія як метод реабілітації відіграє одну з провідних ролей психо-соціального відновлення особистості. У реабілітації та соціалізації використовують різноманітні методи лікування мистецтвом. Їх широке впровадження в практичну діяльність соціально-психологічних служб закладів вищої освіти дозволяє підвищити результативність відновлювальних процесів здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами, нормалізувати психічне здоров'я, а також максимально їх інтегрувати в суспільство. Автор також виділяє позитивні характеристики арт-терапевтичних засобів: сприяння творчому самовираженню, розвитку уяви, естетичного досвіду, практичних навичок образотворчого мистецтва, артистичних здібностей; зняття втоми; зменшення негативних емоційних станів; створення позитивного емоційного настрою; опрацювання негативних думок і переживань для їх подальшої позитивної трансформації; надання можливості експериментувати з широким спектром почуттів, досліджувати та виражати їх у соціально прийнятний спосіб.

Ключові слова: соціальна робота, соціально-психологічна реабілітація, реабілітація, арт-терапія.

Актуальність (Introduction). В сучасних умовах економічного і соціального розвитку суспільства спостерігається тенденція до збільшення кількості осіб з особливими освітніми потребами, які рівноправно беруть участь в усіх соціальних процесах нашої країни. Для повноцінної життєдіяльності вони потребують соціально-психологічного супроводу і реабілітації з метою підтримки, відновлення і оптимального вирішення соціально-психологічних проблем.

Соціальна робота – багатофункціональна професійна діяльність, пов'язана з вирішенням соціальних проблем особистості, спрямованих на реабілітацію, адаптацію, інтеграцію особистості з особливими освітніми потребами в суспільство тощо. Завдання спеціалістів у сфері соціальної роботи полягає в пом'якшенні соціальних протиріч і поліпшенні взаєморозуміння між людьми, створенні соціально-психологічного клімату в суспільстві. Однією з ефективних методик со-

ціально-психологічної реабілітації у роботі соціального працівника є арт-терапія, яка останнім часом набула широкої популярності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). Аналіз педагогічної і психологічної літератури підтверджує, що науковці приділяють пильну увагу питанням використання арт-терапії в багатьох сферах життя, зокрема соціальної сфері. Але присутність різних підходів до визначення терміну «арт-терапія» вносять певну невизначеність у теорію і практика арт-терапії та створення потреби детального аналізу цього поняття.

Реабілітація гармонійно розвинутої особистості за допомогою арт-терапії є проблемою багатьох науковців, таких як І. Аршава, Н. Буркало, О. Вознесенська, Л. Мельниченко, В. Лесков, В. Корнієнко, К. Тороп та ін.

Так, Великий Тлумачний словник сучасної української мови дає таке визна-

чення поняття арт-терапія – «метод лікування нервових і психічних захворювань засобами мистецтва та самовираження в мистецтві» [2].

У педагогічному словнику арт-терапію розглядають як терапію засобами мистецтва [9].

Отже, арт-терапію можна назвати інноваційною психолого-педагогічною технологією «лікування» образотворчим мистецтвом, зокрема малюнком, музикою, казками, танцями, іграми тощо.

Широке коло науковців визначає арт-терапію як метод лікування, відновлення і корекції засобами мистецтва. Так, Н. Буркало до основних цілей арт-терапії відносить самовираження, розширення особистісних переживань, самопізнання, внутрішню інтеграцію особистості (її різних сторін і компонентів) та інтеграцію із зовнішньою реальністю (соціальною, етнічною, культурною). В арт-терапії спонтанне малювання і ліплення є видом діяльності уяви, а не проявом художнього таланту. Важливим поняттям арт-терапії є сублимація – вираження неусвідомлених інстинктів і потягів шляхом перетворення їх у твори мистецтва. Тобто дослідниця трактує арт-терапію як метод терапевтичного застосування образотворчого мистецтва, що включає взаємодію між автором художнього твору, самим твором і експертом [1].

О. Вознесенська визначає арт-терапію через концепцію «зцілення»: арт-терапія це спосіб зцілення через творче самовираження, де «зцілення» – це досягнення клієнтом цілісності. Метод арт-терапії часто змінюється від сильного психотерапевтичного методу до розваги та проведення вільного часу. При цьому фахівці когнітивно-поведінкового підходу в психотерапії, клієнт-центрованої терапії використовують такі методи арт-терапії як малювання, ліплення з пластиліну або глини, але вони не називають це арт-терапією, бо не зовсім розуміють її особливості використання творчості в реабілітаційному процесі та психологічній допомозі особистості [3]. Дослідниця виділяє

наступні види арт-терапії: процедури візуального мистецтва (малюнок, живопис, мозаїка, колаж, боді-арт, скульптура, інсталяція, фотографія); кольоротерапія як вид арт-терапії заснована на впливі кольорів на нервову систему особистості шляхом прямого впливу на людський мозок; танцювальна терапія – це зовнішній вияв внутрішнього стану людини до найглибших шарів, природний спосіб вираження невимовного; драмотерапія – один з найбільш інтенсивно розвинутих напрямів сучасності багато; бібліотерапія – напрямок, заснований на літературному самовираженні через творче «письмо»; казкотерапія, як різновид бібліотерапії, яка в останні роки стала самостійною; пісочна терапія включає створення різних піщаних форм, розташування мініатюрних предметів і фігур, що нагадує одну із сучасних форм мистецтва – предметна скульптура [3].

Мета дослідження полягає в узагальненні вітчизняного досвіду щодо особливостей реабілітації осіб з особливими освітніми потребами засобами арт-терапії.

Методи (Methods). Аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати (Results). Британський художник, піонер арт-терапії Адріан Хілл сказав: «коли творча енергія знаходить задоволення, вона стає надійною опорою, що дає сили у важкі моменти, вона приносить нам здоров'я», тому арт-терапія все частіше використовується в системі соціально-психологічної реабілітації. Адже турбота про людину, «де лікування розуміється як «соціально-психологічне лікування», як зміну стереотипів поведінки і підвищення адаптаційних здібностей особистості засобами художньої діяльності. В цьому контексті і сам термін «лікування» має ще один сенс відтінок позбавлення від чогось, що можна співвідносити до корекційних і реабілітаційних функцій арт-терапії [8].

Так, у літературі та наукових дослідженнях Т. Кузьменко йдеться про ефективність арт-терапії в роботі з клієнтами, які мають інвалідність. Основною якої є

збереження або відновлення здоров'я особистості, гармонізація усіх сфер особистісного розвитку через набуття умінь самовираження, самопізнання, самореалізації та адаптації до умов освітнього середовища. Реабілітаційними результатами використання арт-терапії як методу є: формування відносин взаємного прийняття та емпатії; можливість вільного самовираження та самопізнання; підвищення адаптаційних здібностей, зниження втоми та напруженості; створення позитивного емоційного настрою [10].

У дослідженнях В. Лучанської, Л. Подкоритової та ін. повідомляється про наявність сприятливого впливу всіх видів арт-терапії на когнітивні та поведінкові функції молоді з інвалідністю. Наприклад, використання зображувальної терапії, в основі якого лежить процес художньої творчості, аналізується за такими параметрами: швидкість заповнення листа, характер ліній і форм, зображених на малюнку, і переважаючи кольори і тони [12; 13]. Інтегруючи аналіз і синтез, арт-терапія спонукає людину до глибокого аналізу та самоаналізу, створює умови для синтезу нового у собі. Поєднуючи активне і пасивне, творення і споглядання, арт-терапія, включає потужні терапевтичні механізми та спрямовує свій вплив на всі структури та виміри людської особистості – від тілесного через психічне до духовного [12, с. 16].

Науковці (І. Головінський, Л. Злочевська, Засенко В.) доводять, що спеціально підібрана музика може впливати на настрій, викликати або зменшувати агресію, оптимізувати різноманітні вегетативні функції та гормональний статус. Адже музикотерапія – це робота з музичними інструментами та музичними творами з метою розвитку психічних процесів: уваги, пам'яті, волі, творчої уяви і фантазії, як засіб розслаблення, переключення уваги або підвищення психофізичного тону тощо [6]. Тому використання музикотерапії прискорює прогрес у реабілітації, оскільки внутрішні переживання легше виражаються через музику, ніж че-

рез мову; музика посилює увагу до відчуттів, служить матеріалом, що підвищує усвідомленість; опосередковано підвищується музична компетентність, виникає відчуття внутрішнього контролю та порядку.

Методи арт-терапії через самовираження і самопізнання допомагають зрозуміти й оцінити своє минуле, розглянути сьогодення, створити образи і перспективи майбутнього. А через заглиблене самопізнання та самосприйняття гармонізується особистісний розвиток, що стає фундаментальною основою майбутнього професійного самовираження [7].

На арт-терапевтичних заняттях студентам з особливими освітніми потребами пропонуються різні курси образотворчого та прикладного мистецтва (малюнок, графіка, живопис, скульптура, дизайн, дрібна пластика, різьба, випалювання, тиснення, мозаїка, фреска, вітражі, всілякі вироби з хутра, шкіри, тканин та ін.), спрямовані на активізацію міжособистісного спілкування для вираження своїх переживань, проблем, внутрішніх протиріч, творчого самовираження. Такі заняття передбачають серію різноманітних арт-терапевтичних вправ для розуміння себе, заспокоєння і позбавлення стресу і депресії: «Намалюйте або розмалюйте свої емоції», «Створіть колесо емоцій», «Створіть медитативну картину», «Створіть листівку, яку ніколи не відправите», «Зробіть колаж свого ідеального дня», «Намалюйте місце, де ви відчуваєте себе в безпеці», «Створіть колаж зі своїх турбот», «Створіть свій власний сайт», «Створіть коробку цінностей», «Намалюйте комікс про цікавому моменті свого життя», «Сфотографуйте речі, які, на вашу думку, прекрасні», «Зробіть колаж, пов'язаний з цитатою, яка вам подобається», «Створіть малюнок, що відображає свободу» та ін. Як бачимо, мистецтво здатне не тільки допомогти впоратися зі стресом і депресією, але й зосередитися на доброму, може стати відмінним способом розслабитися, справитися зі смутком і гнівом, тобто відкоригувати емоційні стани.

Динамічний розвиток сучасних цифрових технологій потужно впливає й на арт-терапію, яка розширюється новими видами медіамистецтва: відеоарт (вид мистецтва, для створення якого залучаються інформаційно-комунікаційні технології), інсталяція (художня техніка, яка використовує тривимірні об'єкти, призначені для зміни сприйняття простору людиною), комп'ютерна творчість або цифрове мистецтво (включає в себе як твори традиційного мистецтва, перенесені на цифрову основу, так і принципово нові види художніх творів, основним середовищем існування яких є комп'ютерне середовище: цифровий живопис, демосцена, pixel art, гіпертекстова література та ін.), де важливу роль грає візуальний канал комунікації [6]. Так, в Україні Компанія V-Art запустила перший в Україні віртуальний арт-терапевтичний простір Digital Art Therapy Studio. Digital Art Therapy Studio – це український проєкт який вперше поєднує цифрове мистецтво з класичною українською музикою задля досягнення арт-терапевтичного ефекту. Спеціально для проєкту музиканти та цифрові митці, працюючи в резиденції, створили серію діджитальних арт-терапевтичних робіт. Арт-простір має вигляд віртуальної галереї, де роботи митців розміщені в заспокійливих локаціях, приміром, на зеленому безлюдному острові. Користувач може розглядати їх під музику у довільному порядку. Усі бажаючі відвідати віртуальний сеанс арт-терапії мають завантажити додаток та завітати до простору під назвою DART (скорочено від Digital Art Therapy Studio) або знайти простір на сайті V-Art [4].

Враховуючи, що арт-терапія не має протипоказань, реабілітація її засобами характеризується такими властивостями: сприяє творчому самовираженню, розвитку уяви, естетичному досвіду, практичним навичкам образотворчого мистецтва, артистичним здібностям; знімає втому, зменшує негативні емоційні стани; створює позитивний емоційний настрій; дозволяє опрацьовувати негативні

думки та емоції, дає можливість трансформувати їх у позитивні; надає можливість експериментувати з широким спектром почуттів, досліджувати та виражати їх у соціально прийнятний спосіб; полегшує процес спілкування з іншими людьми; сприяє створенню стосунків взаємного прийняття і емпатії; дозволяє вирішити ті реальні проблеми, які важко обговорювати; розвиває почуття внутрішнього контролю; підвищує адаптивність людини до повсякденного життя; ефективний при виправленні різних відхилень особистості.

Таким чином, використання арт-терапії в роботі зі студентами з особливими освітніми потребами сприяє розвитку комунікабельності, самоусвідомленості, креативності, здатності до саморегуляції та ін. Їх широке впровадження у практичну діяльність дозволяє покращити процес соціально-психологічної реабілітації, нормалізувати психічне здоров'я, а також максимально інтегрувати молодь з інвалідністю в суспільство.

Висновки і перспективи (Discussion). Отже, арт-терапія (лат. ars – мистецтво, грец. therapeia – лікування) трактується як лікування або зцілення засобами мистецтва і вважається одним з найбільш щадних та ефективних методів, які використовуються в роботі соціальних працівників, вчителів реабілітологів, психологів, корекційних педагогів та психотерапевтів. Під час застосування засобів арт-терапії створюються додаткові можливості для внутрішньо-особистісного спілкування, відбувається гармонізація розвитку особистості з особливими освітніми потребами та позитивно впливає на їх інтеграцію в суспільство.

Список використаних джерел:

1. Буркало Н. І. Арт-терапія в сучасній психології. URL: file:///C:/Users/user_2/Downloads/admin,+9-2019-189-204.pdf
2. Великий тлумачний словник. URL: <https://archive.org/details/velykyislovnyk/page/n1/mode/2up>

3. Вознесенська О. Л. Ресурси арт-терапії на допомогу вимушеним переселенцям: практичний посібник. Київ: Human Rights Foundation, 2015. 50 с.

4. Галерея в доповненій реальності. В Україні запустили віртуальний арт-терапевтичний простір. URL: <https://life.nv.ua/ukr/art/v-ukrajini-zapustili-virtualniy-art-terapevtichniy-prostir-video-50175975.html>

5. Головатюк І. Г. Арт-терапія у зарубіжній науковій традиції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Педагогіка. Соціальна робота /* голов. ред. І.В. Козубовська. Ужгород: Говерла, 2017. Вип. 2 (41). С. 63-66.

6. Головінський І. Педагогічна психологія. Київ: Аканіт, 2003. 287 с.

7. Засенко В. Інтеграція осіб з порушеннями слуху: проблеми, пошуки, перспективи. *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: Науково-методичний збірник*. Київ: Контекст, 2000. С. 61-63.

8. Злочевська Л.С. Арт-терапія як метод розвитку мотивації до творчої праці у профорієнтаційній роботі з учнівською молоддю. URL: <https://lib.iitta.gov.ua>

9. Коджаспирова Г. М. Педагогічний словарь: для студ. высш. и сред. пед. учеб. Заведений. М.: Академия, 2005. 176 с.

10. Кузьменко Т.М. Інноваційний арт-терапевтичний інструментарій для психоконсультації та психокорекції: навч. метод. посіб. Переяслав-Хмельницький: Вид-во «С.К.В» , 2018. 125 с.

11. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапії: підходи, діагностика, система занять. С-Петербург: «Речь», 2005.

12. Лучанська В. Проблема креативності в сучасній психології. *Соціальна психологія*. 2012. URL: <http://www.politik.org.ua>

13. Подкоритова Л. Багатовимірність арт-терапії як професійного буття психолога. *Простір арт-терапії: Зб. наук. ст.* Київ: Золоті ворота, 2011. Вип. 2 (10). С. 15-23.

14. Сорока О. В. Зарубіжний досвід підготовки арт-терапевтів. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Педагогіка. Соціальна робота* Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2015. Вип. 36. С. 167–170.

Reference

1. Art-terapiia v suchasni psykholohii. Available at: file:///C:/Users/user_2/Downloads/admin,+9-2019-189-204.pdf

2. Velykyi tluchmachnyi slovnyk. URL: <https://archive.org/details/velykyislovnyk/pa/ge/n1/mode/2up>

3. Voznesenska, O. L. (2015) Resursy art-terapii na dopomohu vymushenym pereselentsiam. [Art therapy resources to help displaced people]. K. : Human Rights Foundation, 50 s.

3. Halereia v dopovnenii realnosti. V Ukraini zapustyly virtualnyi art-terapevtichnyi prostir. Available at: <https://life.nv.ua/ukr/art/v-ukrajini-zapustili-virtualniy-art-terapevtichniy-prostir-video-50175975.html>

4. Holovatiuk, I. H. (2017) Art-terapiia u zarubizhnii naukovi tradytsii [Art therapy resources to help displaced people: a practical guide]. *Naukovyi visnyk uzhorodskoho universytetu. Serii: «pedagogika. sotsialna robota»*. Vypusk 2 (41). Ternopil, 63–66.

5. Holovynskyi, I. (2003) Pedagogichna psykholohiia. [Pedagogical psychology]. Kyiv: Akanit, 287.

6. Zasenka, V. (2000) Intehratsiia osib z porushenniamy slukhu: problemy, poshuky, perspektyvy [Integration of persons with hearing impairment: problems, searches, perspectives]. *Kroky do kompetentnosti ta intehratsii v suspilstvo: Naukovo-metodychnyi zbirnyk*. K.: Kontekst, 61-63.

7. Art-terapiia yak metod rozvytku motyvatsii do tvorchoi pratsi u proforiientatsiinii roboti z uchniv-skoiu moloddu. Available at: <https://lib.iitta.gov.ua>

8. Kuzmenko, T.M. (2018) Innovatsii-nyi art-terapevtychnyi instrumentarii dlia psikhokonsultuvannia ta psikhokore-ktsii: navch. metod. posib. Pereiaslav-Khmelnytskyi : Vyd-vo «S.K.V», 125.
9. Kodzhaspyrova H. M. Pedahohycheskyi slovar: dlia stud. v'yssh. y sred. ped. ucheb. Zavedenyi. M.: Akademyia, 2005. 176 s.
10. Lebedeva, L. D. (2005) Praktyka art-terapyi: podkhody, dyahnostyka, sys-tema zaniatyi. S-Peterburh: «Rech», 2005.
11. Luchanska, V. (2012) Problema kreatyvnosti v suchasnykh psikhologii. Sotsialna psikhologhiia. 2012. Available at: <http://www.politik.org.ua>
12. Podkorytova, L. (2011) Bahatovymi-rnist art-terapii yak profesiinoho buttia psikhologa. Prostir art-terapii: Zb. nauk. St. K. : Zoloti vorota, Vyp. 2 (10), 15-23.
13. Soroka, O.V. (2015) Zarubizhnyi dosvid pidhotovky art-terapevtiv [Foreign experience of training art therapists]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Pedahohika. Sotsialna robota. Vyp.36, 167-170.
11. Luchanska, V. (2012) Problema kreatyvnosti v suchasnykh

FEATURES OF REHABILITATION OF HIGHER EDUCATION ACQUISITIONS USING ART THERAPY Budehai V. A.

Abstract. *The article analyzes scientific sources on the problem of rehabilitation of persons by means of art therapy. The author substantiated that art therapy as a method of personality rehabilitation plays one of the leading roles, because the ability of creativity to heal the soul has been known since ancient times. In rehabilitation and socialization, effective various methods of treatment and rehabilitation are used. Their widespread implementation in practical activities allows to increase the quality of the process of social and psychological rehabilitation of higher education students, to normalize mental health, as well as to integrate people with special educational needs into society as much as possible. The author also highlights the positive characteristics of art therapy tools: promotion of creative self-expression, development of imagination, aesthetic experience, practical skills of fine art, artistic abilities; relieves fatigue, reduces negative emotional states; creates a positive emotional mood; allows you to process a person's negative thoughts and emotions, makes it possible to transform them into positive ones; provides an opportunity to experiment with a wide range of feelings, explore and express them in a socially acceptable way.*

Keywords: *social work, socio-psychological rehabilitation, rehabilitation, art therapy.*

DOI: 10.31548/hspedagog13(4).2022.95-101

УДК: 159.9:37.035:316.46

PSYCHOLOGICAL BACKGROUND OF THE LEADERSHIP QUALITIES FORMATION IN YOUTH

OLIINYK O. O., Candidate of psychological sciences, PhD (Psychology),
associate professor, associate professor of department of the Psychology,
DUMA T., Candidate for a Master's degree, 2nd year of study, field of study
053 "Psychology",

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

E-mail: okleons777@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-3255-9170

Abstract. *Urgency. Studying the background of successful leadership is one of the main applied problems of social and organizational psychology. For the formation of leadership qualities, it is important to have a favorable psychological climate around the individual, a sense of inner comfort, support of the immediate environment, adequate self-esteem, and a developed need-motivation sphere. A sensitive period for the leadership formation is early youth, when personal identity, worldview and value system are formed. The basis for the development of leadership qualities in youth is the development of personal qualities, namely: creating an image of the future and components of emotional intelligence. Objective. The research deals with the theoretical analysis of the leadership features, the clarification of the psychological conditions of its formation in the period of youth; experimental study of the manifestation of leadership qualities and their psychological conditions in youth. Methods. To achieve the set objective, we used a set of theoretical methods, such as: analysis and generalization of scientific information; the following empirical methods: observation; conversation; questionnaires "Do you have charisma?" (D. Konger); "Leadership potential" (D. Kotter); "Emotional intelligence" (R. Daft); "Creating the image of the future" (V. Hitt). The Pearson correlation method was used for statistical data processing. The research was conducted on the basis of the "School of Externs of Brovary Teaching and Educational Association of Brovary City Council, Kyiv region", Brovary town. 30 respondents aged 17-18 took part in it. The results of the empirical study of psychological background of the leadership qualities formation of young men showed that young men have expressed leadership qualities (80%) and weakly expressed charisma (73.33%); a high level of emotional self-awareness (40%), emotional intelligence (26.67%) and self-possession (26.67%). The value of the correlation coefficient value between the indices of the level of charisma and indices of relationship management corresponds to strong correlation; between indices of leadership potential and criteria for realizing the image of the future ($p \leq 0.01$). We see the prospects for further research in the development and approval of the psychological training program for the formation of leadership qualities in youth.*

Key words: leadership, leadership qualities, leadership potential, charisma, personal characteristics, youth, emotional intelligence.

Urgency of the research. The dynamism of processes in modern society affects the demands of the individual. Society needs individuals who are able to look at the problems in a new way, make decisions and lead. It is significant to study leadership qualities in youth as this is the period of formation and manifestation of

leadership potential, which is revealed later in adult life. A young leader is the future of modern Ukraine, therefore it is especially important to pay attention to leadership qualities at a young age, because in this age they are formed and activated. The search for the successful leadership background is one of the main applied problems of social

© Oliinyk O.O., Duma T. M.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

and organizational psychology. For the formation of leadership qualities, it is important to have a favorable psychological climate around the individual, a sense of inner comfort, support of the immediate environment, adequate self-esteem, a developed need-motivation sphere etc. Thus, formed leadership qualities in youth are an important condition for successful professional self-determination and formation of personal identity. The insufficient development of the problem of psychological conditions for the leadership qualities formation of young people led to the choice of the research topic.

Analysis of recent research and publications. The analysis of scientific literature allows to generalize the essence of the concepts of «leadership», «leadership qualities», to highlight the conditions of their formation, to characterize the features of youth leadership. Leadership is a relationship between a leader and group members who influence each other and jointly seek real changes and achieve results that reflect common goals [4; 6]. Leadership is impossible without the influence between people who seek change that reflects the common goals of the leader and the followers. Influence means that human relationships are not passive. The influence has many directions and is not one-sided [9]. Leadership in psychological science is called a set of unique qualities of a person; form of social behavior; the function of the social situation; way of organizing interpersonal relations; the process of organizing the activities of the entire group [10].

In adolescence, the maturation of the cortex of cerebral large hemispheres and the formation of the neural apparatus of all areas of the brain is completed, which creates the background for the development of psychophysiological, mental and intellectual functions due to the frontal increase in the functional level of psychomotor characteristics, attention, memory and thinking [7]. Traditional schooling educates young people as driven and transactional leaders who tend to follow conventional rules. Leader-

ship qualities give the young people confidence; the ability to set goals and tasks, which, in turn, positively affects the cohesion of teams, the nature of interaction and the emotional coloring of relationships between young people [2]. Thus, the theoretical analysis of scientific literature, empirical studies of the leadership characteristics in youth will contribute to the study of personal characteristics of young people that influence the formation of their leadership qualities.

Research objective is the theoretical analysis of the leadership phenomenon in scientific literature, the clarification of the psychological conditions of its formation in the period of youth; experimental study of the manifestation of leadership qualities and their psychological factors in youth.

Materials and methods of the research. The following theoretical research methods were used to achieve the set objective: analysis and generalization of scientific information. Empirical research methods were used to solve the second part of the set objective, namely: observation; conversation; techniques «Do you have charisma?» (D. Konger); «Leadership potential» (D. Kotter); «Emotional intelligence» (R. Daft); «Creating the image of the future» (V. Hitt). The Pearson correlation method was used for statistical data processing.

Presentation of basic material of the research. For the formation and manifestation of leadership qualities, a person must master a number of social and psychological qualities that are a sample for the group. Adolescence is a period in personality development when there is an urgent need for self-affirmation, self-realization, including leadership [1]. The developed leadership qualities of young people give them confidence, the ability to set goals and tasks, which positively affects the cohesion of teams, the nature of interaction and the emotional coloring of relationships between young people. In youth, the emotional sphere becomes more stable, you can learn to manage your own emotional states [2].

The emotional sphere is an important condition for the development of charisma and charismatic leadership [8]. Emotional intelligence continues to develop in adolescence. Leadership defines an active life position as a guarantor of fresh ideas, creative approaches and extraordinary solutions [5]. After all, in this case, the creation of the image of the future will prevail over its realization. A leader who seeks to maintain his status for a long time is obliged to constantly learn, understand the behavior and motivation of representatives of other groups and use the acquired knowledge to achieve the set goal [3].

Summarizing the above, we note that the sensitive period for the formation of leadership is the early youth, when the personal identity, worldview and value system are formed. In our opinion, emotional stability, self-control, self-awareness, social awareness, relationship management and

sociability can be the basis for the development of leadership qualities and the formation of leadership potential at a young age. In order to determine the psychological background for the formation of leadership qualities of young people, we conducted an empirical study on the basis of the "External School of Brovary Teaching and Educational Association of Brovary City Council, Kyiv region", Brovary city, Kyiv region. 30 respondents aged 17-18 took part in it.

Research results and their discussion. According to the results of the conducted research according to the methods «Do you have charisma?» (D. Konger) and «Leadership potential» (D. Kotter), we discovered the level of charisma development and qualities of the leader and the driven. The diagnostic results of determining the level of charisma of young people are given in Table. 1.

Table 1

Diagnostic results of determining the level of charisma

The degree of charisma			
Strong charisma		Weakly expressed charisma	
Absolute value	Part, %	Absolute value	Part, %
8	26,67	22	73,33

The data, given in Table 1, show that a smaller number of 26.67% of respondents have strong charisma, the vast majority of 73.33% have weakly expressed charisma. The analysis of the research results allows asserting that young people almost do not show charismatic qualities in everyday life. You can try to influence this manifestation with the help of training classes. It should be noted that the basis of charisma is emotions. Emotional intelligence continues to develop in adolescence. With the help of the «Leadership potential» questionnaire, the qualities of a leader and a follower were identified.

The analysis of the research results allows to assume that young people more often exhibit the behavior of the subordinates in everyday life; it can be seen that a smaller number of 20% of respondents

have developed leader qualities; the vast majority of 80% have developed qualities of a subordinate. Traditional schooling educates young men as driven and transactional leaders who tend to follow conventional rules. The leadership qualities of young people give confidence, the ability to set goals and tasks, which positively affects the cohesion of teams, the nature of interaction and the emotional coloring of relationships between young people.

The following questionnaires were used to study personal characteristics in youth: «Creating the image of the future» by V. Hitt and «Emotional intelligence» by R. Daft. With the help of the questionnaire «Creating the image of the future» by V. Hitt, the criteria for creating the image of the future and implementing the image of

the future into life were revealed. The results are given in Table. 2.

Table 2

Diagnostic results of the criteria for creating an image of the future

Criteria of the image of the future			
Creating an image of the future		Realization of the image of the future	
Absolute value	Part, %	Absolute value	Part, %
12	40,0	18	60,0

From the data presented in Table 2, it can be seen that the vast majority (60%) of respondents have developed criteria for realizing the image of the future. Bringing the image of the future to life reflects how the leader establishes communication, distributes tasks and rewards on the way to the set goal. The results of the manifestation of the emotional intelligence level, as well as its components: self-awareness; self-possession; social consciousness; management of relationships using the «Emotional

Intelligence» method by R. Daft showed that young people have a high level of emotional self-awareness (40%), emotional intelligence (26.67%) and self-control (26.67%). To check whether the indices of the charisma level and leadership potential are related to the criteria for creating an image of the future and its implementation, the level of emotional intelligence and its components, the Pearson linear correlation method was used, the results of which are presented in Table 3.

Table 3

Indices of Pearson correlation of criteria of leadership qualities and personal characteristics

Indices	Creating an image of the future	Realization of the image of the future	High level				
			Emotional intelligence	Self-awareness	self-possession	Social awareness	Relationship management
The level of charisma development	-0,323	-0,136	-0,109	-0,263	-0,052	-0,467	0,874
The level of development of leadership potential	0,233	0,671	-0,297	0,445	0	-0,245	0,063

The data given in Table 3, show that the values of the correlation coefficient between the indices of the charisma level and the indices of relationship management correspond to a strong correlation; between the indices of leadership potential and criteria for realizing the image of the future ($p \leq 0.01$).

Conclusions. The content of leadership, peculiarities of the main components of leadership qualities of modern young people are analyzed; the role of personal characteristics of young people in the formation of their leadership qualities is substantiated. The results of an empirical study

of the psychological background for the formation of leadership qualities of youth showed that young people have expressed by leadership qualities (80%) and weakly expressed charisma (73.33%); high level of emotional self-awareness (40%), emotional intelligence (26.67%) and self-possession (26.67%). The data of the correlation analysis partially confirm our hypothesis that the background for the formation of leadership qualities are the personal characteristics of youth: the ability to build interpersonal relationships affects the development of charisma; the manifestation of the leader qualities is influenced by the attempts to embody the image of the future by trial and error. The obtained results are explained by the peculiarities of the mental development of young people: in early youth, only the formation of worldview, formation of leadership qualities and personal identity, and formation of personal and professional self-determination occurs.

Список використаних джерел

1. Вербовська Л. С., Боднар Г.Ф., Микитюк Н.Є. Технології лідерства в організації. Івано-Франківськ. ІФНТУНГ. 2021 р. 80 с.
2. Головешко Б. Р., Романовський О. Г. Педагогічні умови формування лідерських якостей у майбутніх фахівців з адміністративного менеджменту у вищому навчальному закладі: дис.... канд. пед наук: 13.00.04.Вінниця, 2017. 294 с.
3. Зеленов Є. А. Формування лідерських якостей як завдання планетарного виховання студентської молоді. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2017. Вип. 5. С. 70-78.
4. Ліпенцев А. В. Розвиток лідерства в органах публічної влади у контексті завдань надання якісних адміністративних послуг: теоретичні та методологічні аспекти. *Ефективність державного управління*. 2014. Вип. 38. С. 21-42.

5. Міхалець Ю.Ю. Особливості прояву лідерства в середовищі студентської молоді. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. №3. С. 137-141.

6. Нестуля О. О., Нестуля С. І., Кононець Н.В. Основи лідерства: електронний посібник для самостійної роботи магістрів освітньої програми «Педагогіка вищої школи» галузі знань 01 освіта/педагогіка спеціальності 011 освітні, педагогічні науки. Полтава : ПУЕТ, 2020. 232 с.

7. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія Навч.-метод. посіб. Суми. ВТД «Університетська книга», 2007. 330 с.

8. Романовський О. Г., Гура Т. В., Резнік С. М., Панфілов Ю.І., Черкашин А.І., Костиря І.В., Бондаренко В.В. Формування лідерської позиції майбутніх інженерів у закладах вищої технічної освіти. Харків. 2018. 195с.

9. Романовський О. Г., Пономарьова О. С. Розвиток лідерського потенціалу національної гуманітарно-технічної та управлінської еліти: Монографія. Харків: ФОП Мезіна В.В., 2017. 292 с.

10. *Столяренко О. Б. Психологія особистості: навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. К.: ЦУЛ, 2012. 280 с.*

References

1. Verbovska L.S., Bodnar G.F., Mykytyuk N.E. (2021) *Tekhnolohii liderstva v orhanizatsii* [Technologies of leadership in the organization]. Ivano-Frankivsk. IFNTUNG (in Ukrainian).
2. Goloveshko B.R., Romanovskiy O.G. (2017) *Pedahohichni umovy formuvannia liderskykh yakostei u maibutnikh fakhivtsiv z administratyvnoho menedzhmentu u vyshchomu navchalnomu zakladi: dys.... kand. ped nauk: 13.00.04.* [Pedagogical conditions for the formation of leadership qualities in future specialists in administrative management in a higher educational institution: dissertation.... candidate. Faculty of Sciences: 04/13/13]. Vinnytsia, pp. 294 (in Ukrainian).

3. Zelenov E. A. (2017) Formuvannia liderskykh yakosteï yak zavdannia planetarnoho vykhovannia studentskoi molodi [Formation of leadership qualities as a task of planetary education of student youth]. Personal spirituality: methodology, theory and practice, vol. 5, pp. 70-78 (in Ukrainian).

4. Lipentsev A. V. (2014) Rozvytok liderstva v orhanakh publichnoi vlady u konteksti zavdan nadannia yakisnykh administratyvnykh posluh: teoretychni ta metodolohichni aspekty [Development of leadership in public authorities in the context of the tasks of providing quality administrative services: theoretical and methodological aspects]. Efficiency of public administration, vol. 38, pp. 21-42 (in Ukrainian).

5. Mikhalets Yu.Yu. (2018) Osoblyvosti proiavu liderstva v seredovyshchi studentskoi molodi. Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii [Peculiarities of manifestation of leadership in the environment of student youth]. Theory and practice of modern psychology, no.3. pp. 137-141 (in Ukrainian).

6. Nestulya O.O., Nestulya S.I., Kononets N.V. (2020) Osnovy liderstva: elektronnyi posibnyk dlia samostiinoi roboty mahistriv osvithoi prohramy «Pedahohika vyshchoi shkoly» haluzi znan 01 osvita/pedahohika spetsialnosti 011 osvithi, pedahohichni nauky [Fundamentals of leadership: an electronic manual for

independent work of masters of the educational program "Pedagogy of the Higher School" in the field of knowledge 01 education/pedagogy, specialty 011 educational, pedagogical sciences]. Poltava: PUET. (in Ukrainian).

7. Polishchuk V. M. (2007) Vikova ta pedahohichna psykholohiia: Navch.-metod. posib [Age and pedagogical psychology Teaching method]. Sumy: VTD "University book". (in Ukrainian).

8. Romanovskyi O. G., Gura T. V., Reznik S. M., Panfilov Yu. I., Cherkashin A. I., Kostyrya I. V., Bondarenko V. V. (2018) Formuvannia liderskoi pozytsii maibutnykh inzheneriv u zakladakh vyshchoi tekhnichnoi osvity [Formation of the leadership position of future engineers in institutions of higher technical education]. Kharkiv. (in Ukrainian).

9. Romanovsky O. G., Ponomaryova O. S. (2017) Rozvytok liderskoho potentsialu natsionalnoi humanitarno-tekhnichnoi ta upravlinskoi elity: Monohrafiia [Development of the leadership potential of the national humanitarian-technical and management elite: Monograph]. Kharkiv: FOP Mezina V.V. (in Ukrainian).

10. Stolyarenko O. B. (2012) Psykholohiia osobystosti: navchalnyi posibnyk dlia stud. vyshch. navch. zakl [Personality psychology: a study guide for students. higher education closing]. K.: TsUL (in Ukrainian).

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Олійник О. О., Дума Т. М.

Анотація. Пошук передумов успішного лідерства відноситься до основних прикладних проблем соціальної та організаційної психології. Для формування лідерських якостей важливим є сприятливий психологічний клімат в оточенні особистості, відчуття нею внутрішнього комфорту, підтримка найближчого оточення, адекватна самооцінка, розвинена потребнісно-мотиваційна сфера. Сенситивним періодом для становлення лідерства є ранній юнацький вік, коли відбувається формування особистісної ідентичності, світогляду, системи цінностей. Основою для розвитку лідерських якостей в юнацькому віці є розвиток особистісних якостей: створення образу майбутнього та компонентів емоційного інтелекту. Мета. Дослідження пов'язане з теоре-

© Oliinyk O.O., Duma T. M.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

тичним аналізом особливостей лідерства, з'ясуванні психологічних умов його становлення в період юності; експериментальному вивченні прояву лідерських якостей і їх психологічних чинників в юнацькому віці. Методи. Для розв'язання поставленої мети нами був використаний комплекс теоретичних методів: аналіз та узагальнення наукової інформації; емпіричних методів: спостереження; бесіда; опитувальники «Чи маєте ви харизму?» (Д. Конджер); «Лідерський потенціал» (Д. Коттер); «Емоційний інтелект» (Р. Дафт); «Створення образу майбутнього» (В. Хітт). Для статистичної обробки даних використовувався метод кореляції Пірсона. Дослідження проводилось на базі на базі «Школи екстернів Броварського навчально-виховного об'єднання Броварської міської ради Київської області», м. Бровари. У ньому брали участь 30 респондентів віком 17-18 років. Результати емпіричного дослідження психологічних передумов формування лідерських якостей юнаків показали, що у юнаків переважають (80%) якості веденого та слабо виражена харизма (73,33%); високий рівень емоційної самосвідомості (40%), емоційного інтелекту (26,67%) та володіння собою (26,67%); наявність сильного кореляційного зв'язку між показниками рівня харизми і менеджменту взаємин, між показниками лідерського потенціалу і критеріями втілення в життя образу майбутнього ($p \leq 0,01$). Перспективи подальших розробок вбачаємо в розробці та апробації програми психотренінгу формування лідерських якостей в юнацькому віці.

Ключові слова: лідерство, лідерські якості, лідерський потенціал, харизма, особистісні характеристики, юнацький вік, емоційний інтелект.

**УТІЛЕННЯ НОМАДИЧНИХ ПРАКТИК У ТВОРЧОСТІ
ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ І ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**
КНИШ І. В., доктор філософських наук, професор кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін та іноземних мов
Національної академії управління
E-mail: knysh_sumy@ukr.net

Анотація. З огляду на суспільні запити сьогодення особливої актуальності набуває осмислення номадичних практик щодо формування світогляду й пошуку шляхів самореалізації особистості. Розглянуто втілення номадичних практик вагантизму в житті та творчості Григорія Сковороди й Тараса Шевченка. Якщо Григорій Сковорода на життя заробляв самотужки й навчався на батьківщині, то Тарас Шевченко переважно жив коштом меценатів і добував освіту за кордоном. Обоє влада наполегливо намагалася седентаризувати: Григорія Сковороду запрошували до імператорського двору, а Тараса Шевченка ув'язнювали. Просвітня діяльність Григорія Сковороди мала за мету викриття суспільних вад, а освітня була спрямована на впровадження інноваційних методів освіти, створення власної системи оцінювання знань, умінь і навичок школярів та студентів, які переукуються із сучасною шкалою. Тарас Шевченко переймався збереженням етнографічної спадщини українського народу та брав участь у політичному житті, витворив власну картину світу, дав моральні та ціннісні настанови. Обоє діячів запроваджували практики, подібні до номадичних, долучаючись до творення неоплемен: Тарас Шевченко реалізовував свої демократичні переконання в Кирило-Мефодіївському товаристві, Григорій Сковорода плекав ідею «Горньої республіки». Усвідомлення власної невідповідності світові змусило Григорія Сковороду зректися його принад на користь усамітнення й мандрівного життя, натомість особисту свободу Тараса Шевченка обмежували каральні органи. Зіставлено номадичні риси, притаманні самоусвідомленню та самореалізації Григорія Сковороди й Тараса Шевченка, визначені сукупністю наведених обставин. Зазначено, що державні службовці застосовуючи номадичні практики, подібні до мобінгу, постійно нагадували їм про низький соціальний статус, «непотрібність світові та часові», а також усіляко намагалися перешкоджати інноваційним культурницьким і політичним заходам Тараса Шевченка, новаторській освітній і філософській діяльності Григорія Сковороди. Констатовано, що Григорій Сковорода і Тарас Шевченко були людьми, які за способом життя й мислення значно випередили свій час. Метою статті є утілення номадичних практик у творчості Григорія Сковороди й Тараса Шевченка.

Ключові слова: номадичні практики, вагантизм, Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, неоплем'я.

Актуальність (Introduction).

Останні події у світі, а саме пандемія та війна росії проти України, спершу спонукали до переважно примусової седентаризації (COVID-19), а згодом – до номадизації населення. З огляду на це гостро постала потреба осмислити втілення номадичних практик щодо формування світогляду й пошуку шляхів самореалізації особистості.

Мета (Purpose).

Відтак метою дослідження є аналіз використання номадичних практик вагантизму як засобу формування світогляду й пошуку шляхів самореалізації на прикладі життя та творчості Григорія Сковороди й Тараса Шевченка.

Завдання дослідження: здійснити порівняльний аналіз життя та творчості Григорія Сковороди й Тараса Шевченка; визначити роль номадичних практик у

формуванні світогляду митців; з'ясувати шляхи їхньої самореалізації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). Зазначена мета спонукала, передусім, до огляду наукових джерел відповідної проблематики: праць Юрія Барабаша, Олександра Білецького, Михайла Возняка, Михайла Гаспарова, Леоніда Гройсмана, Миколи Євреїнова, Тетяни Кохановської та Михайла Назаренка, Катерини Леткової-Султанової, Василя Микитася, Василя Наріжного, Миколи Негорева, Миколи Пом'яловського, Ірини Приліпко, Анатолія Свидницького, Миколи Сумцова, Дмитра Яворницького та ін., які довели, що у XVII–XVIII століттях феномен вагантизму на українських теренах пережив «друге народження».

Методи (Methods). У дослідженні використано теоретичні методи: аналіз філософської, соціологічної та педагогічної літератури; порівняльний аналіз і узагальнення теоретичних підходів до втілення номадичних практик щодо формування світогляду й пошуку шляхів самореалізації особистості на прикладі життя та творчості Григорія Сковороди й Тараса Шевченка.

Результати (Results). Результати дослідження: визначено спільні та відмінні риси втілення номадичних практик як шляху самоусвідомлення й самореалізації особистості на прикладі життя та творчості Григорія Сковороди й Тараса Шевченка.

У XV–XVI століттях з'явилися так звані мандрівні дяки та світські майстри грамоти, тобто ваганти. Українські ваганти-номади, повертаючись на батьківщину після навчання в західноєвропейських університетах і шукаючи заробітку, зрештою взяли на себе велику місію й почали організовувати пересувні школи для простолюду. «Друге народження» феномен вагантизму на українських теренах пережив у XVII–XVIII століттях, причому українські мандрівні дяки, торуючи биті шляхи, *формували* культуру в народному середовищі, взорованому на традиції.

До беззаперечних здобутків українських вагантів-номадів насамперед годиться віднести освітньо-виховну спадщину й культурницьку діяльність Григорія Сковороди (1722–1794) [8], Тараса Шевченка (1814–1861) [10] та ін. Діячів розділяло майже століття, але ми вдалися до спроби зіставити їх життєвий шлях і діяльність, виокремивши спільні та відмінні риси.

За часів навчання в Києво-Могилянській академії (1744–1750), яка завдяки впровадженню в навчальний процес ідей раннього Просвітництва за рівнем освіти не поступалася кращим університетам Західної Європи [3, с. 271–272, 278], Григорій Сковорода належав до «братії, що жебрає». Оскільки сім'я не могла надати йому фінансову підтримку, він був змушений дбати про себе сам, приєднавшись до товариства мандрівних студентів і дяків. Згодом мандрівка стала способом його існування, маніфестацією відмови від гонитви за матеріальним благополуччям, «тихою місцинкою», де людину схиляють до абсолютної покірності як плати за певний рівень добробуту. Це ціна, яку він відмовився сплатити за викладацьку працю в Переяславському й Харківському колегіумах, життя при царському дворі тощо.

Тарас Шевченко був третьою дитиною в сім'ї селян-кріпаків, з дитинства допомагав батькам, чумакував, наймитував, навчався малярства, був панським козачком.

Григорій Сковорода *виготворив власну модель життя*, подавши приклад мудрого вчителя. Він не схвалював традиційну освітньо-виховну систему, поширену в тогочасних навчальних закладах, постійно перебуваючи в *номадологічному пошуку нового*. Передусім Григорій Сковорода розмірковував про те, як і чому вчитель має навчати молодь, щоб наставити її на шлях істини та щастя, переймався питаннями впровадження нових методів і технологій, а також стосунками в системах «учитель – учитель», «учитель – учень (студент)», «учень (студент) – учень (студент)» і «батько (мати)

© Книш І. В.

– батько (мати)», «батько (мати) – дитина», «дитина – дитина».

За часів, коли Григорій Сковорода викладав поетику й «добронравіє» в Харківському колегіумі (1759–1768), його колегами були переважно кияни, які відчутно оновили навчальний процес. Учні поважали Григорія Сковороду, тому що їхні навчальні досягнення він оцінював об'єктивно й диференційовано. Як засвідчує список учнів «школи синтаксими» 1763 року, він давав їм промовисті оцінні характеристики: «весьма остр», «остр», «звѣрок острой», «горазда понят», «очень понят», «весьма понят», «не понятен», «не годен», «не очень понят», «весьма не понятен», «туповат», «туп», «очень туп», «самая бестолковица» [6, с. 281–286], що перегукуються із сучасною шкалою оцінювання знань, умінь і навичок школярів та студентів [4, с. 80–89].

На противагу учнівському визнанню й любові, чимало колег, насамперед учитель риторики Михайло Шванський, ректор Іван (Іринарх) Базилевич, єпископ Никодим Сребницький, недооцінювали Григорія Сковороду та відчували до нього неприязнь через його інноваційну освітньо-виховну діяльність. Учень і біограф славетного українського філософа Михайло Ковалинський із цього приводу згадував: «Сковорода, маючи більш ґрунтовні й обширні знання в науках, ніж ті, які тоді були в училищах провінційних, написав роздуми про поезію і керівництво до мистецтва таким новим образом, що єпископу це здалося дивним і несообразним попередньому старовинному звичаю. Єпископ наказав перемінити і викладати по-тодішньому звичайному образу вчень» [5, с. 441]. Проте Григорій Сковорода продовжив працювати за власною програмою, зауваживши, що вона слухна, адже натхненна природою поетики як різновиду мистецтва, і він цілком покладається на присуд знавців. На завершення поет додав латинську приказку: «Alia res sceptrum, alia plectrum» («Одне діло пастирський жезл, а інше – пастуша сопілка») [11, с. 170].

Розгніваний єпископ відповів: «Обманець не сяде в середині дому мого, і міцно не стане навпроти очей моїх неправдомовець» (Псал. 100 (101):7) [1, с. 675], і незабаром Григорій Сковорода «вигнан був з училища переяславського» [5, с. 441].

Навесні 1762 року Григорій Сковорода, на кілька тижнів прибувши до Харкова, почув від протоієрея Петра Ковалинського схвальні відгуки про його племінника Михайла. Він спеціально вирушив до Харківського колегіуму, щоб познайомитися з ним, і з 1 вересня 1762 року почав викладати в класі синтаксими, а також екстраординарний дворічний курс грецької мови. Навколо Григорія Сковороди відразу ж, подібно до неоплемені, згуртувалися шанувальники: Яків Правицький, Василь Білозерський, Микола Заводовський, Михайло Ковалинський зі своїм молодшим братом Григорієм, Яків Єнкевич та ін. Саме за дружбу з Михайлом Ковалинським Григорія Сковороду почали цькувати, і переслідування, яких він зазнав у колегіумі, вельми нагадують сучасні номадичні практики мобінгу (від англ. *mob* – юрба).

Після смерті Йоасафа Миткевича на посаду білгородського й обоянського єпископа було призначено Порфирія Крайського, який не належав до кола прихильників Григорія Сковороди. Викладачі колегіуму влаштували пишну зустріч на честь прибуття владики, проте філософ рішуче відмовився брати в ній участь: «Для шляхетної людини ніщо не є таким тяжким, як пишний бенкет, особливо коли на ньому перші місця посідають дурномудри» [8, с. 63]. Оскільки дійшло до звинувачень у ересі та моральній розбещеності, Григорій Сковорода припинив зустрічатися з Михайлом Ковалинським, перервав листування з ним і знайшов своє покликання в мандрах.

Тарас Шевченко теж подорожував Україною, зустрічаючись із видатними сучасниками. Такий спосіб життя, що нагадує стосунки між номадами в неоплеменах (щодо обміну досвідом, думками

тощо), був за тих часів цілком новим явищем. Мандруючи, цікавлячись життям українців і казахів, збираючи фольклорні й етнографічні матеріали, малюючи жанрові сценки та історичні й архітектурні пам'ятки, закликаючи до боротьби за визволення українського народу тощо, Тарас Шевченко *виготовив власну картину світу, дав моральні та ціннісні настанови*. За культурницько-просвітницьку діяльність його неодноразово заарештовували, намагаючись седентаризувати, закидали «написання віршів «малоросійською мовою», з якими могли посятися і згодом укоренитися думки про вигадане блаженство часів Гетьманщини, про щастя повернути ці часи й про можливість Україні існувати як окремії державі» [2].

Безсумнівно, Григорій Сковорода і Тарас Шевченко *були людьми, які за способом життя й мислення значно випередили свій час*. Це засвідчив і Михайло Ковалинський, узагальнивши життєві пошуки та прагнення свого вчителя: «Не визначивши себе з жодним станом, поклав він твердо в серці своїм оздобити своє життя стриманістю, задоволенням малим, цнотливістю, лагідністю, трудолюбством, терпінням, благодушністю, простотою звичаїв, чистосердечністю та залишити всі шукання суєтні, всі турботи любовсяжання, всі труднощі в осягненні зайвого. Таке самовідречення наблизило його успішно до любомудрія (філософії)» [5, с. 465]. На наше переконання, цей вислів щонайповніше характеризує й Тараса Шевченка.

Маємо зважати на ще один факт із біографії Тараса Шевченка: він був кріпаком, який завдяки допомозі друзів, що зібрали гроші на викуп, зміг розірвати невілницькі кайдани й стати на один шабель із представниками тодішньої інтелігенції. І це був не виняток, а закономірний наслідок протидії кріпацтву, на чому, зокрема, наголошує й Павло Сакулін: «... Будучи за своєю сутністю фатальною аномалією кріпосного побуту, кріпацька маса виділила зі свого середовища інтелігенцію... яка була, однак, природним породженням кріпацтва й усього укладу тодішнього

поміщицького життя... тому, що в самому кріпацькому народі була внутрішня потреба вирватися з пільми й неволі» [7, с. 69–70, 101].

Висновки і перспективи (Discussion). Отже, Григорієві Сковороді й Тарасові Шевченку притаманні *спільні номадичні риси, але з певними відмінностями*. Обом змалку довелося заробляти собі на життя; обоє здобули гарну, як на той час, освіту, проте якщо Григорій Сковорода навчався самотужки в Україні, то Тарас Шевченко – за фінансової підтримки мецената в Петербурзі та Вільно; обох намагалися седентаризувати: Григорія Сковороду наполегливо запрошували до імператорського двору, а Тараса Шевченка кілька разів заарештовували за політичними звинуваченнями. Григорій Сковорода спрямував свої зусилля на розвиток освітньої справи, викриття суспільних вад і моральне вдосконалення, Тарас Шевченко пізнавав і відтворював реальний світ, збирав фольклор та етнографічні матеріали, провадив політичну діяльність, зокрема беручи участь у Кирило-Мефодієвському товаристві, схожому на сучасне неоплем'я. Суголосною є думка Григорія Сковороди щодо потреби об'єднання європейських учених заради створення своєрідного осередку – «Горньої республіки» [9, с. 47], в якій вони нарешті зможуть самореалізуватися. Для Григорія Сковороди мандри були наслідком свідомого вільного вибору через усвідомлення власної невідповідності світові, де панує матеріальне, Тарас Шевченко мандрував здебільшого з примусу, й усе зазначене вповні відповідало їхньому самоусвідомленню й самореалізації. Значну роль тут відіграли і представники державного апарату, які застосовували номадичні практики, подібні до мобінгу, постійно нагадуючи обом видатним діячам про їхній низький соціальний статус, «непотрібність світові та часові», а також усіяко перешкоджаючи інноваційним культурницьким і політичним заходам Тараса Шевченка, новаторській освітній і філософській діяльності Григорія Сковороди.

© Книш І. В.

Список використаних джерел

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / пер. проф. І. Огієнка. Київ : Українське біблійне товариство, 2003. 1375 с.
2. Доповідь О. Ф. Орлова Миколі I про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів. URL : <http://litopys.org.ua/rizne/kmt03.htm>
3. Київська Академія – місце формування Сковороди : зб. наук. праць / наук. ред. В. Нічик. Київ : Наук. думка, 1992. 320 с.
4. Книш І. В. Вплив голіїв на розвиток освіти України XV–XVIII століття. *Практична філософія*. 2018. № 4 (70). С. 82–87.
5. Ковалінській Г. Жизнь Григорія Сковороды. *Сковорода Г. С. Повне зібр. тв. : у 2 т. / редкол. : О. І. Білецький, Д. Х. Острянин, П. М. Попов ; упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо*. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 2. С. 439–476.
6. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ : Абрис, 1994. 288 с.
7. Сакулин П. Н. Крепостная интеллигенция. *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем : в 6 т. / ист. комис. учеб. отд. О.Р.Т.З. ; ред. : А. К. Джигелегов, С. П. Мельгунов, В. И. Пинчет*. Москва : Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1911. Т. 3. С. 66–104.
8. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова ; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди [та ін.]. Едмонтон ; Торонто : Вид-во Канад. ін-ту укр. студій ; Харків : Майдан, 2011. 1398 с.
9. Сковорода Г. С. Книжечка о чтении священного писания, нареченная жена Лотова. *Повн. зібр. тв. :*

у 2 т. Т. 2 / редкол. : О. І. Білецький, Д. Х. Острянин, П. М. Попов ; упоряд. І. А. Табачников, І. В. Іваньо. Київ : Наук. думка, 1973. 576 с.

10. Шевченко Т. Кобзар. Повна ілюстрована збірка / С. Гальченко, І. Дзюба, Т. Андрущенко. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. 720 с.

11. Шевчук В. О. Із вершин та низин : книга цікавих фактів із історії української літератури. Київ : Дніпро, 1990. 446 с.

References

1. Ohienko, I. (trans.) (2003). *Biblia abo Knyhy Sviatoho Pysma Staroho y Novoho Zapovitu* [The Bible or Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments] Kyiv: Ukrainian Bible Society. 1375 p.

2. Dopovid O. F. Orlova Mykoli I pro diialnist Kyrylo-Mefodiivskoho tovarystva i propozytsii shchodo pokarannia yoho chleniv [Report of O. F. Orlov to Mykola I on the activities of the Cyril and Methodius Society and proposals for the punishment of its members]. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/kmt03.htm>.

3. Nychyk, V. (Ed.) (1992). *Kyivska Akademiia – mistse formuvannia Skovorody* [Kyiv Academy – the place of Skovoroda's formation]: zb. nauk. prats. Kyiv: Nauk. dumka. 320 p.

4. Knysh, I. V. (2018). *Vplyv holiiv na rozvytok osvity Ukrainy XV–XVIII stolittia* [The influence of holiiv on the development of education in Ukraine in the 15th–18th centuries]. *Praktychna filofosfiia* [Practical Philosophy], 4 (70), 82–87.

5. Kovalienskii, H. (1973). *Zhyzn Hryhoriia Skovorody* [Life of Hryhoriia Skovoroda]. *Skovoroda H. S. Povne zibr. tv. : u 2 t*. Kyiv: Nauk. dumka, T. 2, 439–476.

6. Mykytas, V. (1994). Davnoukrainski studenty i profesory [Ancient Ukrainian Studenta and Professors]. Kyiv: Abrys. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ: Абрис. 288 p.

7. Sakulin, P. N. (1911). Krepostnaya intelligentsiya. Velikaya reforma. Russkoye obshchestvo i krest'yanskiy vopros v proshlom i nastoyashchem [Serf intelligentsia. Great reform. Russian society and the peasant question in the past and present]: v 6 t. / ist. komis. ucheb. otd. O.R.T.Z.; red.: A. K. Dzhivelegov, S. P. Mel'gunov, V. I. Pinchet. Moskva: Izd. T va I. D. Sytina, T. 3. C. 66–104.

8. Skovoroda, H. (2011). Povna akademichna zbirka tvoriv [Complete academic collection of works] / za red. L. Ushkalova; NAN Ukrainy, In-t I-ry im. T. H. Shevchenka, In-t filosofii im. H.

S. Skovorody [ta in.]. Edmonton; Toronto: Vyd-vo Kanad. in-tu ukr. studii; Kharkiv: Maidan, 1398 p.

9. Skovoroda, H.S. (1973). Knizhechka o chtenii svyashchennogo pisaniya, narechennaya zhena Lotova [Book about reading the Holy Scriptures, Lot's betrothed wife]. Povn. zibr. tv. : u 2 t. T. 2 / redkol. : O. I. Biletskyi, D. Kh. Ostriany, P. M. Popov ; uporiad. I. A. Tabachnykov, I. V. Ivano. Kyiv : Nauk. dumka, 576 p.

10. Shevchenko, T. (2009). Kobzar. Povna iliustrovana zbirka [Kobzar. Complete illustrated collection]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 720 p.

11. Shevchuk, V. O. (1990). Iz vershyn ta nyzyn: knyha tsikavykh faktiv iz istorii ukrainskoi literatury [From peaks and valleys: a book of interesting facts from the history of Ukrainian literature]. Kyiv: Dnipro. 446 p.

IMPLEMENTATION OF NOMADIC PRACTICES IN CREATIVITY OF HRYHORII SKOVORODA AND TARAS SHEVCHENKO Knysh I. V.

Abstract. *In view of modern social demands, understanding of nomadic practices regarding formation of a worldview and search for ways of self-realization of an individual acquires special relevance. The embodiment of nomadic practices of vagantism in the life and work of Hryhorii Skovoroda and Taras Shevchenko is considered. If Hryhorii Skovoroda earned a living on his own and studied in his homeland, Taras Shevchenko mostly lived at the expense of patrons and received his education abroad. The authorities persistently tried to sedentarize both of them: Hryhorii Skovoroda was invited to the imperial court, and Taras Shevchenko was imprisoned. Hryhorii Skovoroda's enlightening activity was aimed at exposing social defects, and the educational one was directed at introduction of innovative education methods, creation of one's own system for evaluating knowledge, abilities and skills of schoolchildren and students, which resonate with the modern scale. Taras Shevchenko was concerned with preservation of the ethnographic heritage of the Ukrainian people and participated in political life, created his own picture of the world, gave moral and value instructions. Both figures introduced practices similar to nomadic ones, participating in creation of neo-tribes: Taras Shevchenko implemented his democratic beliefs in the Cyril and Methodius Society, Hryhorii Skovoroda nurtured the idea of the "Heaven Republic". Awareness of his own unconformity with the world forced Hryhorii Skovoroda to renounce its charms in favor of seclusion and a wandering life, instead, Taras Shevchenko's personal freedom was limited by punitive authorities. The nomadic features inherent in the self-awareness and self-realization of Hryhorii Skovoroda and Taras Shevchenko, determined by the totality of the given circumstances, are compared.*

It is noted that public servants, applying nomadic practices similar to mobbing, constantly reminded them of their low social status, “uselessness to the world and time”, and also tried in every possible way to hinder the innovative cultural and political activities of Taras Shevchenko, the innovative educational and philosophical activities of Hryhorii Skovoroda. It has been established that Hryhorii Skovoroda and Taras Shevchenko were people who were significantly ahead of their time in terms of their way of life and thinking. The purpose of the article is to embody nomadic practices in the works of Hryhorii Skovoroda and Taras Shevchenko.

Keywords: *nomadic practices, vagantism, Hryhorii Skovoroda, Taras Shevchenko, neo-tribe.*

ЗМІСТОВІ АСПЕКТИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ДО ФОРМУВАННЯ РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ СІМЕЙ

СОПІВНИК І. В., доктор педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціальної роботи та реабілітації

Національний університет біоресурсів і природокористування України

E-mail: sopivnyk_i@nubip.edu.ua

СОПІВНИК С. Р., здобувачка другого магістерського рівня вищої освіти факультету ветеринарної медицини

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Анотація. У статті розкрито необхідність підготовки майбутніх фахівців із соціальної роботи до формування здатності сімей до відновлення у складних життєвих обставинах. Доведено, для того, щоб сім'я могла ефективно вирішувати проблеми, активізувала свої потенційні здатності, задіявала усі можливі ресурси для подолання труднощів, вона повинна мати високий рівень резильєнтності, який забезпечують розвинені комунікаційні, емпатійні та організаційні навички, партнерський тип відносин, здатність до навчання та розвитку, позитивне налаштування та стресостійкість. Обґрунтовано, що основними здатностями, якими повинен володіти фахівець із соціальної роботи, задля розвитку резильєнтності сімей є такі: організувати та проводити прийом звернень і повідомлень про сім'ї, які потрапили у складні життєві обставини та потребують соціальної допомоги; оперативно вирішувати кризові ситуації і вживати заходи адекватні ситуації; організувати інформування громад щодо сімейних цінностей, сімейних форм виховання; надавати допомогу соціально неадаптованим сім'ям у набутті навичок відповідального батьківства та пошуку власних ресурсів для самостійного розв'язання життєвих проблем сім'ї; визначати та оцінювати індивідуальні потреби відповідно до ресурсів сім'ї з ознаками складних життєвих обставин; надавати інформацію та консультації сім'ям, які потрапили у СЖО, з питань чинного законодавства, соціального захисту і забезпечення їх прав та інтересів; розробляти та аргументувати шляхи подолання соціальних проблем та СЖО сім'єю, обирати ефективні методи їх вирішення; складати індивідуальний план подолання СЖО сім'єю; організувати та здійснювати соціальний супровід прийомних сімей, ДБСТ та інших форм сімейного виховання; здійснювати заходи соціальної підтримки сімей, спрямованих на подолання або мінімізацію СЖО; володіти елементами психолого-педагогічної підтримки для розвитку здібностей особи, дитини у вирішенні проблем, подоланні стресів, реабілітації, самостійності в процесі подолання чи мінімізації СЖО; стимулювання соціальної активності та здійснення самопомоги на задоволення життєвих потреб сімей, які перебувають у СЖО.

Ключові слова: професійна підготовка фахівців із соціальної роботи, соціальна робота із сім'ями, які потрапили у складні життєві обставини, резильєнтність сімей.

Актуальність (Introduction). Людина ХХІ століття перебуває під одночасним впливом різноманітних криз та надзвичайних ситуацій, в першу чергу медичних (пандемія), екологічних, військових. Для того, щоб справитися із такими викликами людина має залучати відповідні ресурси. Оскільки сім'я є основним і первинним осередком суспільства, тому

саме ресурси сім'ї допомагають часто справитися із життєвими труднощами. Проте, наскільки сім'я зможе впоратися із скрутними обставинами залежить від її резильєнтності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій (Analysis of recent researches and publications). У вітчизняних наукових джерелах питання резильєнтності сім'ї майже не розглядається. Аналіз праць зарубіжних дослідників (Hyesook Keum, Yeonghee Shin, Hye-young Kim, Mina Park, Eun Kyoung Choi, Chuhl Joo Lyu, Jung WooHan, Seung Min Hahn, Ramadhana, Maulana Rezi, Gumiandari, S., Nafi'a, I., Matos, L.A., Leal, E.M.R., Pontes, Alard Esther, Leonor María Cirera Iribarne, Carmen María Salvador Ferrer) свідчить, що науковці досліджують переважно резильєнтність сімей у членів яких є труднощі (діти з інвалідністю, із різними захворюваннями) або вивчають фактори, що впливають на резильєнтність сім'ї.

Методи (Methods). Контент-аналіз, аналіз, синтез, узагальнення.

Результати (Results). Лазос Г. [1] розглядає резильєнтність як біо-психосоціальне явище, яке охоплює особистісні, міжособистісні та суспільні переживання та пов'язане із здатністю психіки відновлюватися після несприятливих умов і відіграє важливу роль у формуванні посттравматичного стресового зростання особистості.

Аналіз професійного стандарту «Фахівець із соціальної роботи» [2] дає змогу виокремити найбільш важливі професійні компетентності, якими повинен володіти майбутній соціальний працівник для спроможності формувати резильєнтність сімей, зокрема:

- Здатність організовувати та проводити прийом звернень і повідомлень про сім'ї, які потрапили у складні життєві обставини та потребують соціальної допомоги (A5);

- Здатність оперативно вирішувати кризові ситуації і вживати заходи адекватні ситуації (A6). Індонезійські дослідники Septi Gumiandari та Ilman Nafi'a (2020) приходять до висновку, що така надзвичайна ситуація як пандемія COVID-19 загрожувала резильєнтності сімей через психологічний тиск, збіль-

шення тягаря домашньої роботи, зосереджену діяльність (робота, навчання) вдома, сімейні конфлікти, які призводять до домашнього насильства та розлучення. Дослідники пропонують авторську концепцію «Mubadalah» (передбачає збалансовані стосунки та партнерство між чоловіками та жінками у виконанні їхніх гендерних ролей як у сім'ї, так і в громадській сфері) як перспективу та методологію для формування резильєнтності сім'ї [6];

- Здатність організовувати інформування громад щодо сімейних цінностей, сімейних форм виховання (B3);

- Здатність надавати допомогу соціально неадаптованим сім'ям у набутті навичок відповідального батьківства та пошуку власних ресурсів для самостійного розв'язання життєвих проблем сім'ї (B4). Результати дослідження Larissa Araújo Matos, Edson Marcos Ramos Leal, Fernando Augusto Ramos Pontes, Simone Souza Costa e Silva (2021) у Бразилії показали, що «чим вищий рівень бідності, тим нижча резильєнтність сім'ї, а такі аспекти, як робота, знання та людський розвиток, особливо розвиток дитини, є аспектами, які збільшують ресурси сім'ї для протистояння труднощам» [7];

- Здатність визначати та оцінювати індивідуальні потреби відповідно до ресурсів сім'ї з ознаками складних життєвих обставин (B2);

- Здатність надавати інформацію та консультації сім'ям, які потрапили у СЖО, з питань чинного законодавства, соціального захисту і забезпечення їх прав та інтересів (B3). У дослідженні іспанських вчених (Leonor María Cirera Iribarne, Carmen María Salvador Ferrer) доведено, що існує «статистично значущий зв'язок між задоволеність роботою, стійкістю сімейної структури, резильєнтністю сім'ї», тобто високий ступінь резильєнтності сім'ї корелює із задоволеність сім'єю та роботою [9];

- Здатність розробляти та аргументувати шляхи подолання соціальних проблем та СЖО сім'єю, обирати

ефективні методи їх вирішення (Г2). Південнокорейські дослідники протягом 2020 року вивчали які фактори впливають на резильєнтність сімей, у яких є діти з онкологічними захворюваннями. У процесі дослідження встановлено, що для сприяння адаптації сімей до педіатричного раку необхідно зосереджувати зусилля на зниженні рівня депресії у батьків і зміцненні навичок сімейного спілкування [4];

- Здатність скласти індивідуальний план подолання СЖО сім'єю (Г3). Дослідження Alard Esther засвідчують, що існує значний позитивний зв'язок між показниками академічної успішності учнів підлітків (6 клас) та резильєнтністю сім'ї [8], що відповідно обумовлює потребу готовності до реалізації індивідуального підходу у формуванні резильєнтності сімей;

- Здатність організовувати та здійснювати соціальний супровід прийомних сімей, ДБСТ та інших форм сімейного виховання (Д2);

- Здатність здійснювати заходи соціальної підтримки сімей, спрямованих на подолання або мінімізацію СЖО (Д3). Іспанські науковці дослідили вплив соціальної підтримки на підвищення резильєнтності в прийомних сім'ях шляхом залучення сімей до навчальної групової програми. Результати свідчать, що факторами, які найбільше сприяють резильєнтності сім'ї, є: здатність шукати рішення, коли виникають проблеми; розширення мережі офіційної підтримки; здатність запропонувати підтримку іншим прийомним сім'ям; відчуття, що підтримка, яку вони надають прийомним дітям батьків, визнається суспільством» [10];

- Здатність володіти елементами психолого-педагогічної підтримки для розвитку здібностей особи, дитини у вирішенні проблем, подоланні стресів, реабілітації, самостійності в процесі подолання чи мінімізації СЖО (Ж1). Дослідження корейських вчених засвідчує, що резильєнтність сім'ї із дітьми з інвалідністю залежить від ряду чинників, зокрема

від статті, віку та особливо місячного доходу. У ході досліджень встановлено, що батьківська депресія негативно корелювала з соціальною підтримкою та резильєнтністю сім'ї, у свою чергу соціальна підтримка позитивно корелювала із резильєнтністю сім'ї [3];

- Здатність до стимулювання соціальної активності та здійснення самопомоги на задоволення життєвих потреб сімей, які перебувають у СЖО (Ж2). Ramadhana Maulana Rezi (2020) досліджувала резильєнтність студентських індонезійських сімей, їх позитивні та негативні емоції під час пандемії COVID-19. Результати дослідження засвідчили, що існує кореляція між позитивними емоціями та резильєнтністю сім'ї [5].

Висновки і перспективи (Discussion). Для того, щоб сім'я могла ефективно вирішувати проблеми, активізувала свої потенційні здатності, задіявала усі можливі ресурси для подолання труднощів, вона повинна мати високий рівень резильєнтності, який забезпечують розвинені комунікаційні, емпатійні та організаційні навички, партнерський тип відносин, здатність до навчання та розвитку, позитивне налаштування та стресостійкість. Основними здатностями, якими повинен володіти фахівець із соціальної роботи, задля розвитку резильєнтності сімей є такі: організовувати та проводити прийом звернень і повідомлень про сім'ї, які потрапили у складні життєві обставини та потребують соціальної допомоги; оперативно вирішувати кризові ситуації і вживати заходи адекватні ситуації; організовувати інформування громад щодо сімейних цінностей, сімейних форм виховання; надавати допомогу соціально неадаптованим сім'ям у набутті навичок відповідального батьківства та пошуку власних ресурсів для самостійного розв'язання життєвих проблем сім'ї; визначати та оцінювати індивідуальні потреби відповідно до ресурсів сім'ї з ознаками складних життєвих обставин; надавати інформацію та консультації сім'ям, які потрапили у СЖО, з питань чинного

законодавства, соціального захисту і забезпечення їх прав та інтересів; розробляти та аргументувати шляхи подолання соціальних проблем та СЖО сім'єю, обирати ефективні методи їх вирішення; складати індивідуальний план подолання СЖО сім'єю; організувати та здійснювати соціальний супровід прийомних сімей, ДБСТ та інших форм сімейного виховання; здійснювати заходи соціальної підтримки сімей, спрямованих на подолання або мінімізацію СЖО; володіти елементами психолого-педагогічної підтримки для розвитку здібностей особи, дитини у вирішенні проблем, подоланні стресів, реабілітації, самостійності в процесі подолання чи мінімізації СЖО; стимулювання соціальної активності та здійснення самопомоги на задоволення життєвих потреб сімей, які перебувають у СЖО.

Список використаних джерел

1. Лазос Г. П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології*. Том 3. Вип. 14. 2018. С. 26–64.
2. Про затвердження професійного стандарту «Фахівець із соціальної роботи». Наказ Міністерства економіки від 20.06.2020 №1179. URL: <https://www.me.gov.ua/Files/GetFile?lang=uk-UA&fileId=bcfc03e8-f801-44e7-835c-17bc19a68f70>
3. Hyesook Keum, Yeonghee Shin, Hyeyoung Kim (2016). Development of Prediction Model for Depression among Parents with Disabled Children: Based on the Mediation Effect of Social Supports and Family Resilience. *Journal of the Korea Academia-Industrial cooperation Society*. Vol. 17, No. 2 pp. 171-178 (<http://kumel.medlib.dsmc.or.kr/handle/2015.oak/33355>)
4. Mina Park, Eun Kyoung Choi, Chuhi Joo Lyu, Jung Woo Han, Seung Min Hahn (2022). Dyadic profiles of family resilience among patients with first-episode stroke: A longitudinal study of the first 6 months after stroke. *Journal of Clinical*

Nursing. Volume 56, February 2022. <https://doi.org/10.1016/j.ejon.2021.102078>

5. Ramadhana, Maulana Rezi (2020). Data set on emotional reaction and family resilience during COVID-19 isolation period among Indonesia families. Mendeley Data, V2, doi: 10.17632/srzztj733v.2 (<https://data.mendeley.com/datasets/srzztj733v/2>)
6. Gumiandari, S., & Nafi'a, I. (2020). Mubadalah as an Islamic Moderating erspective between Gender and Patriarchal Regimes in Building Family Resilience. *JURNAL PENELITIAN*, 17(2), 107-116. <https://doi.org/10.28918/jupe.v17i2.2970>
7. Matos, L.A., Leal, E.M.R., Pontes, F.A.R. et al. Poverty and family resilience in Belém-Pará. *Psicol. Refl. Crít.* 34, 12 (2021). <https://doi.org/10.1186/s41155-021-00176-x>
8. Alard Esther (2016) The relationship between family resilience and academic performance of learners in the phase of middle childhood <http://etd.uwc.ac.za/xmlui/handle/11394/5243>
9. Leonor María Cirera Iribarne, Carmen María Salvador Ferrer (2018). URL: <http://repositorio.ual.es/handle/10835/6829>
10. Fuentes-Peláez, Núria; Balsells, M. Àngels; Fernández, Josefina; Vaquero Tió, Eduard; Amorós, Pere. (2014) . The social support in kinship foster care: a way to enhance resilience. *Child & Family Social Work*. 2014. sep. <https://doi.org/10.1111/cfs.12182>.

References

1. Lazos H. P. (2018) Rezilientnist: kontseptualizatsiia poniat, ohliad suchasnykh doslidzhen [Resilience: conceptualization of concepts, review of modern research]. *Aktualni problemy psykholohii*. Tom 3. Vyp. 14. 26–64.
2. Pro zatverdzhennia profesiinoho standartu «Fakhivets iz sotsialnoi roboty» [On the approval of the professional standard "Specialist in social

work"]. Nakaz Minekonomiky vid 20.06.2020 №1179. URL: <https://www.me.gov.ua/Files/GetFile?lang=uk-UA&fileId=bcfc03e8-f801-44e7-835c-17bc19a68f70>

3. Hyesook Keum, Yeonghee Shin, Hyeyoung Kim (2016). Development of Prediction Model for Depression among Parents with Disabled Children: Based on the Mediation Effect of Social Supports and Family Resilience. *Journal of the Korea Academia-Industrial cooperation Society*. Vol. 17, No. 2 pp. 171-178 (<http://kumel.medlib.dsmc.or.kr/handle/2015.oak/33355>)

4. Mina Park, Eun Kyoung Choi, Chuhi Joo Lyu, Jung WooHan, Seung Min Hahn (2022). Dyadic profiles of family resilience among patients with first-episode stroke: A longitudinal study of the first 6 months after stroke. *Journal of Clinical Nursing*. Volume 56, February 2022. <https://doi.org/10.1016/j.ejon.2021.102078>

5. Ramadhana, Maulana Rezi (2020). Data set on emotional reaction and family resilience during COVID-19 isolation period among Indonesia families. Mendeley Data, V2, doi: 10.17632/srzztj733v.2 (<https://data.mendeley.com/datasets/srzztj733v/2>)

6. Gumiandari, S., & Nafi'a, I. (2020). Mubadalah as an Islamic Moderating erspective between Gender and Patriarchal Regimes in Building Family Resilience. *JURNAL PENELITIAN*, 17(2), 107-116.

<https://doi.org/10.28918/jupe.v17i2.2970>

7. Matos, L.A., Leal, E.M.R., Pontes, F.A.R. et al. Poverty and family resilience in Belém-Pará. *Psicol. Refl. Crít.* 34, 12 (2021). <https://doi.org/10.1186/s41155-021-00176-x>

8. Alard Esther (2016) The relationship between family resilience and academic performance of learners in the phase of middle childhood <http://etd.uwc.ac.za/xmlui/handle/11394/5243>

9. Leonor María Cirera Iribarne, Carmen María Salvador Ferrer (2018). URL: <http://repositorio.ual.es/handle/10835/6829>

10. Fuentes-Peláez, Núria; Balsells, M. Àngels; Fernández, Josefina; Vaquero Tió, Eduard; Amorós, Pere. (2014) . The social support in kinship foster care: a way to enhance resilience. *Child & Family Social Work*. 2014. sep. <https://doi.org/10.1111/cfs.12182>.

CONTENT ASPECTS OF THE TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN SOCIAL WORK FOR THE FORMATION OF RESILIENCE OF FAMILIES

Sopivnyk I. V., Sopivnyk S. R.

Abstract. *The article reveals the necessity of training future specialists in social work for the formation of the ability of families to recover in difficult life circumstances. It has been proven that in order for a family to be able to effectively solve problems, activate its potential abilities, use all possible resources to overcome difficulties, it must have a high level of resilience, which is provided by developed communication, empathic and organizational skills, a partnership type of relationship, the ability to learning and development, positive attitude and stress resistance. It is substantiated that the basic abilities that a social work specialist should have in order to develop the resilience of families are as follows: to organize and carry out the reception of appeals and reports about families who have fallen into difficult life circumstances and need social assistance; promptly resolve crisis situations and take appropriate measures; to organize informing communities about family values, family forms of upbringing; to provide assistance to socially maladapted families in acquiring the skills of responsible parenting and finding their own resources to independently solve the family's life problems; determine and assess individual needs in accordance with family resources with signs of difficult life circumstances; to provide information and consultations to families who have been admitted to the SZHO, on issues of current legislation, social protection and ensuring their rights and*

© Сопівник І. В., Сопівник С. Р.

HUMANITARIAN STUDIOS: PEDAGOGICS, PSYCHOLOGY, PHILOSOPHY Vol 13(4) 2022

interests; to develop and argue ways of overcoming social problems and SHO by the family, to choose effective methods of solving them; draw up an individual family plan to overcome SJHO; to organize and implement social support of foster families, DBST and other forms of family education; to carry out social support measures for families aimed at overcoming or minimizing SHO; to have elements of psychological and pedagogical support for the development of the abilities of a person, a child in solving problems, overcoming stress, rehabilitation, independence in the process of overcoming or minimizing SJO; stimulation of social activity and implementation of self-help to meet the vital needs of families who are in a nursing home.

Keywords: *professional training of social work specialists, social work with families in difficult life circumstances, resilience of families.*